

XII GLOBAL SCIENCE

AND INNOVATIONS 2021: CENTRAL ASIA

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC-
PRACTICAL JOURNAL**

Nur-Sultan, Kazakhstan

**ОБЪЕДИНЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ
В ФОРМЕ АССОЦИАЦИИ
«ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ «БОБЕК»
КОНГРЕСС УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА**

ISSN 2664-2271

**«ГЛОБАЛЬНАЯ НАУКА И ИННОВАЦИЯ 2021:
ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ»**

№ 1(12). Февраль 2021

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

Журнал основан в 2018 г.

IV ТОМ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Ж.Малибек, профессор;

Ж.Н.Калиев к.п.н.;

Лю Дэмин (Китай),

Е.Л. Стычева, Т.Г. Борисов (Россия)
Заместители главного редактора: Е. Ешім, Е. Абиев (Казахстан)

© ОЮЛ в форме ассоциации
НУР-СУЛТАН – 2021 «Общенациональное движение «Бобек», 2021
CONSOLIDATION OF LEGAL ENTITIES IN THE FORM OF
AN ASSOCIATION «NATIONAL MOVEMENT «BOBEK»
CONGRESS OF SCIENTISTS OF KAZAKHSTAN

ISSN 2664-2271

BOBEK

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫ
ҚАЗАҚСТАН

«GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2021:
CENTRAL ASIA»

No. 1(12). February 2021
SERIES "PHILOLOGICAL SCIENCES"
The journal was founded in 2018.

IV VOLUME

CHIEF EDITOR:
J. Malibek, professor;
Zh.N. Kaliev, candidate of pedagogical sciences;
Liu Deming (China),
E.L. Stycheva, T.G. Borisov (Russia)
Deputy chief editors: E. Yeshim, E. Abiev (Kazakhstan)

NUR-SULTAN – 2021

**Consolidation of legal entities in the form of
an association «National Movement «Bobek», 2021**

АБАЙ АУДАРМАСЫНЫҢ ҚИЫНШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(орыс, ағылшын және неміс тілдеріндегі аудармалар негізінде)

Шагирова Лаура Канатовна

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Шетел Филологиясы кафедрасының студенті
Ғылыми жетекшісі - Бейсембаева Г.З. Ph. D., Шетел филологиясы кафедрасының доценті

***Аннотация:** Абай Құнанбаев-қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы, философ. Оның шығармашылығы тек Қазақстанда ғана емес, шетелде де бағаланады. Биыл Абай Құнанбаевтың туғанына 175 жыл. Осыған орай ақынның шығармаларын әлемдік тілдерге аудару арқылы бүкіл әлемде оның шығармашылығын белсенді насихаттау жүргізілуде. Баяндамада А.Құнанбаевтың шығармаларының аударылу тарихы, сонымен қатар, орыс, ағылшын және неміс тілдерінің аударма процесінің қиыншылықтары мен ерекшеліктері сипатталып, нақты мысалдармен бекітілген.*

***Түйінді сөздер:** аударма, поэзия, көркем образ, метафора, авторлық метафора, жеке стиль, менталитет.*

Абайдың өмірі мен шығармашылығы - қазақ халқы үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін үлгі. Бүгінде Абай шығармашылығы шетелде кеңінен танымал. Абай Құнанбайұлының шығармаларын шет тілдеріне аудару 1995 жылдан бастап кеңінен таралды. Лондонда Абай үйінің ұйымдастыруымен "Қара сөздер" жинағы ағылшын (аудармашы Ричард Маккейн) және француз (Аудармашы Антуан Гарсия) тілдеріне аударылды. Сонымен қатар, осы жылы Абайдың "Қара сөздері" қытай, корей және моңғол тілдеріне де аударылды. 2000 жылы Г.Сарсикеева мен К. Дусекова қара сөздерді француз тіліне аударып, "Paroles

Edifiantes" атты кітапты басып шығарды . 2000 жылдары неміс тілінде үш кітап жарық көрді. 2001 жылы " Абай. Buch der Worte». 2007 жылы " Абай. Zwanzig Gedichte». 2010 жылы Абай Құнанбаевтың 165 жылдығына орай "Абай. Поэзия және проза. Қара сөздер кітабы " жарық көрді.

Қазіргі уақытта Абай шығармалары әлемнің 100-ден астам тіліне аударылған. Шетелде Абай прозасы оның поэтикалық шығармаларына қарағанда кең таралғанын айта кету маңызды. Бұл құбылыстың себебі - поэтикалық шығарманы басқа тілден аударудың қиындығы. Алайда, әлемде қазақ классикасына оқырмандардың қызығушылығы өте жоғары болғандықтан, Абай поэзиясының интерпретациясы әрдайым сұранысқа ие болады.

Кеңестік кезеңде жарық көрген кітаптарды қарастыра отырып, авторлар ескертулер таптық көзқарас негізінде жасалғанын айтады. Осыған байланысты Абай өз шығармаларында көтерген дін, шығыстың ғылыми және әдеби мұрасы сияқты маңызды тақырыптар екінші дәрежелі нәрсе ретінде қарастырылған. Алайда, дәл осы рухани көзқарастардың түрлі-түсті палитрасы бізге Абайдың шын мәнінде қандай болғанын көрсетеді. Г. Бельгер, қазақстандық аудармашысы, прозашы, публицист, әдебиеттанушы: «Абайды неге аудару қиын?» деген сұраққа былай деп жауап береді:

«Абай бейнелері ұлттық көзқарасқа толы. Оларды сөзбе-сөз қайта құру мүмкін емес, оларды тек басқа тілдік жазықтыққа аударуға болады. Көптеген ғасырлар бойы қазақтың кең даласында өзіндік поэтикалық канондар, эстетикалық талғам, берік дәстүрлер, ауызекі сөйлеу мәдениеті қалыптасты. Абай бұл канондарды, қалыптасқан дәстүрлерді саналы түрде бұзады, қазақ поэзиясына жаңа бояулар, жаңа сөздер әкеледі, оларды көп мәнді терең мағынамен қанықтырады, қазақ поэзиясына жаңа бояулар мен жаңа сөздерді енгізіп, оларды терең мағынамен қанықтырады» [3].

Сондықтан, аудармада кездесетін бірінші қиындық - бұл рифма мен әуенді сақтай отырып, Абай сондай шеберлікпен суреттеген көркем образдарды аудару үшін балама сөздерді таңдау. Мысалы, оның «Бойы бұлғаң» өлеңін алып қарасақ:

«Бойы бұлғаң,
 Сөзі жылмаң
 Кімді көрсем, мен сонан,
 Бетті бастым ,
 Қатты састым
 Тұра қаштым жалма-жан» [2].

Бұл жерде "Бойы бұлғаң, Сөзі жылмың" - көркем образ. Г. Бельгер бұл образды орыс тіліне аударғанда, бұл аударма үшін өте қиын образ екенін байқаған. «Бойы бұлғаң ...» сөз тіркесінің денені бұғу, шайқау деген тікелей аудармасы бар. Бірақ, бұл жерде Абай сол кездегі типті ауылдық образға - мақтаншақ, еріншек, сандалып жүретін жалқау адамға меңзеп тұр. Белгердің ойынша, «праздношатающийся» - өте жақын болар еді [1]. Ақыр соңында, ол бұл образды «праздний гуляка» деп аударды. «Сөзі жылмаң», сөзі-оның сөзі және жылмаң- тайғақ, белгісіз. Иә, бұл типті ауылдық образ – ауыл ауылмен сандалып жүретін еріншек, айлакер, бос өсекке құмар адам. Егер орыс тілінде «скользоречивый» деп

айта алсақ, бұл «сөзі жылмаңға» жақын болар еді» [1]. Бірақ Белгер бұны «пустой трепач» деп аударды. Нәтижесінде төмендегідей аударма шықты:

«Праздных гуляк,
 Пустых трепачей,
 Если увижу их, я от них,
 Лицо закрыв,
 Сильно теряясь,
 Бегу немедля, тотчас».

Бұл аударма оған ұсқынсыз көрінеді. Егер де ол барлық алты жолды түсініктемелермен, назар аудару керек нюанстармен жабдықтаса да, қазақ тілін білмейтін, түпнұсқаның менталитетін сезінбейтін ақын-аудармашы бұл бейнені басқа тілде қалпына келтіре алмайды.

Абайды аударудағы тағы бір проблема - еуропалық немесе славян халықтарының түсініктері мен мәдениетінде жоқ қазақ тіліне басқа тілден енген сөздер [1]. Мұндай сөздерге архаизмдер: ергек, жыға, тез, өлекші, райыс, сән, көйт, құрбәт, дәнәку және т.б., арабизмдер: ғиззәт, сұхбат, нәфритли, ғибратли, ақыл-мизан, аят, хадис, мехнат, ғадауат және т. б., парсизмдер: бадалық, шаһбаз, баж сияқты сөздер кіреді. Түпнұсқада бұл сөздердің бәрінің өзіндік көркемдік функциясы бар. Бірақ аударма кезінде оларды орысараб-парсы тілінде қалдырып түсініктеме беру керек пе, әлде оларды толықтай басқа тілге аудару керек па деген проблема туындайды. Осы уақытқа дейін ешкім бұл сұраққа нақты жауап бере алмайды [6].

Дәстүрлі қазақ поэзиясы «ААБА» рифмасындағы ІІ буыннан тұрады. Мұндай рифма формасы неміс тіліне тән емес, сондықтан Абайды неміс тіліне аударғанда бұл басты қиындық болуы мүмкін. Мысалы, Абайдың «Көк тұмандағы келер заман». Г. Бельгердің айтуынша, Кошут өлеңнің 34 нұсқасын жасаған [4]. Г. Бельгер оған аударманың неғұрлым жеңілдетілген тәсілін ұсынды: қазақтың дәстүрлі он бір әріптен тұратын ааба рифмасынан (неміс нұсқауына тән емес) бас тартып, АБАБ немесе тіпті АБВБ рифмасымен неміс тоникалық өлеңіне жүгінуді ұсынды. Бірақ Кошут табандылық танытып, қазақ өлшемін, ырғағы мен рифмінің барлық формалды белгілерін сақтап, төмендегі аударманы жасаған : «Ақыл мен жан — мен өзім, тән — менікі, «Мені» мен «менікінің» мағынасы екі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
 «Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.»

««Ich» sind Seele und Geist, das «Mein» ist der Leib –
 Begriffe, deren jeder anders beschreibt.

Unsterblichkeit verleiht dem «Ich» das Schicksal.

Das «Mein» mag vergehen – ich flehe nicht: Bleib».

Сонымен қатар, аудармашы қазақ халқының төл мәдениетінің материалдық элементтеріне арналған сөздерді аударуда өте мұқият болу қажет. Мысал ретінде Абайдың «Адасқанның алды жіңішке соқпақ» өлеңін келтіруге болады. Төмендегі кестеде (Кесте 1.)

Бродскийдің орыс тіліне және Маккейннің ағылшын тіліне жасаған аудармаларынан мысалдар келтірілген:

Кесте 1.

№	Original text	Russian translation	English translation
1.	«Бір аршоппе шапаны сондай шап-шақ»	«Новенький чепан суконный не топорщится на нем»	«His short cloak suits him»
2.	«Ақ тымақтың құлағы салтақ– салтақ»	«Малахай свой загибает кверху он для красоты»	«He tries to cock his white fur hat»

«Аршоппе» орыстың «аршин» сөзінен шыққан, 0,71 метрге тең ежелгі сызықтық өлшемді білдіреді. Бұл тұрғыда «бір аршоппе шапаны» «қысқа, ұзын емес» дегенді білдіреді. Алайда, Д. Бродский бұл ұғымды «новенький» жаңа деп аударды, бұл дәл аударма емес. Керісінше, Р. Маккейн бұл сөздің мәнін түсінеп, «short» қысқа деп аударды. «Шапан» – бұл ерлер немесе әйелдерге арналған, матадан тігілетін, қазақтың ұлттық киімі. Бұл жолы Д. Бродский транскрипцияны таңдады, ал Р.Маккейн оны «cloak» деп аударды, бұл адамдар сыртқа шыққан кезде басқа киімдердің үстіне киетін ұзын, бос, жеңсіз киімді білдіреді [5]. Бірақ қазақ халқы ешқашан бұндай киім киген емес. Р.

Маккейн кең жеңді, белдігі бар шапан дегенді білдіретін «kaftan» сөзін қолдануы керек еді.

Әр поэзияны аударғанда аудармашы метафораларды аудару мәселесіне тап болады. Абайдың өлеңдері метафораларға толы. Солардың ішінде Абайдың авторлық метафоралары, яғни бұрын-соңды халықтың қолданысында болмаған бейнелік сөз құралдар да өте көп. Абайдың «Көзімнің қарасы» өлеңіндегі метафораларын орыс тіліне аударған Владеслав Рождественскийдің аудармалар қарастырайық:

1. «Көзімнің қарасы» метафорасын «глаз моих ты зрачок» деп береді. Қазақ оқырманы үшін оның синонимдік мағынасы – жүрекке жақын, қымбат, қадірлі. «Глаз моих ты зрачок» деген аудармалық нұсқада әріпқойлыққа салынған аударма түр, түпнұсқада бар мәндік тұстары аудармада көрініс таппаған.
2. «Көңілімнің санасы», аудармашы оны «души огонек» деп аударған. Бірақ түпнұсқада от, жалын деген сөз жоқ. Түпнұсқадағы мағына — жан, көңіл санас.
3. «Көздің майы» – дәстүрлі метафора. Оның мән мәтіні мынадай: «Жылайын, жырлайын, Ағызып көз майын». Аудармада осы жолдардың көрініс табуы мынадай: «О тебе мой рассказ, Слезы льются из глаз». Аудармашы ақын өлеңдерін эквиваленттік аударма арқылы аударуға тырысқанымен, аудармада калып кеткен тұстары бар. «Слезы льются из глаз» — «көз майы» метафорасының баламасы емес.
4. Төмендегі кестеде «Жүрегім менің қырық жамау» атты өлеңінен мысалдар келтірілген:

Түпнұсқа	С.Тілеубаев аудармасы	М.Петровых аудармасы	Ю.Кузнецов аудармасы	М.Адибаев аудармасы
Жүрегім менің қырық жамау	Сердце мое из сорока заплаток	На сорок лоскутов тоскою	На сорок лоскутьев печалей	Несчастное, в лоскутьях сердце
Қайғысыздың бәрі – асау	У кого горя нет, они строптивы	Беспечных утешит любое	Строптивный про горе не знает	Те беззаботны и строптивы
Қан жүректі қайғылы - ау	Окровавленное сердце печально	-	Эй ты, кто в крови и печали!	-

Байқағанымыздай, Абай метафоралары аударма нұсқалардың барлығында бірдей сақталмаған. Бірде метафора теңеу тропы арқылы аударылса, енді бірде дамыту әдісі арқылы тәржімаланған. Абай метафораларын аудармада қалдырып кеткен жағдайлар да жоқ емес.

Абай өлеңдерінің ағылшынша нұсқасын қарастыру үшін « Abai Kunanbayev . Selected Poems » (1970 жыл Мәскеудің Прогресс баспасы) және « Abai . Book of Words » (1995 жыл « EL Bureau » баспасы) жинақтары негізге алынды. Келесі кестеде «Сағаттың шықылдағы емес ермек» өлеңінен мысалдар келтірілген:

Том Боттинг аудармасы	Ричард Маккайне аудармасы
Сағаттың шықылдағы емес ермек The tick of a clock is not something slight. Кері аударма : Сағаттың шықылдағы болар - болмас нәрсе емес Метафора аударылмай қалып кеткен , түсіріп тастау әдісі	Сағаттың шықылдағы емес ермек The ticking of clock is not an idle sound. Кері аударма : Сағаттың шықылдағы — мағынасыз дыбыс емес Метафора аударылмай қалып кеткен , түсіріп тастау әдісі
2. Сағаттың өзі ұры шықылдаған The ticking of clocks unheeded still shows The count of our days and seconds extinguished. Кері аударма : Сағаттың шықылдағы байқалмаса да , қанша күніміз бен секундiмiздiң сөнгендiгiн көрсетiп тұр Метафора аударылмай қалып кеткен түсіріп тастау әдісі	A clock is a ticking thief , stealing life daily , taking it unnoticed. Кері аударма : Сағат Шықылдаған ұры , бiлдiрмей өмiрдi , күнде ұрлап . Калькалау әдiсiмен аударылған троп , дегенмен осы 2 жол түпнұсқамен сай келiп тұр . Метафора сақталған .

<p>3.Қайта айналмас , бұрылмас бұлдыр The past , in its march , cast off and re- linguished [195 , p.140] . Кері аударма : Өткен өмір , өз маршымен , кетті , өтті . Түпнұсқада мағынасы терең, Абайдың лейтмотивті метафорасы аудармада аударылмаған , түсіріп тастау әдісі заман</p>	<p>So that without love and constancy life nonetheless just fleeting deception . Тек өз Кері аударма : Махаббат пен адалдықсыз, өмір мағынасыз, өткінші жалған . Аудармашы түпнұсқаны түсінбегендіктен , мүлдем басқа жаққа кетіп қалған . Қосу әдісі орын алған .</p>
--	--

Осылайша, аудармашы Абай поэзиясын аударуда келесі қиындықтарға тап болуы мүмкін:

- көркем образдарды аудару;
- метафора мен афоризмдер;
- таза ұлттық рух, менталитет;
- тек қазақ халқына тән тарихи және тұрмыстық элементтерді аудару;
- дәстүрлі қазақ өлеңдерінің формасын сақтап қалу;
- "шетелдік" сөздердің аудармасы: арабизмдер, архаизмдер, парсизмдер.

Бүгінде Абай шығармалары әлемнің түрлі тілдеріне аударылған. Оның шығармаларын аудару әрекеттері көп және бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Бірақ жоғарыда келтірілген мысалдарға сүйене отырып, аударма процесінің өзіндік қиындықтары мен ерекшеліктері бар екендігіне көз жеткізуге болады. Тіпті ең сәтті аудармалар кейде шынайы мағынаны жеткізе алмайды. Жазушы, әдебиет зерттеушісі, филология ғылымының докторы, профессор Зейнолла Қабдолов былай деп жазады: «...Абай өзі өмір сүріп отырған қоғамнан тыс, жеке - дара өмір сүре алмайды. Өз уақытың өмір құбылыстарын суреттеп, оған өз қарым - қатынасын көрсетпей қала алмайды . Өз шығармасында сәулеленген өмір шындығы туралы өз кесімін айтып , өз «үкімін » шығарады. Сондықтан, Абайды аудару үшін сол Абайдың заманында өмір сүріп, әлемге оның көзімен қарау керек...». Қазақ тілінде "Айналайын" деген тамаша сөз бар. О. Сүлейменов жазғандай, «Айналайын- чудесное слово... И другими иными словами ты не сможешь его заменить...». Шынымен де, әлемде ешбір тілі бұл сөздің шынайы мағынасын ашып, жеткізе алмайды. Абайдың шығармашылығын да мен осылай көремін. Абай Құнанбаевтың ақындық шеберлігін шексіз, терең мұхитпен салыстыру қателік болмас.

References

1. М. Адибаев. Абай. Тридцать семь стихотворений. – Алматы, 2006. - p. 359-369.
2. Абай (Ибраһим) Қунанбайұлы шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы – 2002 – p. 336.

3. Бельгер Г. Почему трудно переводить Абая? – <http://abai-inst.kz/rus/?p=150>.
4. Герольд Бельгер. Творчество Абая в немецких переводах. <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=462>.
5. Collins Dictionary. Electronic resource. Access mode: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english> (2020).
6. Влахов С. Флорин С. Непереводимое в переводе: Монография. – 2-е изд.- 1986р.416.
7. « Abai Kunanbayev . Selected Poems » - Moscow - 1970 – р. 216.
8. « Abai . Book of Words » – Nur-Sultan – 1995 – р. 188

«ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАР»

Елеусизова Сағыныш Кожабаяевна

Ақтөбе автожол колледжінің оқытушысы

Ақтөбе, Қазақстан

«Қазақ тілі мен әдебиеті сабағын балаларға арналған құрал-жабдықтармен жабдықталған кабинетте өткізу діңгегі бар. Бала білімге деген қажеттілікті сезінеді. Ол алдағы уақытта не болып жатқанын көре алмайды».

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа инновациялық әдістер мен оқыту технологияларын қолдану арқылы, дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу- тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді. Бүгінгі күннің талабына сай білім саласында жаңа технологиялар қолданудың маңызы зор.

Заман талабына сай білім беру оқушылардың адамгершілік, интеллектуалдық дамуының жоғары деңгейі мен білімін қамтамасыз етуге бағытталған оқытудың үздіксіз үрдісі десек, оның тиімділігі мен сапасын арттыру мұғалімнен оқу процесінің ғылыми теорияға негізделген және оқушының қабілеті мен бейіміне негізделген оқытудың таңдамалы әдістеріне көшуді талап етеді. Ондағы негізгі мақсат оқушыға сапалы білім

беру болып табылады. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа кезкелген пәнді ұғындырудың тиімді жолы – жаңа технология негіздері болып табылады.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда жаңа технологияларды пайдалану мұғалім үшін қандай маңызды болса, оқушы үшін одан да маңызды. Жаңа технологиялар оқушылардың білім сапасын арттыруға, өздігінен жұмыс істеу мүмкіндігін молайтуға көп көмегін тигізеді.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев көрсеткендей, Қазақстанның болашағы қазақ тілінің дамуына, тағдырына тікелей байланысты. Сондықтан да мемлекеттік тілдің оқытылу жағдайына көп көңіл бөлініп отыр. Осы тұрғыда жаңа технологияларды қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында кеңінен пайдаланамыз.

Соңғы жылдары оқытудың жаңа технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Олардың ішінде отандық әдіскер ғалымдар жасақтаған «Модульдік оқыту технологиясы» (М.Жанпейісова), «Деңгейлік тапсырмалар» (Ж.Қараев), әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарына арналған «Сатылай кешенді талдау» (Н.Оразақынова) т.б. технологиялары мұғалімдердің қызығушылығын арттырып, оқу үдерістеріне кеңінен ендірілуде. Мұндай әдіс – тәсілдер мен оқытудың жаңа технологиялары туралы арнайы еңбектер мен ғылыми – әдістемелік тұрғыдан баяндайтын құралдар, түрлі курстар мен білім сатысы оқулары арқылы мұғалімдердің әдіскерлік шеберліктерін ұштауларына мүмкіндіктер мол. Сондықтан түпкі нәтижені таңдаудың, оны мақсатқа сай ұйымдастыра білудің маңызы зор. Оқыту әдістерінің кез келген түрін белсенді әрекетке айналдыру – мұғалімнің әдіскерлік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты болмақ. Оқыту әрекетінде жеке, топтық, ұжымдық жұмыстарды оқу мазмұны мен мақсатқа сәйкес, үйлесімді түрде жүргізудің қажеттілігі осыдан туындайды.

Қазіргі заманның әлеуметтік экономикалық жағдайында оқушылардың білім деңгейін көтеру белгілі бір дәрежеде жеке тұлғаның өзін – өзі жан – жақты танып білуі мен қалыптасуына жағдай жасауға бағытталған. Осыған орай оқушылардың білімін тереңдету мақсатында колледжімізде жаңа технологиялық бағдарламалар қосылуда.

Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Әрбір сабақта оқытудың тиімді әдіс – тәсілдерін енгізіп жүрсе, білім сапасына елеулі әсер етеді. Кез келген сабақты қызықты өткізу үшін әрбір ұстаз жаңалыққа ұмтылып, ізденіс үстінде болғаны абзал.

Сабақ барысында бір ғана тәсілмен шектелмей, өз сабақтарымда қазіргі таңдағы инновациялық технологияларды оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты тандап қолданамын. Атап айтсақ, модульдік технология, сын тұрғысынан ойлау, тірек-сызба, дамыта оқыту, деңгейлеп-саралап оқыту т.б. Мен үшін әрбір сабаққа жаңалықтарды, озық тәжірибелерді пайдалану үлкен жетістіктерге жетелейді. Өзімнің әрбір сабағымда озық технологияларды пайдалану жақсы нәтижелер бергенін көрудемін. Кез келген сабағымда тақырып бойынша жаңалықтармен таныстыру арқылы бастау дәстүрге айналды. Қызығушылықты арттыру арқылы сабақты бастау сол сабақтың аяғына дейін қызық өтуіне себеп. Мен қызмет етіп жүрген Маңғыстау гуманитарлық колледжі біренеше мамандық бойынша мамандарды дайындайды. Сондықтан мектеп қабырғасынан келген оқушыларды (мемлекеттік тілде оқымайтын топтар үшін) қазақ тілі сабағында өз

мамандықтарына бейімдей оқыту, тіл үйрету – бұл оқытушының міндеті. Мен көп жылдан бері мемлекеттік тілде оқымайтын топтарда қазақ тілі, қазақ әдебиеті, мемлекеттік тілде іс қағаздарын жүргізу пәндері бойынша дәріс беріп келемін. Соңғы екі жылдан бері қазақ тілді топтарда тіл біліміне кіріспе, қазіргі қазақ тілі пәндерін жүргіземін. Әр түрлі әдістерді сабағымда қолданып тиімді – тиімсіз жақтарын зерттеп, ізденіп жүрмін.

Қазақ тілі пәнін оқытуда жаңа технологиялардың элементтерін қолдана отырып, деңгейлеп оқыту технологиясына ерекше көңіл бөлемін. Өйткені, бұл технология баланың жеке мүмкіндігіне бағытталған. Ғалымдар Л.Выготский, В.Давыдов, Д.Эльконин т.б. осыны түбегейлі зерттеп, оқыту мен даму арасындағы тығыз байланысты анықтаған.

Сабақ барысында қандай оқушы болмасын І деңгей тапсырмасын орындайды, Әрбір оқушы І деңгей тапсырмасын орындауға міндетті және одан жоғары деңгейдің тапсырмаларын орындауға құқылы.

Деңгейлеп – саралап оқытудың тағы басты қажеттілігі, оқушыны өз бетімен ізденуге үйрету, олардың шығармашылық бейімділіктері мен икемділіктерін дамыту.

Жеке тұлғаның қалыптасып, ой – өрісінің дамуы, белсенділігі, білім алу қажеттілігі, оны өмірде іс – тәжірибеде қолдану, шығармашылық міндеттерді ойдағыдай шешудің негізгі құралының бірі – оқушылардың өзіндік жұмысы болып табылады.

Деңгейлеп – саралап оқытудың және бір бағыты – тәрбиелік. «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі тиіс. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы», деп Әбу – Насыр әл – Фараби айтқан.

Қазіргі педагогикада пайдаланып жүрген технологиялардың бірі және бірегейі – модульдік оқыту технологиясы. Бұл технология қазіргі қазақ тілі пәнін оқытудағы тиімді әдіс болып саналады. Студенттер мектеп қабырғасында меңгерген білімдерін колледжде одан әрі ғылыми – практикалық түрде дамытады. Осы мақсаттың орындалу жолында тілдік материалдарды модульдік жолмен ұсыну уақытты да үнемдейді, әрі студенттердің практикалық, лабораториялық жолмен жұмыс істеу дағдысын жетілдіреді. Олар түрлі тараулар мен тақырыптар бойынша дайындалған тірек кестелерімен, текстпен, басқа да ізденімпаздық, шығармашылық бағытта орындалатын жұмыс түрлерімен өздерінің іскерлік дағдыларын қалыптастыра алады.

Осы орайда қазіргі қазақ тілі, тіл біліміне кіріспе пәндері бойынша шығармашылық жұмыс түрлерін көбірек ұсыну, ойын түрлерін беру, оны кейін практикалық тұрғыда қолдана білуге үйрету жұмыстары өз нәтижесін беріп келеді.

Әсіресе, оқу сабақтарында модульдік оқыту технологиялары бойынша ұйымдастырылған ойын түрлерін сөйлесу бөлімінде шебер ұйымдастыра білу студенттерді шығармашылыққа, ізденімпаздыққа жетелейді.

Жаңа әрі пайдалы ізденістердің бірі қазақ тілі мен әдебиеті сабағында қолданылып жүрген әдістердің бірі – «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» технологиясы. Бұл технология 18 елдің тәжірибесіне енгізілген. Бұл технология оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, ойлау белсенділігін, тапқырлығын, өзіне деген сенімділігін, іскерлік дағдысын қалыптастырады. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша сабақ құрылымы қызығушылықты ояту, мағынаны ажырату, ой толғаныс кезеңдерінен тұрып, әр кезеңдегі тәрбиелік және оқу

мақсаттары әр түрлі стратегияларды қолдана отырып, алға мақсат қою, мәселені зерттеу, жауап іздеу, оқушылардың өз ойларын ашық айта білуге тәрбиелейді.

Жалпы айтқанда, «Оқу мен жазуды сын тұрғысынан ойлау» стратегиясы сабақты жоспарлауда өте тиімді. Мұнда оқушының ойы шындалып, өз даму деңгейіне сай жетістіктерге жетуге болады. Сын тұрғысынан ойлау жобасы мынадай үш құрылымнан тұрады:

- қызығушылықты ояту;
- мағынаны тану; – ой толғаныс.

Бұл технологияда бұрынғы білім мен жаңа ұғым ұштастырылады. Соңғы кезеңде оқушы өз шығармашылық қабілетін таныта алады. Педагогикалық қызметтің басты мақсаты студенттермен оқу-тәрбие ісінде жаңа педагогикалық технологияларды ұтымды пайдалану. Ол үшін жаңа технологияларды игеру және оны шығармашылықпен дамыту, инновациялық технологиялармен білім беру.

Сонда ғана қабілетті мамандар дайындай аламыз.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жаңа технологияларды қолдану арқылы оқушылардың таным белсенділігін арттыру, қазіргі қоғам талабына сай ой-өрісін дамыту, шығармашылығын кеңейту, дамыту, терең білімді, бәсекеге қабілетті тұлғаны жасау, заман сұранысына сай ізденімпаз тұлғаны қалыптастыру. Қорыта айтқанда, оқыту процесінің нәтижелі болуы оқытушының сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызығалықты жүргізіп, зейін қойдыра білуіне, оқушылардың өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Оқыту технологияларын сабақта қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін тигізеді. Жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай таңдап қолдана білсек, балаға білім беруде ұтарымыз анық.

Сондықтан оқытушы үшін сабақтың жүргізілу жүйесін жетілдіріп, оқу – тәрбие жұмыстарын жүйелеп, сапасы мен тиімділігін арттырып, өзгерістер енгізуге барлық күш – жігерін жұмсауы тиіс.

ПАИДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру
2. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы 2012ж.
3. Бұзаубақова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технологиялар» Тараз 2003ж.
4. Орта білім берудің мазмұны: Дәстүрлер мен өзгерістері халықаралық ғылым-тәжірибелік конференция мақалаларының жинағы. Астана 2012ж.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

к.ф.н. Амандыкова С.Х., ст.преп.Пиримкулова А.А., ст.преп.Парменкулова Г.А.

Аннотация: Инновационность подразумевает роль преподавателя в учебном процессе: не столько ретранслятора учебных пособий, сколько оригинального интерпретатора эксклюзивной информации.

Ключевые слова: гуманитарное образование, инновации, инновационность, наука, гуманитарные технологии.

Инвестиции в гуманитарное образование часто не считаются необходимыми, а инновации в гуманитарных науках порой признаются «неосвязаемыми»: в СМИ периодически появляется информация о том, что результаты «гуманитарных» инноваций нельзя применить на практике, в отличие от инноваций в естественных науках. С нашей точки зрения, это спорное утверждение, потому что часто у студентов технических специальностей, одновременно с наличием хорошо развитых мыслительных, логических, теоретико-аналитических способностей, возникают сложности с вопросами обобщающего характера, при которых необходимо определенное абстрагирование от конкретных ситуаций. Инновации в гуманитарных науках – это, в первую очередь, база для формирования инновационного мышления, с помощью которого образуются новые социальные практики. Наука без инноваций невозможна, но внедрение инноваций является сложным процессом, перспективы которого не всегда ясны. Именно поэтому важным является определение сущности инновационных процессов в гуманитарных науках, идентификация существующих проблем и пути внедрения инноваций; определение путей развития инноваций в гуманитарных науках; создание соответствующей методологии, признание гуманитарных наук как фундамента инновационного мышления.

На вопрос, какую пользу приносят гуманитарные науки, американский литературовед Стэнли Фиш однажды ответил: «никакую». Д. Эдельштейн делает вывод о том, что представители гуманитаристики предпочитают отрицать аргументы о практической полезности гуманитарных наук, в то время как представители технических наук, напротив, приводят обратные аргументы. Но дело в том, что инновации не могут существовать без наличия производных гуманитарных наук: развитых креативности, фантазии, эмоционального интеллекта – всего того, что в рамках теории межполушарной асимметрии связывают с деятельностью правого полушария мозга. В работе «Квадрант денежного потока» один из самых известных бизнес-литераторов Роберт Кийосаки указывает, что для построения бизнеса недостаточно четкого логического мышления и выдающихся способностей. По его мнению, эмоциональный интеллект и волевые качества являются определяющими характеристиками, влияющими на психологическую устойчивость предпринимателя. В известной статье коллектива ученых идет речь о положительном влиянии искусства на студентов: студенты, посещающие занятия по

искусству, показали результат на 38% лучше по сравнению с контрольной группой. Мозг представляет собой наисложнейший объект, поэтому вещи, представляющиеся обывателю неважными, на самом деле могут оказывать на сознание прямое влияние. Известен казус шахмат, где возможны три варианта ответа на вопрос, чем полезна эта игра: шахматы способствуют только улучшению игры в шахматы; это – фундаментальная основа, способствующая принятию тактических и стратегических решений (классический пример: книга Г. Каспарова «Шахматы как модель жизни»); шахматы являются хорошим средством развития логики и скорости мышления. Д. Эдельштейн также считает, что экономические перспективы лежат не в плоскости товаров, а в плоскости патентов. Таким образом, производство товаров является менее важным, чем сами идеи товаров: развитые страны фокусируются на инновации продукции, в то время как развивающиеся страны таковую лишь производят. Конечно, необходимо и собственное производство, но эта парадигма начала устаревать уже в индустриальном веке, сменив приоритет на владение информацией.

Склонность к инновационному мышлению в гуманитарных и естественных науках можно пояснить следующим примером. Если студенты-математики пишут контрольную по интегральным уравнениям, студенты-отличники решат уравнения, достигнув одинаково правильного ответа одинаковыми способами. Студенты-филологи и философы (отличники) не смогут ответить совершенно одинаково, анализируя произведение Аристофана «Лягушки»: один увидит в нападках на Сократа ретроградство Аристофана, другой – конфликт между старым и новым, противоречие между родовыми и государственными законами (как в «Антигоне» Софокла), третий увидит в Аристофане проницательного борца с софистикой и т.д. То есть, в одинаковых условиях одинаковый ответ гуманитариев практически невозможен: последние оказываются изначально «заброшены на целину» оригинального прочтения. В список целей любой системы образования должно входить обучение людей думать самостоятельно. В ораторском состязании правильность доводов еще не гарантирует победу, но оригинальность аргументов и самого стиля выступления часто являются залогом успеха.

Инновационность подразумевает также и иную роль преподавателя в учебном процессе: не столько ретранслятора учебных пособий, сколько оригинального интерпретатора последних и, в идеале, владельца эксклюзивной информации. «Профессора демонстрируют инновационность, когда они предлагают, скажем, политическое прочтение Гамлета, экономическую интерпретацию американской революции и др. Сказанное выше отнюдь не означает, что нужно постоянно прибегать к таким приемам, но лишь в тех случаях, когда это к месту и не искажает оригинал. Синтез современности со стариной показывает жизнеспособность какой-либо концепции: например, Гегель подчеркивал, что применение учений древности на практике ныне является анахронизмом.

Можно считать, что гуманитарные науки могут служить катализатором развития инновационного мышления, в первую очередь, потому, что являются «средой без единственно верного ответа», что создает плюрализм мнений, когда каждое суждение содержит долю оригинальности. Инновационность подразумевает под собой не радикальный слом традиции, а ее пересмотр, который подразумевает тесное знакомство с последней. Тот же Д. Эдельштейн выдвигает тезис о том, что существуют более и менее

склонные к инновациям культуры и народы. Можно согласиться с этим мнением, если рассматривать культуры в рамках социально-экономических факторов, влияющих на среду, в которой эти культуры развиваются. М. Лобзаров отмечает, что «интерес к педагогическим идеям и школе (в том числе и высшей) весьма часто наблюдается в период приближения социальных переворотов, революций и коренной ломки, сравнительно устойчивых философско-мировоззренческих и духовных ориентиров общества». Эта ситуация порождает борьбу традиций и инноваций: если инновации побеждают, то уже они могут стать традициями. Когда мы говорим об инновациях, то не всегда речь идёт о том, что это вещи, которых до сих пор не было. Они могут быть новыми для сельской школы, для провинции и т.д. – это тоже будет инновациями.

В гуманитарном образовании необходимы следующие инновации: во-первых, совершенствование изучения иностранных языков. Здесь можно говорить о возврате к традиции XIX века, а именно о ведении самого преподавания на иностранных языках, что будет способствовать кооперации науки в мировом масштабе. Во-вторых, необходима отмена дублирования учебных материалов, развитие тенденции движения в пользу приращения новых знаний, получаемых самостоятельно.

Когда говорят об учебном заведении с большими традициями, то подразумевается, что в нем существует некая научная школа. При создании такой школы на основе гуманитарных кафедр следует предпринять следующие шаги: проанализировать историю становления и развития преподавания той или иной гуманитарной дисциплины применительно к учебному заведению; дать анализ состояния преподавания гуманитарных дисциплин на современном этапе; рассмотреть основные проблемы изучения гуманитарных наук в отдельных зарубежных странах; на основании проделанной работы выявить общее и особенное в состоянии преподавания гуманитарных дисциплин в Казахстане и за рубежом, а также определить приоритетные направления по совершенствованию преподавания той или иной гуманитарной дисциплины. Инновациями в преподавании будут являться коммуникативные технологии: учебные курсы в режиме телеконференций, создание электронных библиотек, образовательных порталов, специальных тренажеров и т.д.

Итак, традиции и инновации пребывают во взаимовлиянии и противоборстве. Научные школы являются одновременно выразителями традиций и инноваторством, двигающим науку вперед. При внедрении инноваций нужно с большим вниманием относиться к особенностям культуры народа, т.к. не все инновации могут быть одинаково восприняты, если они противоречат основам культуры. В политическом масштабе необходимо сохранять «золотую середину», то есть не оставаться в изоляции вне дискурса научного сообщества других стран, но при этом сохранять собственные традиции, не стремясь к тотальному заимствованию.

Главные проблемы развития нашего государства лежат в духовной сфере и они не могут быть решены посредством сложившихся «советских» методов воспитания. Доступ к последним достижениям педагогики, психологии, философии, науки управления и информационной сферы должны получить все, кто интересуется вопросами организации взаимодействия с людьми. В рамках современной образовательной модели имеется спрос на разработку и применение гуманитарных технологий, которые взаимодействуют

непосредственно с человеком и зависимы от него, поэтому их разработка является способом определения стандартов жизнедеятельности, нормирования действий в образовательном процессе.

Безусловно, гуманитарные технологии связаны со значением такого знания, где человек играет главенствующую роль. К сожалению, специалистам не всегда ясны возможности применения гуманитарных технологий. Такая ситуация порождает некорректное использование последних, что может приводить к идее отторжения идеи гуманитарных технологий как таковых..

Субъект-субъектная парадигма образования подразумевает отношения человекчеловек, что, как следствие, приводит к гуманизации образования, отказу от авторитаризма, обеспечивает психологическую безопасность образовательной среды и при этом требует создания новых форм коммуникации, поскольку субъектный подход есть подход индивидуальный: акцентируется внимание на знании деталей личности. Таким образом, гуманитарные технологии позволяют учащимся и учителям реализовывать качества, востребованные в условиях рыночных отношений. В некоторой степени можно представить эту категорию технологий как интересубъективную среду, в которой последние должны стать организующим принципом и методологией самого образовательного процесса.

Выделяются следующие проблемные черты студенческой аудитории: относительная пассивность при обучении на университетских курсах; низкий уровень заинтересованности в самостоятельной научно-исследовательской деятельности; восприятие экзамена или зачета как главного результата обучения; низкая степень концептуального осмысления исторических явлений; непонимание целей того или иного курса.

Конкуренция на рынке образовательных услуг растет: среднее и высшее отечественное образование интегрируются в пространство международного образования: на это нацелена вся сущность болонского процесса. Образовательная политика ставит перед собой цель повышения инновационной составляющей. Для подготовки высококвалифицированных кадров требуются новые технологии, а также разработка новых моделей учебного процесса. В центре процесса обучения стоит самостоятельная познавательная деятельность обучаемого: учение, а не преподавание. Организация самостоятельной (индивидуальной или групповой) деятельности обучаемых предполагает использование новейших педагогических технологий, адекватных специфике данной формы обучения, стимулирующих раскрытие внутренних резервов каждого студента и одновременно способствующих формированию социальных качеств личности. Именно тогда образовательный процесс в учебном заведении может гармонично дополняться обучением, устремленным «вовне». Такой вариант возможен только при наличии высокой мотивации к обучению, когда таковое становится органическим, естественным, а не какой-то «искусственной надстройкой». Нацеленность на результат сама по себе может являться достойной целью, когда имеется ввиду инвертированноеберштейнианство: «Конечная цель – всё, движение – ничто».

Особое внимание должно уделяться принципу интерактивности в обучении. Материалы, оформленные в виде презентаций, являются более легкими для понимания, т.к.

комбинируют текстовую и графическую составляющую, будучи подобранными в зависимости от аудитории. Преподаватель также должен применять гибкость, работая со студентами разных направлений. Так, в случае работы с представителями гуманитарных специальностей, полезным является приём схематизации информации, поскольку в таком виде последняя легче воспринимается такими студентами.

Гуманитарные науки, в целом, являются не только плодотворной средой для внедрения инноваций, но и для развития инновационного мышления, являющегося основой постиндустриальной эпохи, поскольку оно основано на стремлении к генерации новых идей. Инновации могут не обладать абсолютной новизной, обладая при этом новизной локальной, и в гуманитаристике должны основываться на принципе обратной связи, не создавая исключительности «сверху».

Ныне существуют перспективные инновационные проекты, например, GlobalEducationFutures (GEF). Участники этой платформы являются коллаборативной антиконференцией, формирующими и заявляющими повестку дня, привлекающими к работе высокопрофессиональных экспертов, которые вместе размещают на карте «будущее» образования и предлагают реализуемые инициативы через особый метод прогнозирования под названием «RapidForesight». Инновации упрекают в том, что они ликвидируют культурную самобытность народов. Однако гуманитарные технологии, например, Японии, показывают пример того, как можно являться лидером в сфере высоких технологий и при этом сохранять национальную идентичность. Итак, попытка разделения инноваций на технические и гуманитарные является рудиментом XXI века: вхождение в технологические рынки возможно на базе нестандартных ходов, требующих оригинальности мышления, и популярной ныне работы на стыке научных дисциплин.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Амелин, М. «Современную поэзию еще долго не будут понимать...» [Электронный ресурс] // <http://litschool.pro/> [сайт]. URL: <http://litschool.pro/intervyu/amelin> (дата обращения – 15.06.2016).
2. Апресян, Ю.Д. Языковые аномалии: типы и функции / Ю.Д. Апресян // ResPhilologica. – М., 2009.
3. Булыгина, Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв. – М.: Языки русской культуры, 2008.
4. Витгенштейн, Л. Философские работы. Ч. II. Пер. с нем. / вступ. статья М.С. Козловой. Перевод М.С. Козловой и Ю.А. Асеева. М.: Гнозис, 2008.
5. Владимирова, Н.Г. Условность, созидающая мир / Н.Г. Владимирова. – В. Новгород, 2001. – 144 с.
6. Волкова, Е.В. Языковая игра как лексико-стилистический прием / Е.В. Волкова // Молодой ученый. – №2. – М., 2014. – С. 941–942.
7. Г.К. Косикова. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 240 с.

8. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Дом Книги, 2007. – 144 с.
9. Москвин, В.П. Интертекстуальность: понятийный аппарат. Фигуры, жанры, стили / В.П. Москвин. – Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013.
10. Пьеге-Гро, Н. Введение в теорию интертекстуальности / Пер. с фр. Г.К. Косикова, В.Ю. Лукасик, Б.П. Нарумова; общ.ред. и вступ. ст.
11. Санджи-Горяева, З.С. Андрей Платонов и официальный язык / З.С. Санджи-Горяева // Вопросы языкознания. – М., 2004. – № 1. – С. 118–132.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚЫЗМЕТІ

Нұрғали Айна Нұрғалиқызы

Шет тілі мамандарын даярлау мамандығының 2 курс магистранты,
 «Астана» университеті
 Нұр-Сұлтан, Қазақстан

***Аннотация:** Қазақ және ағылшын тілдеріндегі оронимдердің шығу төркінінің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтау, оларды салғастыра зерттей отырып, жер бедері атауларының тізбегін жасап шығарудағы көрінісін айқындау.*

Қойылған мақсат негізінде келесі зерттеу міндеттері туындайды: отандық және шет елдік топонимиялық және оронимдік зерттеулердің жетістіктеріне сүйене отырып, зерттеу барысында негізге алынатын теориялық ұстанымдарды негіздеу; қазақ және ағылшын тілдеріндегі оронимдер жайлы түрлі сөздіктерден, ұлттық дүниетанымға қатысты еңбектерден жинастырып, этимологиялық құрамын жанжақты айқындау; қазақ және ағылшын тілдеріндегі оронимдердің жіктелуін жергілікті халықтық-географиялық терминдермен салыстыра отырып жүйелеу.

***Зерттеу әдістері:** Зерттеу жұмысына қойылған міндеттерді шешу үшін салғастырмалы-тарихи әдіс, этимологиялық ерекшеліктерін зерттеу кезінде этимологиялық талдау, семантикалық талдау, мәліметтерді іріктеп жинақтау сынды әдістерді қолдандық.*

***Алынған нәтижелер:** Жұмыс барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі жер бедері атауларының этимологиялық ерекшелігі, мәдени құндылығы мен*

*жергілікті халықтың географиялық терминдердің орографиялық сөздік жасаудағы көрінісі анықталды. Қазақ тіліндегі жер бедері атауларының жіктелімін жасаудың алғышарты орындалды. Сонымен қатар, қазақ және ағылшын тілдеріндегі оронимдердің этимологиясы өзара салғастырылып, олардың қоғамдық және мәдени құндылығы артып, маңызы күшейе түсті. **Тірек сөздер:** Ономастика. Топонимика. Топоним. Ороним. Жер бедері.*

Топонимика – топонимдердің пайда болу жолдары мен заңдылықтарын, даму, қызмет ету ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерттейтін ономастиканың дербес ірі саласы. Бұл гректің «топос» — орын, жер, «онома» — атау деген екі сөзінен тұрады, яғни жер-су атаулары деген сөз. Қазіргі таңда топонимика саласын филология, география, тарих, сонымен қатар мифология сынды ғылым өкілдері зерттейді. Топонимиканы ғылымның әртүрлі саласы арқылы зерттелуі – зерттеліп отырған нысанды толықтай ашуға, яғни оның пайда болу тарихын, орналасу және таралу аймағын анықтауға септігін тигізеді. Топонимиканың бір бөлігі, біздің зерттеу нысанымыз ороним – жер бедері атаулары (тау, жота, қыр, қырат, төбе, бел, асу, шың, құз және т.б) және географиялық нысандардың атауы туралы ғылым.

Кез-келген топонимдер секілді оронимдердің де жасалу жолы және оның тарихы, қазіргі таңдағы рөлі аса маңызды. Топонимдердің қай түрін алып қарасақта ол арқылы еліміздің ұлттық көрінісін, мәдениетін айшықтауға болады, ал екі туыс емес тілдерді салғастыра отырып қарастыру зерттеуіміздің өзектілігін көрсетеді.

М.Әуезовтың: «Біздің қазақ жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да жер, су, жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», деген сөздері арқылы қазақ халқының әрбір заттың аталуына аса мән бергендігін, әрбір топонимнің пайда болу тарихында өзіндік бір сыр бар екендігін аңғарамыз [1, 4].

Зерттеуіміздің нысаны ретінде ағылшын тіліндегі оронимдерді зерттеу кезінде АҚШ, Ұлыбритания және өзге де ағылшын тілді елдердің оронимдерін өзара салыстыруды жөн көрдік.

Әрбір халық мекен еткен ортада олармен көршілес тұрған елдің тілі, салт-дәстүрі өз әсерін қалдырады анық. Қазақ даласындағы оронимдердің жасалуында көршілес, туыстас тілдердің әсері айқын көрініс табады, яғни түркі тілдес, олардың ішіндегі түрік, өзбек, башқұрт, тува, хакас, монғол сынды тілдердің элементтерін байқаймыз. Ал ағылшын тіліндегі оронимдердің жасалуына еуропа және үнді тілдері әсер еткен. Ағылшын тіліндегі оронимдер атауын екі негізгі топқа бөлуге болады: субстраттық (әртүрлі үнді халықтарының тілдерінен) және еуропалық (испан, француз, неміс, скандинавия) сонымен қатар, кельт, латын секілді тілдердің әсер еткенін көруге болады [2, 71]. Мұндағы айтпағымыз, атаулардың қойылуына немесе өзгеруіне көршілес ру-тайпа, ұлт әсер етеді, себебі көршілес тұрған ұлттардың бітім-болмысы, мәдениеті ұқсас келеді, атаулар әдейі мақсатты түрде емес, екі ұлттың, ұқсас тілдің бір уақытта өмір сүріп, біте қайнасуының әсерінен болады.

«Зерттеушінің мақсаты – топонимдер арқылы адамзаттың тарихын оқып шығу», дейді белгілі орыс ғалымы Н.Н. Надеждин [3, 36]. Расында да, жеріміздегі әрбір атау еліміздің өткен тарихынан сыр шертіп тұрғандығын байқаймыз. Оның дәлелі ретінде жоғарыда атап өткен зерттеушілер мен саяхатшылардың еңбектері мен жазба деректері жатады.

Жалпы қазақ топонимдерін зерттеу 1950 жылдарда бастау алған, содан бері көптеген еңбектер жарыққа шығып, көптеген ауқымды жобалар іске асты. Т. Жанұзақ, Қ. Рысбергген, Е. Қойшыбаев, Е. Керімбаев, Ғ. Ермекбаев, А. Әбдірахманов, Ғ. Қоңқашпаев, сонымен қатар, К.Д. Каймулдинова, Б. Бияров, А. Аяпбекова, А. Әлімхан секілді топонимист ғалымдардың еңбегі орасан зор. Қазақстан жерін қола дәуірінен бастап, яғни б.з.д. 1 мыңжылдықтар аралығынан бастап әртүрлі ру-тайпалардың өмір сүргендігін ескерер болсақ, осы күнге дейін қаншама саяси-әлеуметтік, мәдени өзгерістері тілдің дамуына, оның өмір сүрген әртүрлі ұлттардың тіліне бейімделгенін байқаймыз. Осыған орай, әр тарихи кезеңдерде өмір сүрген зерттеушілер қазақ даласындағы топонимдік атаулар жайлы өз жазбаларында жазып кеткен. Қазақстан топонимдері жайлы ерте заман оқымыстылары Геродот, Страбон, Птолемей, Марко Поло еңбектерінен, сондай-ақ саяхатшылар мен түрлі елшілердің, атап айтар болсақ, Плано Карпини, Вильгелм де Рубруктың жазбаларында біраз кездеседі. X-XII ғасырлардағы ибн-Хаукал, әл-Махдуси, әл-Масуди, әл-Идриси секілді араб саяхатшылары мен ғалымдарының еңбектерінде жерсу атаулары көрініс тапқан.

Туыс емес тілдер болса да өзара ұқсастықтар мен мәдениетіне байланысты айырмашылықтар кездесетінін аңғардық. Ерекшеліктер екі елдің мәдениетіне, оның құндылығынан болатыны белгілі. Мәселен, кісі атынан қойылатын ороним атаулары өте жиі кездесіп жатады. Қазақ оронимдері: Малайсары, Бақай, Абай шыңы, Нұрсұлтан шыңы, А.Н. Букреев шыңы, Д.А. Фурманов шыңы. Ал ағылшынша: Mount Langley, Mount Tyndall, Mount Sill деген атаулар бар. Сондай-ақ, ағылшын тілінде ең көп кездесетін оронимдер қатарын өзге тілден енген сөздер толықтырады. Мәселен, АҚШ топонимдер жүйесінде 1885 көл мен тоғандары ішіндегі 285 үнді, 1000-нан астам өзендер мен бұлақтардың атаулары абориген тілдеріне негізделген. АҚШ-тың 50 штаты көптеген тілдерден жасалған, олардың 25 атауы үндістердің тілдерінен: 8 алгонкин, 7 сиуан, 3 ирокез, 1 юто-ацтек тілінен, 5 басқа үнді халықтарының тілдерінен және біреуі гавай тілінен [4]. Елдің шығыс бөлігінде қоныс аударушылар ұзақ уақыт тұрғылықты халықтармен қатар тұрғандықтан жергілікті топонимдерден аз қалған, ал сақталған атаулары мүлдем танымастай бұрмаланған. Пенсильвания штатының 67 графтығынан тек 10-ы үнді аттары, Кентукки штатында 30 мың атаудан тек 90-ның шығу тегі үнді тілдерінен және 9 топонимдер ғана бұрмалауға түспей өзінің бастапқы атауларын сақтап қалған. Сондай-ақ, қазақ оронимдерінде мифологиялық-сакральды, яғни аңыз және діни мазмұны бар бейнелі атаулар (Қира тауы, Тектұрмас тауы, Әулиетөбе, Әулиешоқы, Шайтансай) жиі кездеседі. Ал ағылшын оронимдерінде оқиға желісіне негізделген және діни атаулар бар. АҚШ оронимдері арасында басым кездесетін негізі діни атаулардан, шіркеуге қатысты ұғымдардан бастау алған оронимдер. Мәселен, Las Lajas Canyon, Tahquitz Canyon, San Juan, Santa Barbara және т.б. «San», «Saint» сынды сөздер көбіне испан тілінен енген атауларда жиі ұшырасады, олар «қасиетті» мағынасын беріп, католикалық шіркеу мен әулие ұғымына қатысты болып келеді. Испан тілінен

аударғанда Las Lajas Canyon «христиан әулиесінің жарасы» деген мағынаны береді. Атау католиктік шіркеу әулиелерінің өзін өзі аяусыз құрбан етулеріне байланысты қойылған. Tañquitz Canyon атауы луисино тайпасының табынған от құдайы Такиц құрметіне қойылған. Олардың сенімдері бойынша құдай шатқал ішінде өмір сүрген, сондықтан атауына от құдайы атын қосып атайтын болған [5].

Қазақ оронимдерінің ең басты ерекшелігі болып табылатын ол жер бедері атауларының сан алуан түрлерінің болуы. Жер бедерінің құрылысына байланысты бөлінуі жайлы сөз етер болсақ, Телғожа Жанұзақ жер бедерінің биіктігіне байланысты терминдерді ерекше көрсетудің өзіндік орны бар екендігін айтады. Жер бедерінің биіктігі түрлі болғандықтан, олардың аталу уәжі де әрқалай болып келеді: 1) бедердің биіктігіне, тіктігіне байланысты; 2) жер бедерінің түр-түсіне байланысты; 3) жер бедерінің шошақтығына, кедір-бұдыр болып келуіне байланысты атау беру кездеседі [6, 39].

Топонимдер, оның ішінде оронимдер арқылы кез-келген ұлттың болмысы мен салтсанасына қатысты ақпарат алуға болады. Сол қасиеті арқылы оны зерттеу және салғастыру өте құнды болып табылады. Қазақ және ағылшын тіліндеріндегі оронимдердің жасалуында өзге тілдердің элементтерін көреміз, алайда тек осы тілдерге тән төл атаулар да кездеседі, мұндағы мақсат төл тілден пайда болған атауларды тиісінше сақтап қорғау, жаһандану заманында тілдің өткенін, мәдениетін көрсететін атауларды өзгеріске ұшыратпай тарихи мүддесін сақтап қалу, атаулардың қоғамдағы құндылығын арттыру болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні, Алматы: «Сөздік-словарь», 2010. – 356 б.
2. Сидорова Л.А., Засецкова Е.Н. Специфика топонимической лексики Соединенных Штатов Америки // Вестник ЧГПУ им. И. Я. Яковлева. 2017. № 1(93)
3. Бияров Б.Н. Тарих және топонимика // Хабаршы «Филология ғылымдары сериясы» №1 (23), Алматы, 2008. – 128 б.
4. <http://refleader.ru/jgemerrnamerqas.html>
5. Ойконимы, оронимы и гидронимы штата Калифорния // StudWiki. http://stud.wiki/languages/2c0a65625a3bd79a5c43a89421216c36_1.html
6. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтама), Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.

Ердібек Маржан Кеңесқызы

«Шет тілі мамандарын даярлау» мамандығының 2 курс магистранты
"Астана" университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Аннотация: Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ. Берілген мақалада шет тілін үйренудегі заман талабына сай Web 2.0 технологиясының мүмкіндіктері мен қолдану барысындағы әдістемелік ерекшеліктері, маңыздылығы жөнінде айтылады. Уики технологиясының шет тілін оқытуда әдіснамалық әлеуеті қарастырылады. Бұл жұмыста автор «wiki технологиясы» терминіне анықтама береді; wiki технологиясының дидактикалық қасиеттері мен әдістемелік функцияларын зерттейді

Түйін сөздер: ақпараттық технология, шет тілі, мультимедия, вики-технология.

Тілдік білім беруді ақпараттандыру шет тілдерін оқыту әдістемесінің басым бағыты ретінде біртіндеп қалыптасуда. Wiki технологиясы - бұл қашықтықта бір адамға немесе адамдар тобына бір-бірінен, бірыңғай құжат құру, өзгертулер мен толықтырулар енгізуге мүмкіндік беретін Web 2.0 қызметінің түрі. Wiki қызметінің атауы Гавай тілінен алынған («wiki-wiki»), «жылдам» дегенді білдіреді - ақпаратқа тез қол жетімділік. Бұл негізделген материалмен жұмыс істеу динамикасын көрсетеді.

Интернет арқылы бір-бірінен қашықтықта болатын шектеусіз адамдар вики парақтарын құруға қатыса алады. Сервистің әрбір тіркелген қолданушысы вики мазмұнды құруға, толықтыруға, түзетуге және жоюға қатыса алады (сайт мазмұны, оның ішінде мәтіндік материал, суреттер, фотосуреттер, аудио және видео файлдар, басқа ресурстарға сілтемелер Интернет), сонымен қатар, қаласаңыз, түпнұсқаға оралуға мүмкіндік беретін вики парағының нұсқасы.

Бірнеше рет толықтыру нәтижесінде өте дұрыс және салыстырмалы түрде толық ақпараттық материал пайда болады. Көптеген википарақшалар гипермәтіндік құрылымға ие, бұл оқырманға қосымша қызығушылық туралы ақпаратты іздеуде парақтан Интернет бетіне оңай өтуге мүмкіндік береді.

Алғашқы вики қызметінің пайда болуы 1995 жылы құрылған бағдарламашы Уорд Каннингемнің (Ward Cunningham) есімімен байланысты. Вики тарихындағы алғашқы желі ретінде ішкі пайдалануға арналған деректер базасы 2000 жылы "Уикипедия" (Wikipedia) желілік (online) энциклопедиясының пайда болуымен (www.wikipedia.org), мақала авторы кез-келген адам бола алатын викидің әлеуметтік қызметі бүкіл әлемге танымал болды. Википедия вики-сервер ретінде (физикалық ақпаратты орналастыруға болатын интернет

желісіндегі орын) біршама танымал. Оның қауіпсіздік қызметі бар, оның мақұлдауымен пайдаланушылар желілік энциклопедия мақалаларына толықтырулар мен өзгерістер енгізе алады. Мәтіндік, сондай - ақ фото және бейне материалдар көптеген пайдаланушыларға бірден қол жетімді емес, бірақ біраз уақыттан кейін жүйе әкімшілері мазмұнды мақұлдағаннан кейінгі уақытта орналастырылған материал. Сондықтан Уикипедияда жарияланған ақпарат сенімділіктің жоғары деңгейімен сипатталады.

Wiki технологиясының бірқатар айрықша дидактикалық қасиеттері бар. Мәселен: - жариялылық (вики құжаты жобаның барлық қатысушылары үшін қол жетімді, бір-бірінен шексіз қашықтықта орналасқан);

- сызықтық түзетулер (блогтағы немесе веб-форумдағыдай өзгерістер мен толықтырулар бірінен соң бірі хронологиялық тәртіпте орналастырылмайды және жобаның әр қатысушысы құжаттың бұрын сақталған нұсқасына өзгертулер енгізе алады);

- құжаттың құру тарихына қол жеткізу мүмкіндігі (барлық нұсқалары)

- мультимедиялық мүмкіндіктер (құру кезінде пайдалану мүмкіндігі әр түрлі форматтағы материалдардың уики құжаты: мәтіндік, графикалық, фото, видео, аудио материал); - гипермәтіндік құрылым (ішкі және сыртқы сілтемелер жасау мүмкіндігі).

Шет тілін оқытуда Википедия тиімді болуы мүмкін. Білім алушылардың тілдік тәжірибесін мәдени байыту және оларды дамыту үшін ақпараттық ресурс ретінде білік оқулары пайдаланылады. Білім алушылардың жазбаша сөйлеу дағдыларын дамыту үшін арнайы құрылған басқа вики-серверлерді пайдалану ұсынылады. Мақсаттар мен адамдардың белгілі бір вики-параққа қол жетімділігін шектеуге мүмкіндік береді, мысалы,

Pbworks (www.pbworks.com), MediaWiki (www.mediawiki.com), Wikihost (www.wikihost.org). оқу мақсаттары үшін бұл серверлер тегін қолданылады. Оларға ақпарат лезде орналастырылады.

Қазіргі кезде шет тілдерін оқыту әдістемесі үшін, тілдік білім беруді ақпараттандыру басымдылыққа ие. Ғылыми жазбаларда, шет тілін оқытуда қазіргі заманның ақпараттық технологиялары арқылы оқыту тәсілдері туралы зерттеулерден көруге болады. Шет тілін оқытудың мақсаттарының бірі мәдениетаралық құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады. Ғылыми тұрғыдан студенттер мен желі қолданушылары әлеуметті желі ресурстарын қолдану барысында үйреніп жатқан тілдің сондай-ақ елдің мәдениеті туралы ақпаратты түсінбеуі бірашама дұрыс емес немесе әдістемелік жағынан дұрыс құрылмаған жазбаларды байқауға болады. Сондықтан, шетел тілін оқытуда Әлеуметтік желі технологияларын қолдануда жаңаша әдіспен оқытуда әлеуметтік сервис Веб 2.0 негізінде шет тілін оқыту әдістемесін құру қажеттігі туындайды.

Web 2.0-ні білім саласына қосудың үш негізгі тақырыбы

Зерттеу

Тілдік сауаттылық

Ынтымақтастық

Зерттеу Web 2.0 құралдары студенттерге зерттеу жүргізудің жаңа тәсілдерін қолдануға мүмкіндік береді. Web 2.0 технологиялары Интернеттегі деректерді ұйымдастырудың жаңа құрылымдарын, жаңа көздерді, шексіз компьютер әлемінде ақпарат сұрауға арналған құралдарды жасайды. Мұның бәрі оқушыны тәуелсіз зерттеуші болуға шабыттандырады.

Тілдік сауаттылық Бұл сала тілге белгілі бір қатынасты жақсартуға бағытталған. Тілдің өзара әрекеттесуі хат байланысы негізгі кілті болып табылады. Хатта студенттер олар өз ойларын дұрыс айтуды, нақты сөйлеуді үйренеді. Коммуникация саласын компьютерлендіру қоғамға Шетел тілдерін жоғары деңгейде білу қажеттілігін көрсетті. Web 2.0 технологиясын қолдану арқылы кез-келген тіл үйренушіге делдалсыз шетелдік азаматтармен хат арқылы онлайн еркін тілдесуге мүмкіндік тудырады.

Ынтымақтастық Web 2.0 технологиясының маңызды бөлігі-пайдаланушылар арасындағы қарым қатынас жүйесі. Бұл жүйе ортақ инфраструктура құралдары арқасында пайдаланушылардың біреге отырып жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді.

Жариялымдылық Жүйенің аталмыш мүмкіндігі түпнұсқалы материалдарды жазуды көздейді. Оқытудың алғашқы кезеңдерінде өз жұмыстарының нәтижесін жеке дисплейлерінде көруге мүмкіндік алады.

Демек, жоғарыда келтірілген төрт аспект білім беруде Web 2.0 технологияларын енгізудің бірқатар мүмкіндіктерін анықтайды.

Web 2.0-ді білімге енгізу перспективті болып көрінеді. Жігерлі мамандар қауымдастығы қазіргі кезде білім беруде Web 2.0 технологияларын қолдануға ықпал етеді. Мұның басты себебі жас ұрпақтың Web 2.0 технологияларын қолдануға қатысуы болуы керек. Студенттер қазірдің өзінде Интернет-ортада байланыс ақпараттық және компьютерлік технологияларды қолдану арқылы оқыту тәжірибесімен қиындықтар аз болады.

Web 2.0-ді білімге енгізудің тағы екі себебі бар. Шетел тілін оқытуда Web 2.0 технологияларын пайдалану, біріншіден, шет тілі құзыреттілігінің белгілі деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мәселен: университетте оқу кезеңі, екіншіден, кейінгі кәсіптік қызметте алған білімдерін, дағдылары мен дағдыларын жетілдіру. Оқу үшін Web 2.0-ді қолдану өз бетінше білім алудың принципіалды жаңа түрін дамытуға кең мүмкіндіктер ашады, бұл жағдайда ұйымдастырылатын, басқарылатын және оқушының жеке ерекшеліктеріне бейімделеді. Компьютерлендіру - шет тілдерін оқыту, ең алдымен, материалды тиімді игеру үшін психологиялық тұрғыдан қолайлы жағдайлар жасауға арналған.

Қорытындылай келе, Web 2.0 жүйесі тіл мамандарына лингвистикалық дағдыларды қоршаған қоғамдық ортадан тыс қалыптастыру барысында туындайтын проблемаларды шешуге көмектесе алады.

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. Сысоев П.В. Информатизация языкового образования: основные направления и перспективы // Иностранные языки в школе. 2012. № 2. С. 2–9
2. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 3-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2007. 192 с
3. Bennett S., Maton K., Kervin L. The 'digital natives' debate: A critical review of the evidence // British journal of educational technology. 2008. Doi:10.1111/j. 1467-8535.200700793.x.

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТА «МАТЬ» ПОЭЗИИ НЕМЕЦКИХ И УЗБЕКСКИХ
 ПОЭТОВ**

Тагаева Сайёра Улашевна

докторант Самаркандского государственного университета
 Самарканд, Узбекистан,

Мустанова Шохиста Артыковна преподаватель
 немецкого языка

Самаркандского государственного университета
 Самарканд, Узбекистан

***Аннотация.** В данной статье представлен лингвокультурологический и сравнительный анализ концепта «мать» в поэзии узбекских и немецких поэтов Азима Суюна и Кристина Фридриха Даниелья Шубарта. Во вводной части в основном даны теоретические основы концепта. Были отмечены мнения нескольких лингвистов таких как, В.Маслова, С.А.Аскольдов, А.Б.Бабушкин, Е.С.Кубрякова, Карасик, которые проводили исследования в этой сфере. Соответственно, термин «концепт» по разному интерпретируется многими научными исследователями. Концепт «мать» является одним из важнейших концептов во всех культурах мира.*

***Ключевые слова:** концепт, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, этнолингвистика, интеллектуальный, эмоциональный.*

Введение

В настоящее время актуальными являются анализ национальных и лингвокультурных концептов. Следует отметить, что в сфере лингвистики нет единого подхода к толкованию термина «концепт».

Термин концепт в лингвистике и старый и новый одновременно. В 1928 г. С.А.Аскольдов опубликовал статью «концепт и слово», но до середины прошлого века понятие «концепт» не воспринимался как термин в научной литературе.[6].

В.И.Карасик опережает концепт как «ментальное образование, которое представляет собой хранящиеся в памяти человека значимые осознаваемые типизированные фрагменты опыта». [5].

По Э.С.Кубряковой, концепт – это «оперативная единица языка, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира,квант знания» . [4с.90-92].

С.Г.Воркачёв полагает, что концепт представляет собой «единицу коллективного знания, которое имеет языковое выражение и отмечено этнокультурной спецификой». Ментальное образование, согласно ученому может быть отнесено к концепту только при условии, когда оно обладает этнокультурной спецификой. [3].

Согласно мнению Н.Д.Арутюновой, концепты образуют «своего рода культурный слой, посредничающий между человеком и миром». Концепт трактуется как результат взаимодействия таких факторов, как национальная традиция, фольклор, религия, идеология, жизненный опыт, образы искусства, ощущения и системы ценностей. [1.с-3].

Хотя теория понятий очень интересна, она требует много исследований и доказательств. Важно отметить, что структура и содержание понятий, основные принципы классификации и аналогично- загадочные проблемы всё еще не решены. Отсутствие единого, единодушного мнения по этому вопросу связано с тем, что концепт имеет многослойную структуру. Ясно, что проблема концепт является одной из наиболее спорных проблем среди лингвистов, что приводит к разным взглядам ученых.

С одной стороны, концепт «мать» относится к первообразным концептам антропной обыденно-когнитивной концептосферы, так, как «мать» является культурно и социально значимым концептом, так как в нем отражены оценочные представления каждого этноса с этнических, эстетических, прагматических и других позиций. Таким образом, проявляется, двойственная сущность концепта «мать», который семантически разлагается на биолого-генетический (репродуктивный) и социально-культурный компонент и рефлектирует в изоморфических и соответственно алломорфических свойствах сопоставляемых этнокультурных языковых форм.[2].

В данной статье представлен лингвокультурологический и сравнительный анализ концепта «мать» в поэзии узбекских и немецких поэтов Азима Суюна и Кристина Фридриха Даниелья Шубарта. АзимСуюн является один из известных узбекских поэтов, в творчестве которого тема материнства играет важную роль. В статье анализируется стихотворение поэта "Сердце матери". Стихотворение начинается с этими словами: *Таърифига таъриф кўшдилар*

Таърифини куйлаб жўшдилар

Бири деди: - Онадир кўёш Унинг

қалби кўёшга туташ [7].

Таъриф – описание, кўшмоқ – добавлять, куёш- солнце, қалб – сердце. Здесь поэт сравнивает материнское сердце с солнцем.

*Бири деди: - она денгиздир,
 Унинг қалби тубсиз, тенгсиздир. [7].*

Денгиз- море, тубсиз- глубина, тенгсиз –неравный, бесценный. В следующем куплете поэт сравнивает мать с морем. Он умело описал глубину её души, её неравенство.

*Бири эса, сўйлади бот-бот,
 Она қалби чексиз коинот. [7].*

Сўйламоқ – сказать, бот-бот – часто, чексиз- бесконечный, коинот – вселенная. Здесь автор уподобляет материнское сердце бесконечной вселенной. *Қалби унинг бир уммон,-деди, Само каби бепоён деди...[7].*

Уммон – океан, само – небо, бепоён – бесконечный. Поэт описывает сердце матери бесконечной как океан, небо... *Мен дедимки, бу таърифлар хос, Лекин булар томчидир холос. [7].*

Хос – соответствовать, томчи – капля, таъриф – описание. В этих строках автор буд-то почувствовал то, что чувствует мать. В конечном итоге поэт утверждает что, всю доброту матери простыми словами невозможно высказать.

В произведениях известного немецкого поэта Кристиана Фридриха Даниэля Шубарта тема материнства также высока. В статье дается сравнительный анализ стихотворения поэта «Mutterherz». Стихотворение начинается следующим образом: *Mutterherz, O Mutterherz!*

*Ach! Wer senkte diese Regung,
 Diese flutende Bewegung,
 Diese Wonne, diesen Schmerz,
 Süß und schauervoll in dich![8].*

Материнское сердце, о материнское сердце!

Ой! Кто понизил этот импульс

Это плавное движение

Это блаженство, эта боль

Сладости и ужаса в тебе! [8].

Здесь поэт описывает сердце матери таким образом.

*Gott der Herzenbilder, Sprach zur roten Flut
 In den Adern: Milder, Fliesse, still und gut!
 Und da strömten Flammen, alle himmelwärts
 In der Brust zusammen, und es ward ein Mutterherz. [8].*

Gott – бог, Herzenbild – образ сердца, Flut – поток, fliesen- течь, литься, Flamme – пламя,

Brust – грудь. Поэт описывает материнское сердце так, будто нет сердца добрее, чем сердце матери. Оно дано богом, оно как пламя, как небо. *Mutterherz, o Mutterherz!*

*Diese liebevolle Regung,
 Diese flutende Bewegung,
 Diese Wonne, diesen Schmerz
 Senkte Gott, nur Gott in dich! !*[8].

Материнское сердце, о материнское сердце!

Это любящее движение

Это плавное движение

Это блаженство, эта боль

Хранить Бог, только Бог в тебе! ![8].

Поэт считает что, сердце матери эта вселенская бездна любви, заботы и всепрощения.

Слова мать прекрасно звучит на разных языках. Именно присутствует неограниченное количество любви и заботы, подаренное нам всем сердцем. Сердце женщины которая родила и вырастила ребёнка, способно творить для него настоящие чудеса. Результаты работы показывают, что образ матери сыграл важную роль в творчестве двух не связанных между собой народов, великих поэтов своего времени Кристиана Фридриха Даниэля Шубарта и Азима Суюна. В обеих языковых культурах уважают матерей. Матери сравнивают с морем, с небом. Концепция материнства, выражая общее значение для носителей узбекского и немецкого языков, показала, что для каждой этнокультуры ее выразительные факторы уникальны.

Список использованных источников:

1. Аругюнова Н.Д. Выделение // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М.: Наука, 1993. С.-216.
2. Аванесян. Н.К. Языковая объективация концептуально-когнитивного фрейма «мать» в английском и русском языках. Автореферат. Пятигорск 2012.
3. Воркачёв С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки 2001. № 1.
4. Кубрякова Е.С. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека // Вестник чувашского государственного педагогического Университета им. И.Я.Яковлева 2003. - №4
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Ин-т языкознания. — М.: Языки славянской культуры, 2004.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учеб. Пособие -3-е изд., - Минск: Театра Системс, 2008, -272с.
7. Жўраев А. Онажон: шеърлар, учинчи нашр/ Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2018.
8. Muttergedichte https://www.mumag.de/gedichte/thema05_Muttergedichte_Muttertagsgedichte.html

9.Langenschedt. Power Wörterbuch Deutsch.Herausgeber Professor Dr. Dieter Götz.,
ProfessorDr. Hans Wellmann.

ӘОЖ 377:37.016:82-1

**КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРЕТІН ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ
ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ**

Бахадурова Гулзира Уалихановна, Мендибаева Мулдир Болатбековна

М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушылары

Аннотация: Бұл мақалада қазақ поэзиясының Хантәңірі – М.Мақатаев шығармаларын оқытудың әдістемелік қырларына жаңаша көзқараспен талдау жүргізіледі. Поэзияның құдіретін келер ұрпаққа дәріптей отырып, ақынның беймәлім туындыларының өзіндік ерекшелігіне шолу жасау қажеттігі ескерілді.

Кілт сөздер: поэзия, оқыту, интонация, көркемсөз, оқыту, әдістеме

«Мен өзім жайында мынаны айтам: мен ХХІ
– ғасыр ұрпақтарының құрдасымын.

Бәлкім, одан әрідегі ұрпақтардың туысымын да ...»

М.Мақатаев

Поэзия рухани әкеміз – әдебиеттің тұңғыш бел баласы және қызу қанды, асқақ жанды, от жүректі жауынгер ұланы. Оның тілін табу, жан дүниесін ұғынып, жүрегіне терең бойлап көркем ойын, сергек сезімін түсіну кез келген оқытушының маңдайына жазылмаған. Поэзия пәнін сол поэзияның құдіретін өзі де терең сезінетін, өзгені де сезіндіре алатын оқытушы жүргізу керек.

Себебі, сабақ үстінде мәнерлеп, көркемдеп, дауыс ырғағын, интонациясын құбылтып, нақышына келтіріп оқытуға дағдыландырамыз.

«Күніне бір өлең оқыған адам – ақын, аптасына бір өлең оқыған – адам!» Р.Гамзатовтың сөзі ойға ой салардай. Ақындық поэзияға жас ұрпақты үндеудің бірден бір жолы, студенттердің арасында ұйымдастырылатын түрлі поэзиялық іс-шаралар мынадай жетістіктерге жетуге өз ықпалын тигізері сөзсіз:

Біріншіден, студенттердің поэзияға деген түсінігі, ықыласы артады. Өйткені, өлең қызықты әрі тартымды тәсіл арқылы студенттердің өз орындалуында оқылып насихатталады.

Екіншіден, бұрын жетімдік көріп, өгейсітіліп жүрген көркемсөз оқу өнері дамытылады.

Үшіншіден, көркемсөз оқу өнері дамытылуымен бірге, өлеңді мәнерлеп, көркемдеп оқу шеберлері көбейеді. Олар көбейген сайын сахналардан қазақ ақындарының өлеңдері көптеп оқыла түспек. Өлеңді көркемдеп оқу өнері, яғни мәнерлі өлең әншілік, күйшілік, бишілік өнерлерден бір де бір кем емес тамаша өнер. Оның бағын поэзия - жыр мерекелері ашары сөзсіз. Мұнда ақынның көңіл қайнарынан шыққан жақұт жырларын көркемдеп, мәнерлеп оқығанда, құдіретті көркемсөз, сиқырлы бейнелі сөз бірінші алдыңғы орынға шығады. Сонда өлең, жыр өзінің табиғи сан қырынан жауһардай құбылып көрініп, тыңдаушының жан - жүрегін баурайды. Қазақ тілінің байлығына, көркемдігіне, шешендігіне сүйсінтеді, талантына бас игізеді. Өлең - сөздің патшасы екеніне көз жеткізеді.

Төртіншіден, поэзия кештері студенттерді мәнерлеп оқу өнеріне қатынастыруға мүмкіндік береді.

Бесіншіден, студенттер үшін жыр кештері үлкен танымдық сабақ. Себебі, олар ертеңгі ұстаздар.

Поэзия – өнердің бір түрі. Егер өлеңдегі музыканы сезбесе, баланың жаны тебіренбейді. Поэзия да өнердің басқа түрлері сияқты адамды рухани жағынан толықтырады, терең толғанысқа түсіреді, сезімін күшейтеді. Өмірге қызығушылығын арттырып, рухани байытатын және оқушыны жас кезінен жеке тұлға болып қалыптасуына, шығармадағы кейіпкер тағдырына қайғырып, қуанып, ортақтасуға әсері болады. Құдіретті сөз өнері, оның ішінде поэзия ХІХ ғасырдың екінші жартысында Абай өлеңдері арқылы ең биік тұғырға көтерілді. Ал ХХ ғасырдың бел ортасында әдебиет есігін ашқан жас талап, жаңа буын өкілі Мұқағали жырлары да сол биікке арман сапарына яғни альпинистік заңғарға қол созып, шырқау шыңға жол тартты. Сөйтіп, Абай салған соқпақ ізімен ілгері басты. Мұқағали поэзиядағы парасаттылыққа мән бере отырып, ұлылықтан үйренуге талпынды. Қазақ поэзиясын ерекше нұрландырып, жұлдыздай жарқыратқан, қыр қазағын жыр бесігінде тербеткен, қаламын басты қару етіп ұстаған ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың туғанына биыл - 90 жыл. Көркем әдебиет, өнер аса сындарлы тәрбиеші. Атаанадан да, ұстаздан да өткір ұлы тәрбиеші - әдебиет, оның ішінде - поэзия. Тәрбиелік роль атқармаған өнер - тұл.

Поэзиялық шығармадағы ой-пікір ақын көзімен көріп білген, өз көңілімен сезінген өмірдегі нақтылы жағдайлардан алған әсерлер түрінде туған идея болып келеді. Мұқағали поэзиясы – ұлттық сананы сілкіп оятатын қуатты дәру, жан-жүйеңе ізгілік нұрын шашатын энергия көзі. Құт-береке құюшы құндылық. Оны қара өлеңнің қарымы, мол мүмкіндігі арқылы танытып отырады. Қара өлең – Мұқағали үшін - қазына кені. Ананың ақ сүті, әкенің жасындай жарқылдаған жігері, қайрат-күші. Мұқағали өлеңінің нанымдылығы, құпия құлпылануы әсіресе соңғы қос жолда “Күпі кию” – қазақтық белгінің тайға басылған таңбасындай көзге ұрады да ұлтымыздың түр-тұлғасынан хабар береді. Кешегі бітім-болмысы күпімен кескінделсе, бүгінгі түр-сипаты шекпен киген қалыпқа сыйып қазақ

табиғатын тануға мол мүмкіндік беріп тұр. Қара өлең жас талғамайды, әнмен орындауға оңтайлы. Бір жағы ән өнерінің іргетасы. Қара өлеңнің он бір буынды екі немесе төрт тармақты болатындығы белгілі. [1]

Тақырыбы жағынан бай, орындалуы жағынан сан нақышты. Қара өлең көнелігімен де құпия. М.Мақатаев туралы көптеген ақындар, зиялы адамдар өз пікірлерімен бөліскен. Бексұлтан Нұржекеұлы ақын туралы былай деп жазады: «Ойын сиқырлы сөзбен айта білу, тапқыр ойды өрнекті тілмен жеткізе білу – Мұқағали өлеңдерінің негізгі құдіреті. Оның талай өлең жолы қанатты сөз боп халық аузында жүр. Ақиық ақын өлең түрін түрлендіруге де көп көңіл бөлген жан.

Мұқағали – лирик ақын. Лирика - ежелден келе жатқан әдебиеттің дәстүрлі үш тегінің бірі, шындықты адамның ішкі көңіл - күйіне бөліп, ойы мен сезіміне астастыра суреттейтін терең психологиялық шығармалардың бірі. Лирикалық шығармаға ақынның ішкі дүниесінің сыртқы себептерімен, жалпы ақиқат шындықтың әсерімен аса қатты талқылауы, автордың өз басының алуан-алуан нәзік түйсіктері, күйінші-сүйінші тән болып келеді. Ақын басынан кешкен сезім, ақын басында болған түрлі-түрлі толғаныс - субъективтік нәрсе, бірақ, сонымен қабат кәдімгі объективті дүниенің әсері. Студент әрбір лирикалық шығармадан оны жазған автор өмір сүрген кездің жай-жапсарын аңғарып отырады. Лирикалық шығармалардан көлемі жөнінен ықшам, сюжетке көп бара бермейтін, оқиғадан гөрі отты сезім басымдау, күллі сюжет сол сезім маңына, бас аяғы тұжырымды бірер философиялық ой маңына жинақталады. Лирика тілсіз түйсіктерге сөз береді, оларды тар кеуденің қыспағына көркемдік өмірдің таза самалын алып шығады да, ерекше өмір сүргізеді. Сонымен, лирикалық шығарманың мазмұны объектив арқылы өтетін дамуы емес, субъектінің өзі және сол субъектив арқылы өтетін дүниелер лириканың бас қаһарманы - ақынның өзі лириканың күшті - әсерлілігінде, әсерлендірген нәрсені әншейін ауызекі әңгіме қылғандай сылдыратып айтып беруде емес, айтайын дегенін сырлы суретке шындығы ұланғайыр шындықты қамту құлашы кең; шын мәніндегі шебер лирикті де жалаң қайғының не бірыңғай қуаныштың ақыны, не мұңшыл, не күлкішіл ақын деуге болмайды; талантты лириктердің өлеңдерінде соның бәрі түгел, оған жанның сана сезімін түгел баурап, көңіл - күйін түгел тербетіп, бар пермені бірден болып, бар шекті бірден сөйлеткендей сайрап кетеді.

Лириканы жасанды үн, жалған ырғақпен, жай оқуға болмайды. Себебі, лирикадағы болатын мінез - ақынның мінезі, яғни әр өлең өз иесіне ғана тартары сөзсіз. Ол ақынның өмір құбылысын сезінуімен, түйсінуімен, тануынан туады. Өмір құбылысының бір ғана жағы, бір ғана тетігі бірнеше лирикаға арқау не мазмұн бола алады. Демек, лириканы, соның ішінде табиғат лирикасын оқытқанда біріншіден, өлеңді өмір құбылысының қай жағы алынғанын, нені білдіретінін анықтау қажет; екіншіден, ақынның қалай толғанып, қандай сезіммен жырланғандығын да түсіндіруі керек. [6]

Олай болса, табиғат лирикаларын мәнерлеп оқытысымен, оның идеялық мазмұнын сұрау немесе "Ал енді түсінгендеріңді айтыңдар" деу дұрыс емес. Онда шығарма мазмұнына да, эстетикалық нәріне де нұқсан келуі мүмкін. Көбіне-көп табиғат лирикасын оқыту барысында тазаауа аясында өткізген тиімді. Табиғат - адам баласының еңбек етіп, өмір сүретін ортасы. оны әр ақын өзінше жырлайды. Біреулер таза пейзаждық суреттер жасаса,

екіншілер табиғат арқылы қоғамдық өмірді, тартысты, өз көңілін суреттейді. Шығарманың құрылымымен танысу барысында, ондағы табиғат суреттерінен және де басқа көркемдік компоненттердің қандай рөл атқарып тұрғандығын айырып талдау қажет. Өйткені, шығармадағы оқиғаға, кейіпкердің күйініш-сүйініштеріне байланысты пейзаждық атқаратын қызметі әр алуан түрлі және ол шығарманың идеялық-тақырыптық мазмұнына бағынышты болады, соған икемділік беріледі. Мұқағали поэзиясын оқыту бірнеше сатылардан тұруы мүмкін:

- ақын жайлы естеліктер мен толғаныстарды мәнерлі түрде айту;
- аспаптар көмегімен мақамдап айту;
- инсценировка;
- ақынға арнап арнау өлеңдер жазу;
- ақын тілінің түсіндірмелі сөздігін жасау;
- "Болмасаң да ұқсап бақ..." Осы тақырыпта поэзияға икемі бар студенттерді өлең, поэма жазуға талпындыру;
- Ақын шығармаларындағы даналық, шешендік сөздерді пайдалана отырып ауызша әңгіме-толғауға дайындалу;

Ақын шығармаларын оқыту бәрысында түрлі жоспар құра отырып, нақты нәтижелерге жетуге болады.

1. Поэма, өлеңнің мазмұнын, кейіпкерлерін біледі.
2. Кейіпкер әрекетін, оқиға мәнін түсінеді.
3. Тақырыпты аша алады, тілдік құралдарды ажырата біледі.
4. Оқиғаға талдау жасайды. Композициялық құрылысын талдайды.
5. Шығармадағы авторлық позицияны тауып, өзіндік ой қорытындысын жасай алады.
6. Ойын жүйелеп, гипотеза құра алады.

Ал, шығармаларының бір-бірінен ерекшеліктерін айырып көрсету мақсатында әдеби талдау, яғни екі өлеңді қатар алып, ондағы сөздердің қолдану тәсіліне мән беру, сөйлеу тілінде кездесіп отыратын даналық, шешендік, басқа тілден енген сөздерге, тұрақты сөз тіркестеріне, поэтикалық тіліне, жиі пайдаланатын сөздеріне, эпитет, метафора, ирония, сарказмның орынды қолданыс мәнеріне кеңінен көңіл бөлу қажет. Осы орайда, студенттердің сөйлеу тілін дамытып, тіл мәдениетін жетілдіруге тексті мәнерлеп оқи білу дағдысын арттыруда, оқыған шығарманың идеялық - тақырыптық мазмұнын, көркемдік өзгешеліктерін ұғынуда, эстетикалық талабы мен талғамын өркендетіп, әдемілік, сұлулық туралы сезімдерін қалыптастыруда шығарманы жаттау аса маңызды жұмыстардың бірі болып табылады. Жалпы алғанда жаттауға ұсынылған шығарма мынадай топтарға бөлінеді:

а) көлемі шағын өлең түріндегі шығармалар, жаттау үшін қиындық келтірмейтіндіктен, тұтас түрінде жаттауға болады. [3]

ә) әрі көлемді, әрі мәтіннің жаттауға қиындық келтіретін жерлері бар шығармалар ықшамдалып, қысқартылған түрде берілуі.

Жатталған мәтінді студентке айтқызғанда, ұстаз оның мәнерлеп оқудың барлық шарттарын толық сақтап отыруын үнемі талап етіп отыруға міндетті. Бұл шарттар орындалмаса,

автордың ой-сезімі, көңіл-күйі көрінбей қалады, білімдік, тәрбиелік, эстетикалық маңызын жоғалтуы сөзсіз.

Өлеңдеріндегі ұлттық болмыстың берілуі арқылы, жас ұрпақтың бойында елжандылық, ұлтжандылық қасиеттерді дамытудың бірден бір жолы.

Қазіргі техниканың дамыған заманында студенттің де талабы күшейе түспек. Егерде осыдан бірнеше жылдар бұрын дәстүрлі принциппен сабақ өтілсе, қазір мұның жағдайы мүлдем басқа күйде. Яғни, жаңадан оқыту әдістемелері, білім берудің тиімді жолдары жаңалануда.

«Ғасыр ақыны» атанған Мұқағалидың барлық еңбегі тұтастай алғанда, өткен ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елінің рухани дүниесін, тұрмыс-күйін, арманмүддесін, тарихи тұрғыдағы ұлттық портретін шыншылдықпен хаттаған асыл мұралар қатарына жатады. Өлеңмен де, өмірмен де бүкпесіз қауышып, қалтарыссыз сүйген ақын жүрегі соңғы деміне дейін кіршіксіз сезім өртіне өтті. «Жүрегінің түбіне кір жасырмай» айтып кетті, армансыз ақтарылып кетті. Мұқағали Мақатаев-қазақтың қарапайым тілінің нәрі мен мәнін Абай, Қасымдардан кейін түсініп жазып, түсіндіріп өткен ақын. «Сөз өнерін дертпен тең» көрген парасатты қаламгер. Ақынның әр өлеңінде, әр шумағында бүкпесіз, ақжарқын көңілмен сазды сыр төгіп отырғандай. Өлеңнің ырғағынан да, тербелісінен де ақынның қимылын, дауысын, мәнерін естіп, мінез-құлқын танимыз. Өйткені ол өлеңнен, өнерден сыр іріккен емес. Өлеңге өз жан дүниесін ашты, өлеңнің сырлы құпияларын жария етті. Тұманбай Молдағалиев, Қазақстанның Халық жазушысы: «Мұқағали Мақатаев – адамдар арасындағы, өмірдегі, табиғаттағы жарастық пен келісімнің жаршысы. Оның өлеңдері шын тебіреністен, шын шабыттан, шын қуаныштан туған».

Қазіргі техниканың дамыған заманында студенттің де талабы күшейе түспек. Егерде осыдан бірнеше жылдар бұрын дәстүрлі принциппен сабақ өтілсе, қазір мұның жағдайы мүлдем басқа күйде. Яғни, жаңадан оқыту әдістемелері, білім берудің тиімді жолдары жаңалануда.

Мұның бәрі де заман талабы. Студенттің ізденуіне толық мүмкіндік жасалған. Кітапханаларда кітап қоры молайып, интернет желісі де студенттің жаңа ақпаратпен қамтамасыз етілуіне ықпал жасап отыр. Бірақ, мұның бәрінің поэзияға, өлең әлеміне де қатысы бар екені шындық. Өлең - ұрпақтан - ұрпаққа көшіп, талай заманды, талай жанды таң қалдырып келе жатқан аса биік парасат көзі. Әр заман поэзиясының өзіне лайық күйі, үні бар. Адам баласының бүкіл тарих бойына ілгері өсіп дамуы қаншалықты тынымсыз процесс болса, көркем бейне жүйесімен ойлау, дүниені образбен танып баяндау, суреттеу өнері де тоқтаусыз дамып, жаңаланып келеі жатқан құбылыс. Қоғамдық сананың бір түріретінде көркем әдебиет қай ғасырда болса да, сол заманғы адамдардың бір - біріне деген қатынасын, ой-арманын, дүниетанымын байқатпақ. Соның ішінде поэзияның ғана құдіреті келетін, өлең ғана айта алатын тебіреніс бар. Ол - заман, адам күйі, тіршілік еткен жанның мұны мен зары, ішкі ой-сезімі, арманы, күйініші мен қуанышы. Поэзия өнерінен халық аз сөзбен көп дүниені айтарлықтай кілт тапқандай.[5]

Сондықтан, қай кезде болмасын көркем әдебиет пәнінің алдына қоятын негізгі мақсаты - студенттердің рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, көркемдік, адамгершілік,

азаматтық тәрбие беру, оқырмандық талғамды қалыптастыру, әдеби мұра және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық қабылдауына қажетті білім мен біліктілікпен қаруландыру, логикалық ой - пікір, ауызша сөйлеу және жазба мәдениетін қалыптастыру. Бір сөзбен айтсақ, жеке тұлғаны қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметов З. Поэзия сөзі - даналық. Астана: Фолиант, 2002. -408
2. Ақайұлы А. Әр дүрсілі жүрегімнің әе мен жыр// Әдебиет айдыны
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы: Рауан, 1997. -288
4. Дәрібаев Ж. Қасиеттілік шырағы. Алматы: Балалар әдебиеті, 2007
5. Жұмабек С. Сын симфоониясы. Алматы: Алатау, 2005. – 368
6. Тілешова С. Әдебиет сабақтарында мәнерлеп оқшу дағдыларын қалыптастыру. Алматы: Мектеп, 1984. -100

ОӘЖ 821.512.122.09

АБАЙ АИНАЛАСЫНДАҒЫ БИ-ШЕШЕНДЕР

Данабатырова Диана Нұрланқызы

С.Аманжолов атындағы ШҚУ магистранты

Ғылыми жетекші – Сейпутанова Айымгүл Қамзақсы

Өскемен, Қазақстан

Аңдатпа: Осы мақалада қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының қалыптасуына, дүниетанымының кеңеюіне, терең толғанысына әсер ете білген, Абай дәуіріне дейін өмір сүрген және Абаймен замандас болған би-шешендер туралы қарастырылады. Жанқұтты Ботантайұлы, Байкөкше ақын, Камен би секілді аты шыққан сөз шеберлерімен ой бөлісу, пікір таласу – жалпы қазаққа Абай секілді кемеңгер, ойшыл, дана ақынның дүниеге келуіне себепкер болды. Абай болмысының қалыптасуында оның отбасында алған үлгі-өнегесінен бөлек, айналасындағы парасатты тұлғалардың үлесі зор. Ақынның ешқашан өтірікке, әділетсіздікке жол бермеген адам болғандығына нақты мысалдар келтіру арқылы ғылыми негізде талдаулар жасалынды. **Тірек сөздер:** Би, сөз шеберлігі, ақын, шешен, нақыл сөз, кемеңгер ойшыл.

Ұлы ақын Абай Құнанбайұлы жас кезінен ертегі мен аңызды, халықтың батырлық жырларын тыңдап өсті. Ұлы ақынның ақын болуына, ойының толысуына, ерте жастан билікке араласуына осы бір білімге құштарлығы, бала Абайдан дана Абайға дейін көтерілуіне толық септігін тигізгені хақ. Абай өмірін сөз еткенде ең алдымен, Абай Құнанбайұлының әкесінің текті, халыққа сыйлы бай болғанын білеміз. Атадан балаға мұра болып қалатын байлық пен мұраның, болыстықтың иесі болмай, халықтың қамын жейтін, ақындық жолды таңдаған Абай Құнанбайұлының осы бір таңдауы, тек қана ақын болып қана қоймай, ащы шындықты айтып, надандықтан білімділікке шақырған ойлары, хақты тануға үндеуі, сол кездегі қазақ ұлтының тұрмыс-тіршілігін көріп, айналасындағы билер мен байлардың әділетсіздіктерін көріп, ұлы би-шешендердің өсиет-нақыл сөздерін тыңдауы да әсер етті деп білеміз.

Ақынның жанындағы би-шешендер өте көп болды, әрине олардың ішінде де, халыққа пайдасын тигізетін, бәлкі, өзінің қамын жейтін де билер мен шешендер болғаны рас. Алайда, сол би-шешендерді ажырата отырып, жамандықтан жиреніп, жақсылыққа құлаш сермеуі, ұлы ақынның данышпандығы мен көрегендігін білдіреді.

Ұлы ақынның әділ би болуы өскен ортасына байланысты. Ұлы ақын текті отбасыдан шыққан. Әкесі Құнанбайдың өзінде, оның ата-бабасы да, өз кезеңінде мықты шешен би болған. Бұл тектілік қаннан берілген. Ата-бабасының осындай текті бола тұрып, ұлы ақынның бойына дарымауы мүмкін емес еді. Ақынның әділ би болуына, ең бірінші халықты ойлауы, халықтың қамын жеуі де ықпал етті. Ақынның бала кезінен ақ тапқыр ойлары, ұтымды пікірлері, әкесі Құнанбайды таңқалдырды. Жалғыз Құнанбайды ғана емес, басқа да атақты билерді таңқалдырмасына қоймады. Сол замандарда атақты Камен биге, бала Абайдың қайтарған жауабы ел аузында жүр. Осы жерден-ақ, атақты билердің өзі бала Абайдың, дана Абай болатынына үлкен сеніммен қараған.

Абайды Абай еткен әкесі Құнанбай. Бұлай деуімізге толықтай негіз бар. Әрине, біздің көзімізге Құнанбай, «Абай жолы» роман-эпопеясында көрсетілгендей, қатал, сұсты, өз баласын түсінбейтін әке ретінде қалғаны анық. Алайда, шын мәніндегі Құнанбай мүлде басқа. Құнанбайсыз Абай болмас еді. Ақынның ең бірінші ақын болып қалыптасуына, әкесі Құнанбайдың септігі көп тиді. Абайдың ақындығының барына, болашақта мықты данышпан, халқының қамын ойлайтын дана ақын болатынына толықтай сенген.

Абай Құнанбайұлының би-шешендермен араласқанына әрине, әкесінің текті, әрі би-шешендердің құдайы қонақ болып келуі, Абайдың жас кезінен ақындыққа құштар болып, түрлі ертектерді тыңдап өскені септігін тигізді. Себебі, Құнанбаймен сыйлас болған Балта ақын, Абайдың өзі жоғары бағалаған Марабай ақын тағы-тағылар болса, Абайдың өзі кездесіп, сұхбат құрған, жас та болса сөз қағыстырып, ақыл сынасқан әйгілі Шөже ақын, Шорманның Мұсасы, Абай қасында болған Байкөкше ақын, Жуантаяқ Тобықты Байғұлақ шешен, Жанғұтты би, Әуезов эпопеясынан жақсы таныс Қаратай шешен, Сыбанның қаракөк ұрпағынан Сабырбай ақын, оның ақын қызы Қуандықтар - Абайдың әдеби ортасын құрайтын өкілдерден.

Тарихи деректерге сүйенсек, ұлы ақынның әкесінің, Құнанбайдың Жанқұтты бимен жақсы араласқаны жазылған. Абайтану ғылымының білгірі Мұхтар Әуезовтің сөзінше, Құнанбай баласы тек қана жыр-дастан тыңдаумен шектелген жоқ. Өз заманына дейінгі

бишешендердің де сөзін құлағына құйып өскен. Сондай сөзге ділмар, өзі дүлдүл шешеннің бірі – Жанқұтты Ботантайұлы. Жанқұтты Ботантайұлы Абайдың әкесі Құнанбаймен тізе қосып, ел басқару ісінде де үлкен еңбек етеді. Бұған 1847 жылы Құнанбайдың Қарқаралыда ғылым іздеген қыр баласы көзін ашатын медресе-мектеп тұрғызу, ел ішінде шарифат жолын берік ұстанып мешіт салдыру ісін қолға алған кезеңде Жанқұтты Ботантайұлының есімі алдымыздан шығады [1]. Жанқұтты би мен ұлы ақын Абай Құнанбайұлының сөйлескені жайлы әңгіме қалған. Жанқұтты би бала Абайға бірнеше сауал тастағанда баланың жауап бергеніне қатты риза болып батасын берген екен. Міне, осындай мықты билер мен шешендердің батасы, Абай Құнанбайұлының мықты ақын болуына үлкен көмегін тигізген.

Құнанбаймен жақсы араласқан ақын Байкөкше болды. Байкөкше Абайдың замандасы. Байкөкше де жастайынан ісі орнықты, сөзі салмақты Абайды ерекше құрметтеген. Сондықтан да ол Құнанбайдың бата оқырында дүйім жұрттың көзінше: «Құнан кетті - алдынан жарылқасын, Артында алтын қалды ат басындай...» деп, Абайға сенім арта сөйлейді. Екі ақынның пікірі көп ретте бір жерден шығып отырған. Керей, Найман елінің Бақанапта өткен жесір дауында Абайдың: «Тақыр жерге қауымдап шөп бітеді, Кей адамға мал мен бас көп бітеді» деген ойын Байкөкше «Толықсыған жігітті болыс қойсаң, Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...» деп іліп әкетеді [2,137-138]. Міне, осы жерден-ақ біз, Байкөкше мен Абайдың бір-біріне деген сыйластығын, Байкөкше ақынның ұлы ақын Абай Құнанбайұлына деген сенімін көре аламыз.

Ұлы ақынның осыншалықты, жас кезінен би - шешендерден бата алып, ауыз әдебиетіне қызығушылық білдіруі, ақынның тек қана ақын, дана ғана емес, сонымен қоса шешендігінің болғанын білдіреді. Бала Абайдың бойында тек ақындық өнер ғана емес, шешендік ойлаудың болғаны, терең ой мен ұтқыр пікірдің болғаны бесенеден белгілі. Осы ретте, ұлы ақынның бойынан табылған, сөз шеберлігі, би-шешендермен пікір алмасқан кезде, сөздің ұтқырлығы, ойдың жүйелілігі деген түсініктерге қысқаша мәлімет бере кетпекпіз. Сөз шеберлігі — шешен сөйлеу, әдеби-көркем тілде сөйлеу, сондай-ақ түрлітілдік амал- тәсілдерді мағыналық, формалық, стильдік сипаттарына сай ұтымды талғап таңдай білу [3,7]. Міне, ұлы ақынның бойында дәл осы қасиеттердің, шешендік қасиеттің болғаны анық.

Әр ұрпақ өз заманын үлгі тұтары табиғи заңдылық. Бұл тұрғыда жас Абай Тобықтының белгілі шешені Қаратай жүйрікпен де сөз жарыстырған. Қаратай Сапақұлы – Тобықтының Көкше руынан, Құнанбаймен қатар ел билеп, онымен бірде тату, бірде қату қарымқатынаста болған сөзге жүйрік адам. Қаратай – Құнанбайдың ерекшелігін елден гөрі терең таныған адам. Бір сөзінде: «Құнанбайдың жауырыны жантайып жатқанда үш кез. Ал, шешендігін сөйлегенде, Құнанбай қу таңдай шешен дейтін шешен еді. Күн ұзын сөйлегенде қақырынғанын, я жөткірінгенін естігенім жоқ», - депті [4, 286]. Қаратай шешеннің ұлағатты сөзін жасынан бойына дарытқан Абай өсе келе өз ойын айтып, онымен пікір жарыстырып та отырған. «Қаратай бірде Абай бастаған жастар ортасына келіп, жастардың заманын жамандап, өз заманын мақтайды. «Менің заманым пайғамбарға жақын» дегеніне Абай қарсы дау айта келіп: «Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында мәңгілік қар жатады. Сайында не түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Рахым-жақсылыққа алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда барса да жетеді. Сіз пайғамбарға Әзірет

әлінің әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған», - депті» [5,121]. Оқып-тоқығанын қорыта білген пәлсапалық ой тереңдігін аңғарамыз жас Абайдың пайымдарынан Қаратай Құнанбайдың күшімен Абайды тоқтатқан көрінеді.

Біз жоғарыда, ақынның ақын болып қалыптасуына айналасындағы бишешендерден, көреген, данышпан ақындардан бата алғанын да айта өттік. Алайда, сол кездегі би-шешендер, данышпан қария шешендер қалайша сол кездегі бала Абайдың осы бір мықты ақын болатынына кәміл сеніп кеткен деген сұрақ туындары сөзсіз. Тарихи деректерге сүйенсек, Жанқұтты: – Шырағым, арзан – өтірік, қымбат – шындық, дауасыз – кәрілік емес пе? Жанарыңның оты бар екен – ақындығың болар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халқыңның қалаулы азаматы бол, – деп батасын беріпті [6,82]. Міне, бұл да біздің сөзімізге дәлел бола алады. Шын мәнінде, сол кездегі атақты бишешендердің көрегендігінен, бала Абайдың тапқыр сөздерінен де, бала Абайдың дана Абай болары бесенеден белгілі болып отырды.

Жоғарыда біз, ақынның шешен әрі мықты болыс болғанын айттық. Осы ретте, ақынның көп дауларды шешкенін «Абай жолы» роман-эпопеясынан көре аламыз. Мысалы, Кәмшат дауында басты жаны ашыған Абай еді. Көп жағдайларда даудың басын Абай халықтың қамын ойлау арқылы шешіп отырды. Әкесі Құнанбай Абайды көрші ауылдарға келісім жасасу үшін, дауды шешу үшін жіберіп отырған. Осы жерден-ақ, әкесінің Абайға деген сенімін көре аламыз. Абайдың жас кезінен, би - шешендермен араласып, олардың ақыл - кеңестерін, әңгімелерін тыңдап өскенінің өзіне осы бір әкесі Құнанбайдың Абайға сеніп, ауылдарға барып, ел мәселесін, жер мәселесін шешіп келуіне ықпал еткенін көре аламыз. Сол арқылы Абай би-шешендермен араласып, олардың батасын алып, олардың ойларын тыңдап, өзінің ойын толықтырып отырды. Бұл ретте біздіңше, Құнанбайдың Абайға тигізген пайдасы өте көп деуімізге болады.

Біз жоғарыда, әкесінің Абайды түрлі дауларды шешу үшін жіберіп отырғанын айттық. Бұл ретте, Абайдың тек қана ақын ғана емес, дауды дұрыс шешіп отырған әділ би болғанын да көре аламыз. Сөзімізге дәлел ретінде, Мұхтар Әуезовтың Абай билігі жайлы айтқан ойын қоса кетпекпіз. «Соның барлығымен қатар Абайдың ел ішінің ең үлкен, ең іргелі биі болғанын да еске алу керек». «Билікке келгенде Абайдай әділ, таза, дұрыстығы күшті биді Тобықты іші бұрынғы заманда да көрген жоқ деп айта аламын» [7,134]. Мақаламызға арқау болып отырған, Абай айналасындағы би-шешендер, сол кездегі Абай дәуірінде Абайдың мықты, әрі әділ би болғанын мойындамасқа қоймады. Талай дауларды шешіп, өзінің даналық ойымен, екі жаққа да пайдалы шешімдерді шығарып, өз кезеңінде талай бисымақтарды әшкерелеп отырды.

Сонымен, біз ұлы ақын, дана ақын Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылығын емес, ақынның тек ақындық өнерін ғана емес, ақынның басқа қыры, әділ би болғанын да атап өттік. Өз заманында, атақты би-шешендермен араласқанын, жас кезінен дана билер мен шешендердің әңгімелерін тыңдап, өз халқының дәстүрлі ауыз әдебиетін бойына сіңіріп, ұтымды ой мен ұтқыр пікірлерді дұрыс айтып, тек шындықты, ақиқатты жақтаған ақын, әрі би-шешен болғанына да көзіміз жетті. Өз заманындағы бисымақтар мен жағымпаз шенділерді сынап, өз халқының жыртығын жамаған ұлы, дана тұлғаны мақаламызға арқау еттік. Ақын болу оңай, алайда, мықты, ғасырлар бойы ұлттың

ойынан кетпейтін, өзі жоғалса да өлеңдері жоғалмайтын ақын болып қалу өте қиын. Абай Құнанбайұлының ұлы ойлары, астармен жазылған өлеңдері ұлт ойынан кетпейді. Біздің Абай Құнанбайұлының жан-жақты тұлға болғанына тағы бір мәрте көзіміз жетті.

ПАИДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қиықбай Қ. Абай және Жанқұтты шешен / Қ. Қиықбай // – 25 ақпан, 2015 // <https://ortalyq.kz/abaj-zh-ne-zhan-tty-sheshen/>
2. «Абай» энциклопедиясы / «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы // Алматы: Атамұра, 1995. – Б.720
3. Адамбаев Б. Қазақ шешендері / Б. Адамбаев // - Алматы: Білім, 2014. – Б.320
4. Исабаев Б. Ұлылар мекені / Б. Ісабаев // - осыбірск 2001. – Б.623
5. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа / М.Әуезов // -Алматы: Санат, 1997. – Б. 416
6. Сарыарқа саңлақтары. Жақсы Жанқұтты / Сарыарқа саңлақтары // -Қарағанды : Болашақ-Баспа, 1999. – Б.152
7. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері / Қ.Мұхамедханұлы // 2-том Алматы: Дәуір, 1995. – В.320

ӘОЖ 800.6 : 801.3 : 377.5(574)

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Жанканова Айгерим Досымовна
 Каликова Гульжан Абдимажитовна

М.Мәметова атындағы педагогикалық жоғары колледж оқытушылары
 Қызылорда, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада үш тілдің байланысы негізінде тілдік құзыреттілікті жүзеге асыру жолдары көрсетілген. Сонымен қатар, тілдік құзыреттіліктің маңыздылығын негіздейді. **Кілт сөздер:** құзыреттілік, үштұғырлы тіл, тілді дамыту, қазақ тілі.

Жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын үштұғырлы тіл мәселесі – бүгінгі күннің басты қажеттілігі. Негізгі мақсаты: бірнеше тілді меңгерген, мәдениетті тұлғаны қалыптастыру. «Үштұғырлы тіл» туралы идеяны Ассамблеясының XII құрылтайында айтқан болатын. «Тілдердің үш тұғырлылығы» - «Триединство языков» мәдени жобасының кезеңдеп іске асыруды ұсынған. Сонымен қатар, елбасымыз Қазақстан халқына жолдауында: «Үкімет «Тілдердің үш тұғырлылығы» мәдени жобасын іске асыруды

жеделдетуі тиіс. Бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту саласын арттыру қажеттілігіне ерекше назар аударғым келеді», - деп атап көрсеткен. Тілдердің үш тұғырлығы идеясында Елбасы оған нақты анықтамасын берген, қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ал ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі. Демек, үштұғырлы тіл саясаты – заман талабына сай қажеттіліктен туындаған игілікті идея.

Осы идея негізінде көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін ең басты қажеттілік.

Осы ең басты қажеттілікті іске асыруда қазақ тілі мен әдебиетін орыс, ағылшын тілдерімен байланыста оқыту барысында студенттердің үш тілде еркін сөйлеу шеберлігін қалыптастыру үшін мынадай нәтижелерге қол жеткіземіз.

- үш тілде қарым-қатынас жасауға дағдыланады;
- әр студенттің тілге бейімінің ашыла түсуіне әсер етеді;
- танымдық қызығушылығы артады;
- сөздік қорлары молаяды;
- сөздік түрлерін кеңінен жұмыс жасай алады;
- заманауи интерактивтік және инновациялық технологияларды қолдана біледі; □ түрлі дерек көздерімен жұмыс жасап, ақпаратты сараптай алады.

«Тіл дегеніміз қай халықтың болмасын, кешегі, бүгінгі ғана емес, ертеңгі де тағдыры» - деп Б.Момышұлы атап көрсеткендей, тіл – өткеннің ұрпаққа қалдырған аманаты, бүгінгі күннің абыройы, ертеңгі күннің кепілі. Яғни, тілдің иесі – кешегі, бүгінгі және болашақтағы толқын. Ал болашақтағы ұрпақты біз тәрбиелеуіміз керек. Сондықтан да тілді үйренуде тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, болашақ ұрпақты жан-жақты, заманауи үлгіде тәрбиелеуіміз керек.

Қазіргі таңда оқытудың елуден астам технологиясы бар екенін ғалымдарымыз дәлелдеді. Осылардың кейбіреулері біздің білім беру жүйемізге еніп, тәжірибемізден орын алуда. Осы тұрғыда, қазіргі кезде тілді игеруде көптеген жаңа педагогикалық технологияларды қолданып, оңтайлы жетістіктерге жетуге болады. Қазақ тілі мен әдебиетін тілдік байланыс тұрғысынан оқытуда күнделіті сабақтар мазмұнына, тақырыбына қарай мына технологияларды тиімді деп санауға болады: деңгейлеп саралап оқыту, сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыта оқыту, ақпараттық технологиялар т.б. Үш тілде бірлікте жүргізілетін жұмыстың мақсаты – тіл дамыту, оның қолданыс аясын кеңейту болғандықтан, сабақ барысында кездейтін мақсат – оқушылардың сөйлеу тілін, сауаттылығын дамыту, тілді үйретуде әдіс-тәсілдер, оны қызықтырып оқыту амалдары арқылы қазақ тілінде еркін сөйлей білу дағдыларын қалыптастырып, оқушылардың лексикалық қорын байытып, тілдік дағдылар негізінде жұмыс жасауына ықпал ету.

Сөйлеу үшін оқушының жеткілікті белсенді қоры болуы керек, әрі байланыстырып сөйлем құрау заңдылықтарын оқушыға ереже түрінде емес, әр сабақта тәжірибе түрінде меңгертіп, дағдыларын қалыптастыру қажет. Тілдеріміз әрекетіне жету үшін жеткілікті сөздік қор болуы да маңызды, сөздік қоры мол адам өз ойын екінші адамға жеткізуге қиындық

тудырмайды. Сондықтан оқушыны сөздік қорын байытуға үлкен мән беру керек. Оқушылардың үйренген сөздерін берік қалыптастыру үшін мына мәселелер ескерілуге тиіс: сөзге дұрыс екпін түсіріп айту, сөздің мағынасын дұрыс түсіну, орфографиялық жағынан дұрыс жазып, сөйлем ішінде пайдалана білу.

Сонымен қатар, студенттерге орыс тілі мен ағылшын тілін байланыста меңгерту жұмысының мақсаты - білім алушыға коммуникативтік бағыт бере отырып теориялық білім мен тәжірибені байланыстыра оқытуға қол жеткізу Ауызша, жазбаша материалдарды меңгерте отырып, қазақ тілінен алған білімдерін орыс – ағылшын тілімен байланыстыра отырып, кәсіби мамандығында, кейін еңбек ету барысында пайдалана білуге жол ашады. Көптілділік жұмыс барысында білім алушыны ауызша сөйлеуге, ойларын тиянақты жеткізуге, аударма жасауға дағдыландырады.

Жүйелі тілдік байланыс негізінде студенттердің төмендегідей құзыреттіліктері қалыптасу көзделеді:

1. Оқу құзырлығы немесе базалық құзырлық:

- қазақ тілінің грамматикалық заңдылықтарын орыс тілі мен ағылшын тілімен салыстыра отырып меңгеру жұмыстары жасалады;
- жаттығу жұмыстары арқылы ауызша, жазбаша сауаттылыққа үйренуде тақырып бойынша берілген теориялық білімді нығайта түсеміз;
- білім алушының ақыл-ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін грамматикалық тақырыпқа сәйкестендіріп берілген лексикалық тақырып бойынша жұмыс жүргіземіз;
- тілдің қарым-қатынастық, танымдық-эстетикалық қызметін талап ете отырып, тіл мәдениетін үйретеміз.

2. Кәсіби құзырлықты қалыптастыру мақсатында мамандыққа қатысты термин сөздер мен үш тілде жұмыс жүргізу

- Кәсіби маман бойында Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілік сезімін дарыта отырып, қоршаған ортаны, табиғи құндылықтарды қалыптастырады;
- Кәсіби сөздер мен сөз тіркестерін пайдалана отырып мәліметтерді жинақтауға, жүйелеуге үйренеді және мәтін құрастыру мақсатында сөздікпен жұмыс жасауға дағдыланады;
- Арнайы құзырлықты қалыптастыру үш тілді байланыстыра отырып, ауызекі сөйлеу, ауызша тіл дамыту жұмыстары арқылы әлеуметтік-тұрмыстық сөздік қорлары молаяды;
- Ғаламдану кезеңіндегі ақпараттық технологияларды игеруді үйренеді;
- Өздік жұмыстары арқылы тілдік байланыс негізінде білім алушының шығармашылық ізденісі артады.

Сонымен қатар, оқу орнында студенттерге көптілділік бағыты бойынша танымдық – шығармашылық жұмыстар жүргізілуде. «Тілден биік асқар жоқ, тілден асқан байлық жоқ, тілден терең теңіз жоқ», - деп Ғабит Мүсірепов айтқандай мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер, мысал өлеңдер жарысын өткізуде оқушылардың қызығушылықтары, ұшқыр ойлары, зеректігі, өнерге деген бейімділіктері сараланады.

Студенттерге көптілді білім беру жұмысын жан-жақты жүргізу барысында «Тілдерді оқытудың өңірлік орталығы» МКҚК оқытушыларымен бірлесіп өзге ұлт өкілдері арасында «Тіл – достықтың тірегі» тақырыбында тілдік сайыс өткізілді. Сонымен қатар «Сыр қойнауы» өлкетанушылар клубының жұмысы да оқушылардың үш тілде салыстырмалы түрде жұмыс жасауына негіз болуда. Атап айтсақ «Үш тұғырлы тілдің болашағы жарқын» атты конференция жұмыстары жүргізілді.

Іс-шаралар Елбасы бағдарлап берген межелерге жету жолындағы Қазақстан халқы тілдерінің қолдану аясын кеңейту, мемлекеттік тілдің мәртебесі мен маңызын, үш тұғырлы тіл саясатын кеңінен насихаттау; жастардың тілдерді меңгеруге деген шығармашылық қабілеттерін дамыту, толеранттылыққа, қазақстандық рухани бірлікті қолдауға, елін, жерін, тілін сүйуге тәрбиелеу мақсатында көзделді.

Қазақ тілін өзге тілдермен байланыста оқыту – коммуникативтік, тілдік, мәдени танымдық біліктілігі қалыптасқан маман даярлауға мүмкіндік туғызады.

«Коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, жобалау, байланыс, сөйлеу тәрізді мағыналарды білдіре отырып, тілдесу ерекшеліктерін, тілдің әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін көрсетеді. Ендеше, әрбір бүгінгі студент, ертеңгі маман заманауи, тұлға, көптілді меңгерген маман болып қалыптасуы қажет. Қазіргі кезең – бейбітшіліктің, тұрақтылық пен гүлденудің ғасыры. Аңсаған азаттығыз бен тәу етер тәуелсіздігіміз баянды болсын! Мәңгілік Ел болу жолындағы еңбегіміз жаңа дәуірлерге жол ашсын!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш». Алматы, «Атамұра» 2003ж.
2. Рысбаева Г.К. «Шетел тілін білу-жас ұрпақтың бәсекеге қабілеттігінің кепілі», «Мектептегі шет тілі» журналы 2012, № 3, 3-6 б.
3. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методологии и теории А., 2005262с.
4. ҚР 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы – 2002 ж.
5. Мектептегі шет тілі №1 2008, №5 2010, №4 2012
6. Ж.Е. Сманкұлова. Оқытудың интерактивті әдісі. Алматы, 2005

КОНЦЕПТ «КРАСОТА» В КИТАЙСКИХ И РУССКИХ ПОСЛОВИЦАХ¹

Чжан Ханьвэнь, Пань Юе

¹ Работа посвящена студенческому научно-исследовательскому проекту Даляньского политехнического университета (2020101411000010471) 本文系大连理工大学省级大学生创新创业训练计划支持项目（2020101411000010471）的阶段性成果。

Студент факультета русского языка ДПУ
Магистрант факультета русского языка ДПУ
Научный руководитель – **Лю Бо** (к.ф.н., доцент)
Далянь, Китай

***Аннотация:** Данная статья посвящена выявлению различия концепта «красота» в двух языках по сравнению китайских и русских пословиц. Мы рассмотрели концепт «красота» в толковых словарях русского языка и раскрыли культурные значения концепта «красота».*

***Ключевые слова:** концепт, красота, пословица*

Красота – явление культуры, и исследования концепта «красота» привлекают внимание людей и занимают важное место в различных областях, особенно в сфере лингвистики, литературы и т.д. В работе В.А. Масловой указывается, что «концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее». А язык как средство общения отражает культуру и ценности страны [Маслова, 2005: 255]. В народном творчестве пословицы играют значительную роль и фиксируют впечатления и взгляды людей об определенных явлениях в течение длительного времени и меняются с изменением образа мысли людей, что отражает особенности эпохи и менталитет народа. В языковом сознании отражается единство национальной культуры и оценки народа.

Известно, что наиболее устойчивое и стандартное определение лексики записано в словаре, поэтому мы рассмотрели концепт «красота» по данным толковых словарей русского языка разных версий (Кузнецов, 2000; Ожегов, 2006; Ушаков, 2014), и сделали вывод, что ядерные компоненты «красота» являются следующими: 1) прилагательные с тем же значением «красивое/прекрасное». 2) совокупность всего абстрактного. И дополнительные компоненты концепта «красота» выражаются как **чувство, (художественное) впечатление, привлекательность, красавица и междометие**. Можно сказать, что концепт «красота» широкий и многогранный.

Мы собрали 50 русских пословиц, в которых «красота» упоминается. И мы разделили их на следующие группы:

Красота личности. В собранных пословицах большая часть концепта «красота» проявляется в описании людей. Подчеркивается единство красоты внешней и внутренней, то есть единство мысли и поведения. Первая часть резюмируется как внутренняя и духовная красота и проявляется в мудрости, внутренней доброте, чистом характере и активности:

1) Мудрость. Люди всегда стремятся к сосуществованию красоты и мудрости. Красота без мудрости бессмысленна. Например: *Красавица без ума, что кошелек без денег. Жаль красоты, которая ума не имеет; Не гонись за красотой, а тянись за разумом; Красота приглядится, а ум вперед пригодится.*

2) Доброта важнее красоты. Доброта как внутренняя характеристика преобладает над понятием внешней красоты: *Не ищи красоты, а ищи доброты; Доброта всегда одержит верх над красотой; Красота до вечера, а доброта навек.*

3) Внутренняя и внешняя красота. Красота души находит отражение во внешности: *Красоту сразу видеть, а характер не легко узнать; Красота лица – в красоте характера.*

4) Здоровье, как самая важная ценность, важнее красоты. Здоровый человек выглядит красивым: *Где здоровье – там и красота; Единственная красота, которую я знаю, – это здоровье.* Согласно русским пословицам, человек с плотным телосложением красив: *Дал бы бог дородство, а красоту сама добуду.*

5) Красота непостоянна, в силу чего к ней можно относиться с иронией: *Красота – прах, а воровство – ремесло.* Красота временна, в жизни существуют более важные вещи, которые должны цениться.

С другой стороны, концепт «красота» также отражен в стремлении к **внешней красоте** человека, что означает поведение людей, подчеркивая субъективную активность человека: Одежда как внешнее проявление красоты. Одежда может отображать эстетические стандарты человека и доставить людям визуальное удовольствие. *Красота дерева в листьях, а человека – в одежде.*

Красота внешнего мира. Концепт «красота» не только имеет отношение к личности, но и отражается в объективном мире.

1) Уважение к природе и миру. Жить в гармонии с природой, и наслаждаться ее красотой. *Красота мира людей – в его разнообразии; Красота пустыни – вода, красота воды – лебеди.* И эта природная красота также показывает, что люди стремятся к простоте: *Красота не от моды, а от природы; Красота не нуждается в украшениях.*

2) Любовь к родному городу или Родине. Поскольку эмоции и воспоминания заставляют людей чувствовать полную красоту. *Кто в Москве не бывал, красоты не видал.*

Таким образом, в русских пословицах концепт «красота» обширно включает три уровня: личность, общество и мир. Подчеркивается единство внутренней (мудрости, доброты, характера) и внешней красоты (тела, действия, одежды). Между прочим, уважение к природе требуется. Слепое стремление к красоте не оценивается.

Далее мы собрали 30 китайских пословиц о красоте и выделили эти пословицы на следующие группы:

Чувство: во-первых, концепт «красота» тесно связан с чувством, особенно с любовью, в том числе включаются любовь между мужчиной и женщиной, любовь к родному городу и впечатление красоты.

1) Красота есть любовь. «Красота» воплощается под влиянием любви, поэтому концепт «красота» богат эмоцией. *Богиня не красива, возлюбленная – это настоящая красота (天仙不算美, 爱人才算美) ; Вы не узнаете красоты своего родного города, если не посмотрите на другие города (不到异乡看看, 不知故乡的美丽) .*

2) Впечатление красоты. Красота – это то, что можно дать людям впечатление красоты, и в китайских пословицах отражается то значение, что красота может быть улучшена в определенное время и в определенном месте: *Вещи красоты – это вечная радость* (美的事物是永恒的喜悦) ; *Понаблюдайте за воином на коне и полюбуйтесь красотой под луной* (马上观壮士, 月下赏美人) .

3) Красота (красивые женщины) может принести несчастье мужчинам. *Если мужчине повезет, он встретит хороших друзей, а когда он несчастен, он встретит красавицу* (时来逢好友, 运去遇佳人) .

Внутренняя красота. Китайские пословицы в основном показывают добродетель и толерантность китайцев, а именно духовную и нравственную красоту. Они подчеркивают постоянное самосовершенствование и саморефлексию людей. *Красота происходит из глубины души* (美都是从灵魂深处发出的) ; *Красота без добродетели подобна цветку без аромата* (美色无美德, 好比花无香) .

Из этого нам видно, что китайские пословицы больше помещают «красота» в социальную среду. Концепт «красота» больше фокусируется на чувствах и внутренней духовной красоте. Выражаются любовь, впечатление красоты и внутренняя красота в китайских пословицах. Концепт «красота» связан с человеческими качествами, социальной средой и отношениями между мужчинами и женщинами.

По сравнению значения концепта «красота» в китайских и русских пословицах, мы обнаружили, что общая черта концепта «красота» между двумя языками состоит в том, что красота не является отдельным концептом. Данный концепт не только включает внешний вид, но и внутреннюю душу. Даже уделяется больше внимания внутренней красоте, чем внешней. При этом оба языка подчеркивают, что красота требует единства поведения и мыслей. Не оценивается слепая погоня за красотой. В пословицах двух языков предьявляются нравственные признаки концепта «красота» как доброта и любовь.

Но очевидно, что концепт «красота» в обоих языках также показывает различия. В первую очередь, концепт «красота» в русских пословицах представляется на трех уровнях: личности (человека), общества и объективного мира, а в китайских – на уровне человека и окружающего мира. Тем более, в русских пословицах подчеркивается инициатива, важная роль и активность людей, например, мудрость человека рассматривается как красота, что отсутствует в китайских пословицах. А в китайских пословицах красота больше сосредоточена на добродетели. При этом подчеркивается то, что люди должны быть нравственно добрыми и иметь чувство ответственности, в котором включаются забота о других, об обществе и о стране. Это согласуется с интеграцией семьи и страны, что традиционная китайская мысль подчеркивает.

Список литературы

1. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / В. А. Маслова. – 2-е изд. – Минск: ТетраСистемс, 2005. – С. 255.

2. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: Норинт, 2000. – С. 467.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: ООО "АТЕМП", 2006. – С. 304.
4. Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка, – М.: “Аделант”, 2014. – С. 251.
5. Чжан Ханьвэнь, Пань Юе. Концепт «красота» в текстах интервью русских женских журналов // ЛУЧШИЙ МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ - 2020. – С. 131 – 134.

ӘОЖ 37.035.6:82.1:894.342

АБАИ ПОЭЗИЯСЫ - ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ БАСТАУЫ

Жусупова Гульнур Айдаровна, Каюпова Дидар Сламбековна

М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжінің
 Қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушылары

***Аннотация:** Бұл мақалада әлемдік мәдениеттің тұлғасына айналған кемеңгердің гуманистік ойлары, «Толық адам» бойынан табылатын қасиеттер мен рухани байлықтың өлшемі жазылған. Әр адам ақынның түйінді тұжырымдарын санасына берік тоқып, өзінің тынымсыз, адал еңбегімен өмір сүрсе - ХХІ ғасырдағы Қазақстанның болашағы айқын болмақ. **Тірек сөздер:** Абай, құндылық, ұлттық болмыс, әдебиет, ақыл-ой, өркениет.*

Қос ғасырдың тоғысар тұсында «Ғылымды іздеп, дүниені көздеп» екі жаққа үңілген ұлы Абай халықты өркениеттің өріне алып шығар амалды тапты. Ол ғылым мен білім, өнер үйрету жолы еді. Заманының тұрпатын, ұлт тұрмысының кемшілікті тұстарын Абайдан көре білген, ұлы ақындай таныған жан кемде-кем. Қазақ сөз өнерінің «патшасы» саналған Абай әке-шешесінің немесе Тобықтының ғана емес, қазақ халқының барлық ақындық сөз өнерінің жиынтығының нәтижесінде туған ғұлама, бас ақын. Әдебиеттің мол мұрасы, ерен жетістігі, шексіз байлығы бізге Абай арқылы келіп отыр. Көзі ашық қазақтың жүрегінде мәңгілік орын тапқан Абайдан басқа тұлғаны атау қиын. Абай-қазақ үшін парасат биіктігінің, ақыл-ой толықтығының, рухани байлықтың өлшемі.

Абай ең алдымен қазақ дүниесінде тұлғалық сананы ашады. Қазақтың бас ақыны поэзиясында тұлға өз еліне ықпал еткісі, жол көрсеткісі келеді. Мұндай мәселені Батыс дүниесінде, грек дүниетанымында ашылса, Бізде-Абай ашқан. Абай сыни дәстүрді бастады. Бұл оның дінге бойлағанының бір көрінісі. Ақын дәстүрлі исламмен айналысып қана қоймай, ислам философиясына бойлаған кісі. Ғұлама өзінің халқымен мәңгі жасайды, себебі оның басқа ақындардан ерекшелігі ол өлеңді ермек үшін жазбай, өнеге етіп қалдыра алғандығында. Ақын қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын арнайы зерттеп, еңбек

қалдырмаған. Алайда, ақынның өлеңдерінде өз заманындағы қазақ халқының күнделікті тұрмысы, оның рухани байлығы, әдет-ғұрпы, қазақ ауылының жыл мезгілдеріне байланысты көрінісі мен болмысы жайында ой толғаулары ұштасып жатыр. Ұлы Абай қазақ даласына білім принципін адам өмірінің негізі ретінде енгізіп, оны даму мен өркендеу принципімен байланыстырды.

Абай нағыз адам мұратын қалыптастырып қана қойған жоқ, сонымен бірге ол мақсатқа жетудің шынайы жолын көрсетіп берді. Абай шығармашылығындағы сондай-ақ адам бойындағы қайырымдылық, қанағат секілді адамның қалыптасуына себепші иманды қасиеттер де талданған. Кант, Достоевский тәрізді ұлы гуманистер "қайырымдылық", "қарапайымдылық" секілді ұғымдарды тұлғаны қалыптастыратын басты белгі деп қарастырған. Нағыз адамды білімділік, ақылдылық, біліктілік, ғылымсүйгіштік қасиеттер анықтайды деп тұжырымдайды. Дана ақынның пайымынша, адамшылықтың мұратына жетудің негізгі құралы - шығармашылық ойлау. Абайдың айтуында, ой кісіге табиғат құбылыстарын ғана емес, адам өмірін талдау, қорыту, салыстыру үшін берілген. Нағыз адам мұратына жетудің екінші шартын Абай еңбек, қызмет деп есептейді. Ақын еңбек туралы да жаңа сөз айта алды. Ол қазақ қоғамында еңбек туралы жаңа түсінік қалыптастырды. Абайдың айтуынша, еңбек - жай ғана қызмет емес, адам болмысының айнасы. Еңбектің өмір сүру құралы екендігін баршаға насихаттайды. Ғылымды игеру, тану, білімді болу - табан ақы маңдай тердің, еңбектің мәні. Сондықтан ақын еңбек пен мақсатты өлеңдерінде асқақтата жырлады.

Абай- қазақ елінің моральдық кодексін жасаған адам. Ақын нағыз адам мұратын қалыптастырып қана қойған жоқ, сонымен бірге ол мақсатқа жетудің шынайы жолын көрсетіп берді. Абай шығармашылығындағы сондай-ақ адам бойындағы қайырымдылық, қанағат секілді адамның қалыптасуына себепші иманды қасиеттер де талданған. Толық, нағыз адамды ақын білімділік, ақылдылық, ғылымсүйгіштік қасиеттер анықтайды деп тұжырымдайды. Толық адамның бойында сегіз қасиет бар. Сол сегіз қасиеттің ішіндегі ең күшті қасиет- ғылым мен құдірет. Осы екеуін қосып, ақын «ақыл» деп алады. Ал, үшіншісінде- «әділет». Осы үшеуі бір адамның бойында болса, онда сол адам толық адам болады. Жастарды тәрбиелеуде біздер осы ілімді мейлінше үйретуіміз керек. Ұлы ақынның гуманистік этикасының, моралінің тағы бір ерекшелігі тек туған-туысқаныңа, дос-жараныңа ғана емес, тіпті, «дұшпаныңа да әділ бол» деуінде. Дұшпанға әділеттілік көзбен әділ қарауға шақыру- әлемдік гуманизмнің биік шыңы саналады. Абайдың адамгершілік идеалы, принципі-қысқаша ғана «Адам бол!» деген тұжырым. «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол»-деп, адам бойындағы рухани байлықтың жоғалмауын осындай принциптермен ұштастырады. Ойшыл отыз сегізінші қара сөзінде: «Адам баласы үш нәрседен: надандықтан, еріншектіктен, залымдықтан қор болады, нағыз кісі болудан қалады»-деп нағыз адам болу жолын көрсетті. «Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап» деген ұранды мәңгілік есте сақтау керек деп ойлаймын. Абай жастарды еңбекке баулуда күнделікті отбасы тәрбиесіне, ата-ананың жауапкершілігіне ерекше мән беру керектігін, әкенің ақылы мен ықпалы болмай адал еңбекке, мағыналы өмірге дұрыс баулу керектігін баса айтады. Ол жалқаулық, надандық сияқты адамның жамандықтарына қарсы болды және бірінші болып қазақтарды өмірдің мәні мен құндылығын, адам бақытын

түсінудің жаңа тәсілін қабылдауға шақырды. Абайдың бойына адамгершіліктің ізгі қасиеттерін ақ сүтімен қоса дарытқан ана мейірімінің қуаты. Кеудесі аңыз-әңгімеге толы әжесі Зере мен мінезге бай анасы Ұлжан Абайды өз алдына бір бөлек рухани қазына бесігі болып тербетті. Абай - мәңгілік тақырып. Әр ұрпақ Абайды өзінше танып, өзінше оқып, өзінше танытады. Дәл қазіргі уақытта рухы мықты ұрпақ тәрбиесі үшін Абай шығармаларының күдіреті шексіз. Себебі дана Абайдың айтқан әрбір сөзі саналы адамның көкірегіне ой салып, адамшылық жолға тәрбиелейтін өсиетке толы.

Қазақтың бас ақыны өлеңдеріндегі «Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарның тіленбей», «Тамағы тоқтық, Жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын», «Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап» – деген қазыналы ойлар бәрімізге жақсы таныс. Әр адам осы түйінді тұжырымдарды санасына берік тоқып, өзінің тынымсыз, адал еңбегімен өмір сүрсе - ХХІ ғасырдағы Қазақстанның болашағы айқын болмақ! Әлемдік мәдениеттің тұлғасына айналған кемеңгер күллі адамзат баласына ақыл-ойдың жемісін сыйлады.

«Абайды білмек парыз ойлы жасқа» демекші, өскелең ұрпақ ұлтымыздың маңдайына біткен ұлы ақынның әрбір ілімін, хакімдігін өз дәрежесінде білуге міндетті. Қазақтың жаңа мәдениетінің негізін салушы, қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы — Абайдың мәңгі өшпес даңқының ең асқақ айғағы, міне, осында!

Абай Бар асылын, ойын замана жастарына, келер ұрпаққа да арнады. Оның шығармашылық қызметінің негізгі мұраты – адам тәрбиесі. Ұстаз сөзінің биік мағынасы Абайдай ағартушыға өте орынды айтылған. Абай халықтың үлкені мен кішісіне, ұлы мен қызына, әкесі мен баласына өмірлік қажет пен еңбек пен адамгершілік, өнер мен білім, өнеге мен тәлім, достық-жолдастық, парыз бен қарыз сияқты қасиеттердің асыл үлгілерін жырымен де, қарасөздерімен де жеткізе білді. Ойшыл ақынның ағартушылық тұрғыдағы педагогикалық тұжырымдары негізінен жастарды халқына адал қызмет ететін нағыз азамат – «Толық адам» етіп тәрбиелеу мақсатынан туындаған.

«Адамның білімі, өнері – адамшылықтың таразысы» деп санаған Абай білімді барлық атақ, құрмет пен бедел, байлықтан жоғары қояды. Ақын адамның ең қымбат кезі – жастық шақты оқуға, ғылымға, жұмсауды еске салады. Ойын-сауықты кейін қоя тұрып, алдымен ғылым жолында еңбек ет, ізден, білімдіден үйрен, үлгі ал, солардай болуға тырыс дей келе:

«Дүние де өзі, мал да өзі Ғылымға көңіл бөлсеңіз...», — деген тұжырым ұсынады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. — Алматы: Атамұра, 1995.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1988. — 267 б. 3. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. — Алматы: Білім, 1995. — 288 б.

**КОНЦЕПТ «МАТЕРИНСТВО» В ТРАДИЦИОННОМ
РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ²****Жэнь Тяньи**

Студент факультета русского языка Даляньского политехнического университета
Научный руководитель – Лю Бо (к.ф.н.,
доцент) Далянь, КНР У Нань

Магистрант факультета русского языка Даляньского политехнического университета
Научный руководитель – Лю Бо (к.ф.н., доцент)
Далянь, КНР

***Аннотация:** В данной статье на основе толковых словарей и пословиц русского и китайского языков анализированы концепты «материнство», «мать» и «няня». При этом можно понять общие, традиционные, а также национальные характеристики концепта «материнство» в языковом сознании русского и китайского народов.*

***Ключевые слова:** концепт, материнство, языковое сознание, русский и китайский языки*

По мнению В.А. Масловой, концепт в широком смысле имеет в виду лексемы, значения которого отражает языковое сознание нации и картину мира носителей языка. Национальные традиционная культура, ценность и образ мышления также глубоко укоренились в концептосфере, сформированный совокупностей таких концептов [Маслова 2001]. Таким образом, исследуя значения слов в толковых словарях определенного языка, анализируя основные компоненты семантики концепта, мы можем разобраться традиционное познание данного концепта в общем национальном языковом сознании.

Основу и ядро национальной картины мира составляют некоторые культурные ключевые концепты, которые обычно является метафизическими и абстрактными. Материнство – это источник жизни на Земле. Оно обеспечивает любовь, заботу, защиту и поддержку с самого начала жизни и оказывает глубокое влияние на формирование ценностей и мышления как личности, так и целого общества. Поэтому для любого народа концепт «материнство» является одной из древнейших и важнейших категорий сознания, а также ключом к пониманию мировой картины языка.

Существуют многие формы выражения материнства, среди них мать является наиболее типичной в семейных отношениях, а няня – в социальных. С точки зрения и русиста, и носителей китайского языка, мы выбираем в качестве объекта исследования

² National College Student innovation and Entrepreneurship Training Program Support Project (2020101411000010473) 国家级大学生创新创业训练计划支持项目(2020101411000010473)。

концепт «материнство», из толковых словарей русского и китайского языков извлекаем ядерные компоненты и дополнительные признаки концептов «материнство», «мать», «няня», «母», «母性(материнство)», «母亲(мать)», «保姆(няня)», и анализируем их в пословицах, чтобы сравнивать традиционные когнитивные особенности концепта «материнство» в языковом сознании русских и китайских народов.

Толкования концепта «материнство» по следующим пять толковых словарей русского языка: Евгеньев А.П. (1999), Кузнецов С.А. (2000), Ефремова Т.Ф. (2000), Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. (2006), Ушаков Д.Н. (2014):

Ядерные компоненты: 1) *Сущность:* состояние; 2) *Носитель:* мать; 3) *Период существования:* в периоде беременности, родов, кормления; 4) *объект:* ребенок, детей.

Дополнительные признаки: 1) *Сущность:* связь, чувство, сознание, желание; 2) *Характеристика:* родственная, свойственное, желание быть матерью; 3) *Период существования:* в периоде воспитания.

По данным вышесказанных словарей мы обобщили ядерные компоненты и дополнительные признаки слова «мать» следующим образом:

Ядерные компоненты: «Женщина по отношению к своим детям» (Самка по отношению к ее детенышам. То, что является источником, давшим жизнь кому-чему.).

Дополнительные признаки: 1) *Обращение (объекты:* к пожилой женщине, к жене как к матери своих детей, к монахине); 2) *О женщине;* 3) *Постоянный эпитет (обычно со словами:* Земля, Россия и т.д.).

Традиционные семантики концепта «няня» на русском языке:

Ядерные компоненты: 1) *Женский пол:* женщина, санитарка, работница, уборщица, работник женского пола, девушка. 2) *Профессия:* санитарка, работница, уборщица, работник женского пола.

Дополнительные признаки: 1) *Род деятельности:* надзор, уход, присмотр, (объекта действия: за ребенком, за детьми, за больными, за ранеными), уборка помещения. 2) *Место действия:* в семье (дома), в детских яслях (садах), в лечебном учреждении, в больницах, в школе.

Ядерные компоненты китайского иероглифа «母», и слов «母亲(мать)», «保姆(няня)» и «母性(материнство)» по «Море слов (китайский словарь-энциклопедия) – общедоступное издание» (2010) и «Словарь современного китайского языка» (2016): (перевод автором)

«母»: 1) мать; 2) женщина, старшее поколение; 3) Самка; 4) источник, что породило что-либо.

«母性(материнство)»: 1) *Сущность:* инстинкт; 2) *Носитель:* мать; 3) *Действия:* любить и защищать; 4) *Объект:* дети.

«母亲(мать)»: 1) *Женский пол:* женщина; 2) *Основная характеристика:* имеющая детей.

«保姆(няня)»: 1) Женский пол: женщина; 2) Род деятельности: уход, домашние дела;
 3) Объекты действия: за ребенком, за пожилыми, за больными.

В современном китайском языке доминируют слова, состоящие из двух китайских иероглифов, а сами иероглифы часто выступают в роли морфемы. Семантика двусложного слова основана на значении каждого из морфем, составляющих его.

Иероглиф «母» присутствует как морфема в большинстве концептов, связанных с концептосферой «материнство». Поэтому важно, что понимать морфемные значения китайского иероглифа «母» в различных словах и контекстах.

Китайский иероглиф «母» постоянно употреблялся как обозначение женщины, которая кормила грудью чужого ребенка. Сочетая вышеперечисленные значения слов, легко заметить, что, морфемные значения китайского иероглифа «母» охватывает значения слов «母亲(мать)», «保姆(няня)». Можно сказать, что иероглиф «母» является ядром концептосферы «материнство» в китайском языке.

Сравнивая вышеперечисленных концептуальных толкований русского и китайского языков, мы можем сделать такие выводы:

1. Определения концепта «мать» в традиционном сознании русского и китайского народов практически одинаковы.

2. В китайском языке пожилые люди включаются в объектах действия няни, но в русском языке не существует. Описание концепта «няня» в русском языке подчеркивает его профессиональный характер, что в китайском языке выражается расплывчато.

3. Как китайцы, так и русские часто используют слова «мать» для обозначения источника вещей, самого благородного существа в природе или в цивилизации, выражая свое уважение и любовь, придавая ей высокую духовную ценность.

4. В России «материнство» считается состоянием женщины в определенное время, подчеркивая на физиологии. А китайцы, делая упор на психике, видят в нем способность, которая способствовать матерей подсознательно любить и защищать своих детей. Дополнительный признак «желание быть матерью» распространяет носителей материнства в сознании русских на всех женщин.

С другой стороны, пословицы, как краткое, живое и относительно стабильное выражение с значительными культурными характеристиками, способны более непосредственно отражать образ жизни и обычаи людей, отношение к вещам, менталитет и эмоции, которые трудно отмечают в значениях отдельной лексики.

В определенной степени, семантики концепта «материнство» в русских и китайских пословицах совпадают с традиционными семантиками, полученными по толкованиям. Анализ пословицы основан на «Пословицы и поговорки русского народа (Даль В.И.)» (1957) и «Словарь современных китайских пословиц» (2019). (перевод автором)

Мы видим, что семантические пространства концепта «материнство» в русских пословицах концентрируются на лексеме «мать», а в китайских – иероглифе «母». Большинство их значений в пословицах обозначает «женщину, имеющую детей», соответствуя ядерным компонентам в толковых словарях: *Дитя не плачет, мать не*

разумеем. Куда мать, туда и дитя. Куда матушка, туда и дитячко. В китайском языке: 可怜天下父母心 (Перевод автором – забота родителей на свете о своих детях жалка), 在家靠父母, 出门靠朋友 (Перевод автором – дома пусть родители тебе будут опорой, вне дома полагайся на друзей).

Иногда лексема «мать» и иероглиф «母» еще используются для указания на «самку по отношению к ее детенышам»: *Не называть, лаская, котят мышатами: мать загрызет их.* 劝君莫打三春鸟, 子在巢中望母归 (Перевод автором – Советую вам не бить весенних птиц, так как птенцы в гнезде надеются на возвращение матери).

К тому же, в китайском языке существуют такие пословицы, как иероглиф «母» употребляется для обращения к женщине, старшему поколению: 丈母娘看女婿, 越看越喜欢 (У тещи зятёк – любимый сынок.) А в русских пословицах есть немало количество ситуаций, когда слово «мать» возникает как постоянный эпитет со словом «земля»: *Земля мать — подает клад. Мать сыра земля — говорить нельзя. Русь святая, православная, богатёрская, мать святорусская земля.*

Как важнейший носитель материнства в традиционном сознании русской и китайской общности, «мать» в пословицах также в определенной мере отражает содержание концепта «материнство».

Родственная связь между матерью и ребенком является важным компонентом концепта «материнство». «Мать», дарящая своим детям заботу и любовь безоговорочно, у русского народа всегда считается доброй, ласковой. А «мачеха», наоборот, означает зло, агрессию, коварство. Такое сопоставление встречается и в русских пословицах: *Сыр калача белее, а мать мачехи милее. Так чешет (гладит) мать, а этак мачеха (по и против шерсти).* Большая часть пословиц показывают различия между другими вещами с помощью метафоры: *Счастье мать, счастье мачеха, счастье бешеный волк. Иному счастье (или: служба) мать, иному мачеха. Родимая сторона — мать, чужая — мачеха.* В китайском языке это следующая пословица: 春天后母面 (Перевод автором – весенняя погода неустойчива, как мачехино лицо).

Способность беременности и рождения придает матери своеобразное материнство, делая ее любовь мягкой и теплой: *Мать и высоко подымет, да не больно опустит руку.* Китайские пословицы, изображающие материнское чувство, делают упор на их беспокойство и заботу: 儿行千里母担忧 (Перевод автором – когда сын вдалеке от дома, мать все время беспокоится о нем).

В сознании русского народа мать играет ведущую роль в сфере воспитания детей. Ее глубокое влияние и незаменимость часто проявляются в пословицах: *Что мать в голову вобьет, того и отец не выбьет. Отцов много, а мать одна. Без отца — полсироты, а без матери и вся сирота.* В китайском языке также некоторые пословицы описывают сильное воздействие матери или ее методов воспитания: 十个孩子九随母 (Перевод автором –

девять из десяти детей похожи на мать), 慈母有败子 (Перевод автором – у любящих матерей часто бывают плохие сыновья).

Таким образом, концепт «материнство» в русских и китайских пословицах построено на традиционной семантике, и ярко отражает некоторые более конкретные национальные культурные особенности.

Приведенный выше анализ позволяет сделать вывод, что концепт «материнство» в языковом сознании русского и китайского народов на макроуровне совпадает друг с другом, и различаются на микроуровне. С одной стороны, сходство связано с тесными геополитическими связями между Россией и Китаем и биологической действительностью, что «мать – источник жизни». С другой стороны, различия вытекают из таких факторов, как структура семьи, концепция образования, культура «няня» и восприятие науки в традиционной русской и китайской культуре.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Леднева А. В. Концепт «Ребенок» в пословичном фонде (на материале русских и немецких пословиц и поговорок) // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2011. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-rebenok-v-poslovichnom-fonde-na-materiale-russkih-inemetskih-poslovits-i-pogovorok> (дата обращения: 28.01.2021).
2. Ли Ли Концепт «деньги» в китайской и русской пословицах // Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ» 2017, Том 8, № 1(2), С. 164 – 170.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Есентурова Бақыт Саттыбалдықызы

Ақмола облысы білім басқармасы жанындағы «Көкшетау қаласы, Жоғары техникалық колледж» МКҚК

Қазақ тілі мен әдебиеті пән оқытушысы

Аннотация (аңдатпа): Бұл жұмыста студенттерге білім беру үдерісінде шығармашылықты анықтап, дамытудың жолдары, әдіс -тәсілдері көрсетілген. Жас ұрпаққа саналы білім, саналы тәрбие беруде әрбір ұстаз өз білімін терең меңгеруі және студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін, танымдық ізденісін дамытуда оқытушының шығармашылықпен жұмыс атқаруының маңыздылығы мен алатын орнын көрсетеді.

Студенттердің шығармашылық қабілеттері ашылу үшін қолданылатын белсенді әдістерді де ашып көрсетеді.

Оқытушы шығармашылық жұмыстың сапасын арттыруда өз пәні, яғни қазақ әдебиеті сабағында қалай және қандай жұмыс түрлерін қолдануын мысалдар арқылы ашып көрсеткен. Жұмыс соңында студенттердің шығармашылық жұмыс нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: Шығармашылық, жетілген тұлға, қабілетті, танымдық ізденіс, шығармашылық қабілет, нәтиже.

Қоғам дамуында білім берудің ең маңызды мәселе екендігі ақиқат. Қазіргі кездегі білім берудің негізгі мақсаты – жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім, өзіндік ой-тұлғасы бар, адами-рухани құндылығы жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру.

«Келер ұрпақ алдында зор жауапкершілік жүгін арқалап келеміз», - деген Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзі бекер айтылмаған. Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Осыдан барып жас ұрпақтың бойындағы іскерлік қабілетін ашу және шығармашылыққа баулу мәселесі туындайды.

Ал шығармашыл тұлға қалыптастыру үшін оны қалыптастыратын мұғалім де шығармашыл, дарыны мен таланты ұштасқан, рухани бай болуы қажет.

Әрбір мемлекеттің өсіп өркендеуінің, бәсекеге қабілетті болуының ең басты ошағы - осы ұстаз берген білім. Сондықтан да дамудың ең биік көкжиегінен көрінгісі келетін кез келген мемлекет, ең алдымен, білім беру саласын дұрыс жолға қойып, сапасын көтеруді мақсат етеді. Ендеше, осындай бәсекеге қабілетті рухы биік ұрпақ тәрбиелеу жаңа формация мұғалімінің еншісінде. Ал жаңа формация мұғалімінің ең басты талабы - оның адами-рухани құндылығы. «Қыран түлегіне қайтпас қанат сыйлайды, ұстаз шәкіртіне талмайтын талап сыйлайды», демекші ұстаз - қай кезде де мектептің жүрегі, қоғамның тірегі. Қоғам тұлғаны қаншалықты жетілдірсе, жетілген тұлға қоғамды соншалықты дәрежеде дамытады.

Жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие беруде әрбір ұстаз өз білімін терең меңгеруі тиіс. Студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін, танымдық ізденісін дамытуда оқытушының шығармашылықпен жұмыс атқарудағы маңызы зор.

Шығармашылық қабілеттер бұрыннан зерттеу пәні ретінде қарастырылып келеді. Өйткені адам қабілеттері мәселесі барлық уақытта да адамдардың үлкен қызығушылығын тудырып келеді. «Шығармашылық қабілеттер» ұғымы «шығармашылық», «шығармашылық әрекет» ұғымдарымен тығыз байланысты. Философиялық сөздікте: «Шығармашылық қайталанбайтын тарихи қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс- әрекет» делінген.

« Шығармашылық » сөзі «шығару», «ойлап табу» дегенді білдіреді, демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу. Шығармашылық жөніндегі ғалымдардың пікірлері әр түрлі. Шығармашылық бағыт – бағдар беруді ең алғаш білім мазмұнына енгізген Мағжан Жұмабаев. Ол балалардың ойларын дамыту туралы «Ойлау

жанның өте бір терең ісі» - деп атап көрсетіп, тәрбиеші баланың ойлап үйренуіне көп күш жұмсау керектігін ескертеді.

Сонымен қатар, орыс философы, психолог С.Л Рубинштейн « Оқушы шығармашылығының ерекшелігі оның сапалы түрде мақсатты әрекет жасауымен анықталады... шығармашылық шешімнің нәтижесі баланың өзі үшін жаңалық болса жеткілікті», - дейді.

Шығармашылық элементі адам әрекетінің кез келген түрінде кездесетіндіктен, тек көркем шығармашылық қабілеттер ғана емес, сонымен бірге техникалық шығармашылық қабілеттерден де, математикалық шығармашылық қабілеттерден де байқалады.

Шығармашылық ұғымын «жалпы интеллектуалдық қабілет» деп қарастыруға болады.

Қабілеттілік репродуктивті, шығармашылық деп екі салаға бөлінеді.

-Репродуктивтік: білімді, әрі жаңа жағдайды, іс -әрекетті тез қабылдайды, оны үлгі бойынша жүзеге асырады.

-Шығармашылық: өзінің жеке іс -әрекетімен жаңалық ойлап табады, жаңаны қалыптастырады.

Шығармашылыққа тән құбылыстарға тоқталсақ :

Студенттердің шығармашылық қабілеттері ашылу үшін белсенді әдістерді қолдануға болады.

Шығармашылық қабілеттерді ашу әдістері:

- пікірталас;
- әңгімелесу;
- ойындар;
- тартыстар;
- байқаулар;
- олимпиадалар;
- шығармашылық жұмыстар;
- ғылыми жобалар
- сайыстар

Студенттердің қабілеттеріне қарай әрбір баланың ойын оятып, ойландыруға, талдау жасауға, салыстыруға жетелейтін жеке шығармашылық тапсырма ұсынылады. Бұл айтылған жұмыстарды барлық оқушыларға бірдей қолдану артық етеді. Өйткені әр оқушының қабылдау деңгейі әр түрлі.

Шығармашылық жұмыстың сапасын арттыруда өз пәнім, яғни қазақ әдебиеті сабағында және үйірме жұмыстарында бірнеше жұмыс түрлерін жүргізудемін.

Оқу жылының басында жыл бойына жоспарланған жұмыстарды іске асыру үшін ең алдымен студент бойындағы ерекше дарындылықты, қабілетін анықтау жұмысы жүргізілді. Мысалы, белгілі бір тақырыптарға шығарма, эссе жазу, өлең шумақтарын құрастыру, сөзжұмбақ құрастыру және т.б шығармашылықты қажет ететін түрлі тапсырмалар арқылы іске асыру.

Студентке берілетін жекелей тапсырмалардың үйренушілік, алгоритмдік, эвристикалық, шығармашылық деңгейімен жұмыс жасау керек.

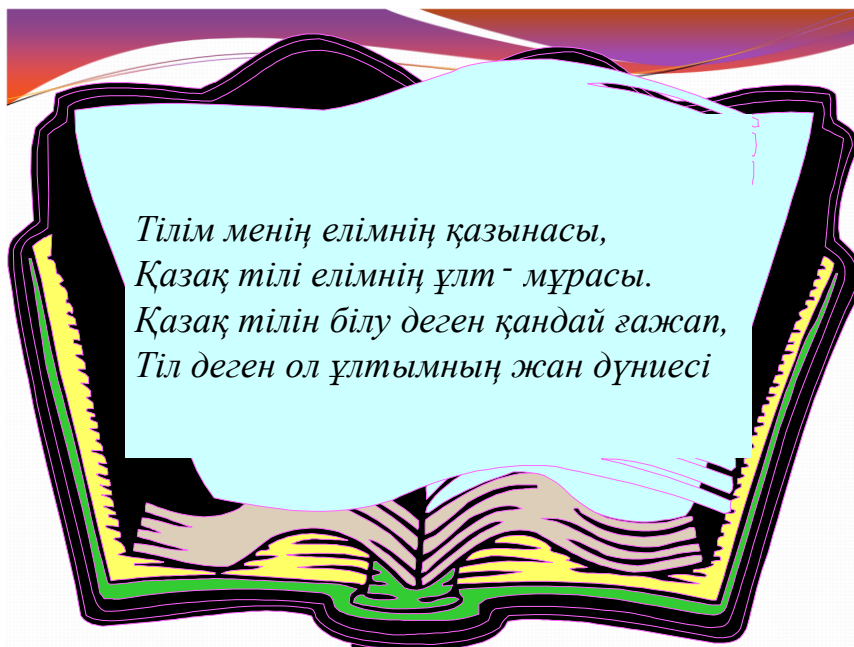
Тапсырмалар деңгейі

Міндетті деңгей	Алгоритмдік деңгей	Эвристикалық деңгей
Жалпыға бірдей стандартты білім негізінде тапсырма беріледі.	Студент оқытушының түсіндіруімен қабылданған ақпаратты пайдалана отырып, орындайды.	Студент өзі ізденіп өзі қосымша әдебиетті қолдана отырып, жауап береді. Эврика.
Мұндай тапсырмалар студенттерге алдыңғы білімдеріне және байланысты. студент талдап, Бұл тапсырмаларды Ребус, барлық студент орындай алуы тиіс. түрлендіріп пайдалану керек.	Өтіп кеткен материалды салыстыру арқылы оқушыға анықтау, бұрынғы тапсырмаға сәйкес орындайды. Алған білімдерін	Анализ бен синтез қорытындылау. сөзжұмбақ, анаграмма құрау.

Міндетті оқушылық деңгей. Жалпыға бірдей стандартты білім негізінде тапсырма беріледі. Мұндай тапсырмалар студенттерге алдыңғы білімдеріне және оқушыға байланысты. Бұл тапсырмаларды барлық студент орындай алуы тиіс.

Алгоритмдік деңгей. Мұнда студент оқытушының түсіндіруімен қабылданған ақпаратты пайдалана отырып, орындайды. Өтіп кеткен материалды студент талдап бұрынғы тапсырмаға сәйкес орындайды. Алған білімдерін түрлендіріп пайдалану керек.

Эвристикалық деңгей. Студент өзі ізденіп өзі қосымша әдебиетті қолдана отырып, жауап береді. Салыстыру арқылы анықтау, қорытындылау. Ребус, сөзжұмбақ анаграмма құрау.

Өлең шығаруға үйрету мақсатында өлең шумақтарының ұйқасуға тиісті сөздерін жасырамын. Олар өздері сол сөздерді тауып қоюлары тиіс. Мысалы: Тілім менің елімнің қазынасы, Қазақ тілі елімнің ұлт- мұрасы.

Қазақ тілін білу деген қандай ғажап,
 Тіл деген ол ұлтымның жан дүниесі

Ұстаз ретінде өз іс - тәжірибемде студенттердің шығармашылық қабілетін сабақта және сабақтан тыс уақытта дамыту үшін сын тұрғысынан ойлау модулінің көптеген әдістәсілін қолданып жүрмін. Бұл студенттің өзіндік ізденуіне және еркін ойлануына жол ашады. Сонымен қатар студенттің ой - өрісін шыңдауына мүмкіндік туады. Заман талабына сай «Жаңаша оқыту» жағдайында жүйелі білім беру - табысқа жетудің көзі болып саналады. Білім беру үдерісі бағдарламамен ғана шектелмей, оқушының ой-өрісін дамытуға жан-жақты ізденіп, шығармашылықпен жұмыс істеп, әр ұстаздың шеберлік шыңынан көрінуін талап етеді. Ұстаздың міндеті - әр оқушының бойында жасырынып жатқан өнерін, табиғи дарынын аша білу. Шығармашылық қабілетін ашудың және дамытудың көп әдіс-тәсілдері бар : «Т кестесі», «Аквариум», «Жуан және жіңішке сұрақтар», «Эссе», «Ыстық орындық», «Семантикалық карта», т.б . Студенттерді әр түрлі бағыттағы шығармашылыққа қызықтыру жұмысы тапсырмаларды бірте-бірте күрделене түсетін және шешуін таба алатын міндеттерді жүктеу арқылы іске асырылады. Берілген тапсырмалардың шешу жолдарын өздері іздеп, табатын болса, тек сонда ғана шығармашылықтың дамуына жол ашылады. Осындай әдіс-тәсілдерді қолдану үлкен нәтижелерге қол жеткізуге септігін тигізеді деп ойлаймын. Қазіргі таңда студенттердің ойын сыни тұрғыдан дамытудың түрлі жолдары мен жаңа әдістерін іздестіріп, өз тәжірибемде қолданып жүрмін. Студенттерім түрлі деңгейдегі сайыстарға қатысып, жүлделі орындарға ие болып жүр.

Ұлы ақынға арнау

Қазақтың ұлы ақыны Абай ата,
Жастарға үлгі болар жалғыз дана.
Шығарған әр өлеңі -бір ғанибет,
Қалады мәңгілікке жадымызда.

Ешқашан ұмытпаймыз, еліктейміз, Ұлы
адамнан кім бар десе ,Абай дейміз!
Тұнып тұрған ақындық өлеңінің,
Тәрбиелік мәні бар, - деп есептейміз.

Сөз сөйлеуі шебер ғой расында да,
Қара өлең қалықтаған қанатында. Әр
сөзінен тәлім ал ,өкінбессің,
Қазақтың ішіндегі дара тұлға.

Абайдың сөздерінен тәлім алдым, Әр
өлеңін оқып мен ғашық болдым.
Жаңа өмірге құштарлығым арта
түсті, Өлеңіне көңілім тасып толдым.

Ешқашан да ұмытылмас асыл тұлға,
Жастарға үлгі болар, қазақта да. Әрқашан
да жас ұрпақ, біліп жүргін,
"Абай дара қазақта, Абай -дана".

ИС-19 тобының студенті Манан Берік

Тәуелсіздікті мен жыр қылам

Сыр тарттым Егемен ел өткенінен, Өткен күн
бүгінге өкпелі ме? Ұғынып тарих сырын куә
болдым, Қаһарын аямастан төккеніне. Төккеніне
қаһарын, шашқанына, Қара бұлт үйірілген
аспанына. Өзекке қайғы салып кеткен күндер,
Сіңіпті терең тарих астарына. Дұшпандарың көп
көріпті бағыңды, Көздеген-ау астыңдағы тағыңды.
Буыныңды діңкелетіп кетсе де, Сындыра алмапты
сенің алтын сағыңды. Еркіндік алып,кеңге жайдық
біз құлашты, Тарих көші өмірге жарқын ұласты.

Бүгінде халқым жаһаннан тауып өз орнын, Тілдерін
 тауып, өзгелермен достасты.

Көп ұлтты елім, кеңейген биік кереген,
 Басқалармен де теңесіп келед терезен.
 Өркенің өрлеп, қарыштап көкке нарқың да,
 Орындалуда мақсат - мұратың көздеген.
 Бүгін , міне , қалам алып жыр жаздым ,
 Маржан сөзден мәні терең сыр қаздым.
 Ұлы елдің ұрпағымын ұлтжанды, Ата-баба
 аруағына мың тағзым!

Ахметқұл Ақбота ТС-17 тобының студенті
Елім менің Тәуелсіз!

Қазағым, тәуелсіз халқым менің,
 Жетістікке әрдайым жетіп келдің. Ата
 -баба көз жасы есімізде, Қаншама
 қиындықты өткергенің. Әр жылы
 белестерден көрінеміз, Қазақстаным-
 егеменді, байтақ елміз. Әрқашанда
 сәттілік серік болсын, Дами бер,
 ешқашанда "талмай" дейміз.

Қазақстаным, биіктіктен көріне бер,
 Өркендей бер, қазағым, гүлдене бер.
 Дамыған 30 елдің қатарынан, Көрініп,
 бар әлемге таныла бер.

Мақтан тұтам , әрқашан өз елімді,
 Азаматпын, қорғайтын өз жерімді.
 "Қалың елім, қазағым қайран жұртым",
 Дами бер, өркендей бер қазақ елі!

Нәтиже:

- әр жұмыстың түрлері талданып, сараптама жасалып отырылады;
- студенттерді колледжішілік, қалалық, облыстық, республикалық іс-шараларға қатыстырып қабілеттілігін дәлелдеу;
- әр студенттің ынтасын, қабілетін қамти отырып, шығармашылық жұмыстарын таратуға мүмкіндік бар;
- осы жағдай баланы бақылауға, дұрыс бағыт беруге, жеке тұлғаның дамуына мүмкіндік туғызады;
- жас ерекшеліктерін ескере отырып, қабілетіне қарай жүйелі дамытып, қолдау көрсетіп отырса, келешек жастардың мемлекетімізге қосатын үлесі зор болады.

-шығармашылықпен айналысқан студент өз мамандығы бойынша да жаңадан тың нәрселер ойлап табады.

Қорыта айтқанда, студент бойында шығармашылықты дамытуда үздіксіз құлшыныс, оқуға, білім алуға деген ұмтылыс ұдайы өшпей дами түсуі қажет. Сонда ғана студент бойында білім нұры тасып, сыртқы ортамен байланысы дамып, дүниетанымы арта түсері сөзсіз.

Сөз соңында айтарым, алдағы уақытта болашақ маман иелеріне сапалы білім, саналы тәрбие беруде әлі де өз үлесімді қоса бермекпін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мағжан Жұмабаев «Педагогика». Алматы. 1993 жыл
2. Рувинский Л.И., Хохлов С.И. Балаларды шығармашылыққа баулу. Алматы «Мектеп» 1989.
3. Касымбекова. М. Д. Абилкасим А. Е. Болашақ педагогтардың шығармашылық қабілеттерін арттыру негізі
4. «Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте» республикалық ғылыми - әдістемелік және педагогикалық журналының жинақтамалары. 2017-2020 ж.ж.
5. «Қазақстан кәсіпкері» ғылыми әдістемелік журнал. 2015-2020 ж.ж.

УДК 8.81.26

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ

Асхатқызы Ботагөз

Түрксой кафедрасының 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Ғылыми жетекшісі – Қуанышбаев Е.А.

Алматы, Қазақстан

Түйіндеме. Сөзжасам мен терминжасам тәсілдері өзара тығыз байланысты. Сөзжасам тәсілдері қалыптасып, уақыт өте келе терминжасам тәсілдері көрініс тапты. Қазақ және түрік тілдері жалғамалы тілдер тобына жататындықтан, екі тілдің де сөзжасам, терминжасам жүйесінде ұқсастықтары басым. Дегенмен, терминжасам барысында ішінара айырмашылықтары да кездеседі. Терминжасам тәсілдерінің қалыптасып, халық арасына кеңінен танымал болуына түрлі факторлар әсер етеді. Бұл мәселені анықтау мақсатымен арнайы мамандар айналысады. Қазақ және түрік тілдеріндегі терминжасам тәсілдері бойынша жарыққа шыққан еңбектердің негізгі ұстанымы баяндалады.

Кілт сөздер: жалғамалы тіл, сөзжасам, терминжасам, тәсіл, ғылыми еңбек.

Қазақ және түрік тілдері агглютинативті, яғни жалғамалы тілдер тобына жатады. Жалғамалы тілдерге тән басты қасиет – олардың үндестік заңына бағынуы. Сонымен қатар

жалғамалы тілдерге синтетикалық және аналитикалық қасиет тән. Синтетикалық қасиет – қосымшаның түбірден соң жалғануы, аналитикалық қасиет – қосымшалы түбірден кейін шылау сөздің қосарлана, селбесе айтылуы. Демек, екі тілдің жалғамалы тіл екенін ескере отырып, олардың сөзжасам, терминжасам тәсілдерінің ұқсас болатындығын аңғарамыз. Сөзжасам тәсілдері терминжасам тәсілдерінің негізін құрайды. Сөзжасамдық тәсілдер туралы сөз болғанда, оның бірте-бірте қалыптасқанын есте ұстау керек. Өйткені терминжасам тәсілдері де бірте-бірте қалыптасады. Қазақ және түрік тілдерінде сөзжасам мәселесі жұрнақ арқылы туынды сөздің жасалуынан басталды.

1989 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда ғана қазіргі қолданыстағы сөзжасамдық тәсілдердің үш түрі алғаш рет беріліп, ол ғылымда қалыптасып, орнықты. Монографияда: 1) синтетикалық (морфологиялық), 2) аналитикалық (синтаксистік), 3) лексика-семантикалық тәсілдер берілген (Оралбаева 1989: 64). Сондай-ақ монографияда әр сөзжасамдық тәсіл алғаш рет ғылыми негізде толық сипатталған. Бұл сөзжасамдық тәсілдерге алғаш рет берілген толық ғылыми сипаттама болды.

Терминжасам – жүйелі құбылыс, оның яғни жүйенің бір мүшесіне терминжасамдық тәсілдер жатады. Терминжасам тілдің сөзжасам жүйесінің бір мүшесі, бір тармағы болғандықтан, ол сөзжасамның жалпы заңдылықтарын сақтайды, оған бағынады, ол терминжасамда қолданылады. Олай болса, терминжасамда сөзжасамның тәсілдері түгел қолданылады. Сонымен бірге, терминжасамның өз ерекшелігіне байланысты тәсілдер де терминжасам тәсілдерінен орын алады. Терминжасам мәселесіне арнайы назар аударған ғалым – Ш.Құрманбайұлы. Ғалым монографиясында терминжасам тәсілдерінің мына түрлерін көрсеткен: 1) синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, 2) аналитикалық (синтаксистік) тәсіл, 3) терминдену (лексика-семантикалық) тәсілі, 4) калькалау тәсілі (Құрманбайұлы 2005: 99-165).

Терминжасамның тәсілдеріне кеңінен тоқталған ғалымдардың бірі – Ө.Айтбайұлы. Қазақ тілінің сөзжасам амалдары терминжасам процесінде де актив қызмет атқаратынын ескертіп, терминжасамның уақыт сынынан өткен бірнеше тәсілдеріне тоқталған:

а) Семантикалық немесе лексика-семантикалық тәсіл. Яғни жалпы әдеби тіл құрамындағы байырғы сөздерді, диалектизмдерді терминдік мәнде қолдану немесе бір саладан екінші салаға термин көшіру, нақты айтсақ, терминдендіру. ә) Морфологиялық тәсілдің терминжасамға қатыстырылатын басты құралы – қосымшалар. Яғни қазақ тілінің түрлі сөз түстегіш, сөз түрлендіргіш, мағына үстегіш жалғау, жұрнақтарының жалғануы нәтижесінде пайда болған сөздерді морфологиялық тәсіл арқылы жасалған термин дейміз. Сонда бір байқалған нәрсе, бұрын сөзжасамдық қабілеті төмен делініп жүрген қосымшалардың терминжасам процесінде активтене бастауы. Мысалы, сөз жасауда өте жиі қолданылатын актив жалғау ретінде -шы, -ші, -лық, -лік ғана аталып жүрсе, біз қоғамдық ғылымдар терминологиясын оның әсіресе соңғы он бес-жиырма жыл ішіндегі терминжасам процесін тексере -ма, -ме, -кер, -гер, -ым, -ім, -ыс, -іс, -қы, -гі жұрнақтарының да өнімді қызметін анықтадық. Және бұл морфологиялық тәсіл аумағына тән сөздер мен төл қосымшалар ғана емес, кірме сөздер мен кірме терминдер (-ист, изм)

де енеді. б) Синтаксистік тәсіл де терминжасамның өнімді амалдарының біріне айналды. Сөздерді біріктіру, тіркестіру амалдары арқылы жасалатын бұл тәсіл қазақтың байырғы сөздеріне ғана емес, кірме сөздерге де тән заңдылық екенін танытады. Бұл да тіл байытудың, оның ішінде, ғылыми ұғымдарды терминдендірудің өте өнімді жолы болып есептеледі. в) Қазіргі қазақ тілінің халықаралық сипаты бұрынғыдан әлдеқайда арта түскенін біз үнемі аңғара бермейміз. Шындығында, тіл қуаты осы бір лексикалық қатардың төл туындыдай қабылдауына тікелей байланысты. Яғни қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздік құрамын қайсы салалары бойынша саралап қарағанда, оның 70, 80 процентке жуығын осы кірме сөздер құрайтыны анықталып отыр. Оның ішінде ертеректе еніп, өзінің түпкі нұсқасын жоғалтқан араб, парсы сөздері де, бірен-саран орыс сөздері де бар. Ал орыс тілінен, сол арқылы еуропа тілдерінен енген интернационалдық терминдер терминжасамның аса бір өнімді тәсілі мен кезі болып отыр. Осы тәсіл арқылы терминдердің неше алуан құрылымдық модельдері жасалды. Терминжасамның бұл тәсілі де зерттеуші үшін қыруар қызықты материал бере алады. г) Зерттеушілердің назарына түссе де, қолы бармай жүрген бір сала – терминдерді калькалау жолымен жасау, яғни калькалау тәсілі деп ойлаймыз. Терминжасам процесінде айрықша рөлі бар бұл тәсіл арқылы тілімізде неше алуан жаңа қолданыс, мағыналық топтар, сөз жарату дағдысы пайда болды. Қазақ тілінде мұның да әлі аумағы мен шеңбері түгел анықталып, ғылым талқысына түскен емес. Бұл тәсіл бойынша өзге тілдегі ұғым мен түсініктің идеясы, мазмұны алынады да, ұлттық тіл құралдары арқылы жабдықталады. Соған байланысты алғашында калькалау арқылы пайда болған терминдік қолданыстар қазақ ұғымына тосындау көрінуі де ықтимал. Ал бірақ қолданыла келе сіңіп кеткен калька терминдердің есебі тіпті мол екені – бұл тәсілдің де қазақша терминжасамның сыннан өткен амалына айналғанына дәлел (Айтбайұлы 2007: 155).

Б.Қалиұлы еңбегінде термин жасаудың жолдары келесідей көрсетілген: Қазақша термин жасаудың жолдары мол: 1) Орысша терминдердің баламасы ретінде қолдан қазақша сөз жасау. Мыс.: мәтін – текст, пайыз – процент, т.б. 2) Бұрыннан бар түбір сөзді жаңа мағынада қолдану. Мыс.: жұрнақ – суффикс, түбір – корень (слова). 3) Бұрыннан бар түбір сөзге қосымша қосу арқылы жаңа сөз тудыру. Мыс.: ұш+ақ – самолет, жап+қыш – заслонка, сап+та+л – становись, т.б. 4) екі сөзді біріктіру арқылы жаңа термин жасау. Мыс: ел+таңба – герб, газ+қағар – противагаз, т.б. 5) Екі сөзді тіркестіру арқылы күрделі (жаңа) термин туғызу. Мысалы: ұйқы безі – поджелудочная, бөлшек сан – дробное число, т.б. 3. Егер шет тілінен тікелей термин алуға тура келген жағдайда ол сөз (термин) қазақ тілінің заңдылығына бағынып, дыбыстық құрамы өзгеріп барып қолданылатын болсын. Мыс.: артист – әртіс, лагерь – ләгір, директор – деректір, т.б. Міне, осылай етсек қана қазақ тілінің төл терминдері жасалынып, олар дұрыс қалыптасады. Қазақ тілі өзіне тән ұлттық табиғатын сақтайды. Сонда ғана қазақ тілі мемлекеттік тіл қызметін атқара алады (Қалиұлы 2008: 92).

Түрік тілінде терминдерді қалыптастырудың тілдік-ғылыми әдістері үш топқа бөлінеді: 1) бар дереккөздерді пайдалану, 2) қолданыстағы дереккөздердің өзгеруі, 3) жаңа дереккөздерді пайдалану. Бұлардың әрқайсысы өзара іштей бөлінеді (bk. Sager, Dungworth & McDonald: 1980: 251ff.; bk. Sager 1990: 71 ff.)

Бар дереккөздерді пайдалану арқылы: көпмағыналылық (полисемия), теңеу, метафора, метонимия мен омонимия әдістері қолданылады. Бұл топтың негізгі қызметі – қолданыстағы термин қайтадан мағыналы болып келіп, мағынасы келіседі. Лингвистикалық тұрғыдан қолданыстағы сөздердің мағыналары кеңейеді немесе тарылады. Метонимия әдісі бойынша мысал: Brüksel'den çatlak sesler (Брюссельден шыққан дауыстар) Brüksel (Брюссель) = Avrupa Birliği (Еуропалық Одақ), kent uyuyordu (қала ұйықтап жатты) kent (қала) = insanlar (адамдар). Бұл мысалдарда бір-бірімен байланысты екі нәрсенің атын бірінің орнына бірін ауыстырып жұмсағандығын көре аламыз.

Қолданыстағы дереккөздердің өзгеруі тобы бойынша түрлендіру, қысқарту, яғни инициализация (инициализм) немесе аббревиатура, аффиксация не префиксация, сонымен қатар эпоним, құрама термин жасау, яғни күрделі атаулар (зат есім қосылыстары) және арнайы күрделі атаулар сияқты түрлері бар. Түрлендіру әдісі бойынша мысал: kişisel (жеке) – kişilik (тұлға), akitma (күю) – akitma (ағын) (bk. Sager 1990: 72-79). Демек, сөздің түбірі түрленбей, тек қосымшалардың жалғануы арқылы сөздің жаңа мағынаға ие болғандығын көруге болады.

Жаңа дереккөздерді пайдалану арқылы жасалатын терминдер неологизм және кірме сөздер болып екіге бөлінеді. (bk. Sager 1990: 79 ff.). Мысалы, түрік тіліне ағылшын тілінен енген сөздер: (en) television = (tr) televizyon • (en) contact lense = (tr) kontaklens • (en) fiord/fjord = (tr) fiyort. Түрік тілінде басқа тілдерден енген кірме сөздер жиі қолданылады. Алайда олардың барлығы түрік тілінің фонетикалық ерекшелігін сақтай отырып, ыңғайланып қолданылады.

Түрік тіліндегі термин мәселелері мен олардың жасалу жолдарына арналған алғашқы еңбектің авторы – Hamza Zulfikar. Ол «Terim sorunları ve terim uyarma yolları» еңбегінде жоғарыда көрсетілген тәсілдерден басқа жалпы тілден және халық ауыз әдебиетінен, сондай-ақ қазіргі түрік диалектілерінің арасынан терминдердің қалыптасу жолдарына кеңінен тоқталды.

Термин жасау тәсілдерінің бірі – жалпы тілде кездесетін сөздерді қолдану. Күнделікті тілде қолданылатын сөздер кез-келген ғылыми пәнде термин ретінде қабылданады және қолданылады. Мысал ретінде, анатомия термині болып табылатын «тіл» сөзінің сөздікте көптеген мағынасы бар. Тіл сөзінің осы мағыналарынан басқа, «теңізге дейін созылатын тар және аласа жер» мағынасы да бар. География терминдерінің сөздігінде «тіл» тек осы мағынада алынған. «Аяқ» сөзі түрік сөздігінде он беске жуық негізгі және коннотациялық мағынаға ие. Бұл сөз әдебиет, география және математика салаларында термин ретінде қолданылған. Түзудің басқа түзумен немесе жазықтықпен қиылысатын нүктесі математикада «аяқ» деп аталады. Үлкен өзенге қосылатын екінші дәрежелі ағын сулардың әрқайсысы географияда «аяқ» деп аталады.

Аяқ сөзі халық әдебиетінде «ұйқастың бір түрі» ретінде қолданылады. Бұл мысалдарға мұрын, тамақ, күш, топ, түбір сияқты басқа сөздерді, сондай-ақ әр түрлі ғылым салаларында қолданылатын басқа сөздерді қосуға болады. Ғылымдағы жаңа ұғымды атау үшін қолданылатын және жалпы тілден алынған мұндай сөздердің мағыналары сөздікте беріледі, ал сөздік сол ғылым саласының аббревиатурасы арқылы басқа мағыналарға мағынасын қосады. Екінші жағынан, түрік сөздігіне термин бола тұра кірмеген сөздер көп. Олардың коннотациялары мен метафоралық мағыналары әлі қалыптасқан жоқ. Алайда біз айтқан мысалдар бұлардан өзгеше. Тіл, қабық, аяқ сияқты мысалдар жалпы тілде кездесетін және сөздікте кездесетін терминдер. Мысал ретінде от сөзінің сөздікте жеті-сегіз мағынасы бар. Бұлардың соңғысы - «қызыл жалынның түсіндей» мағынасы. «От» сөзінің бұл мағынасы от гүліне атау беру кезінде негізге алынады. «Қараңғыда жарқырайды, қанатында жарқырайды» отшашудың мысалында от сөзінің бірінші және негізгі мағынасы қолданылды. Бұл жазба тілдегі сөзге жаңа мағына қосудың немесе сөздіктің мағынасын қолдану арқылы түрік тілінде ұғым енгізудің ең танымал тәсілдерінің бірі болды. Жазба тілде бар сөз кейде тек ғылымда ғана емес, сонымен қатар әр түрлі ғылым салаларында қолданылады. Жалпы тілде кездесетін терминдерді қолдану арқылы түрлі ұғымдарды кездестіру, көріп отырғанымыздай, дәлелденген және оң нәтиже алған әдіс. (Zülfikar 1991: 173).

Халық ауыз әдебиетінен қолданысқа келген терминдер – бөгде ықпалдан жасырылатын аймақ. Халық ауыз әдебиетіндегі сөздерді термин ретінде қолдану және оларды жазбаша тілге аудару үшін біліктілік қажет. Бұл жағдай халық ауыз әдебиетіндегі сөздердің қайнар көзінен, олардың дыбыстық және құрылымдық ерекшеліктерінен туындайды. Анадолы диалектілерінде түрік сөздерінен басқа грек және армян тілдерінен келген және түрік тілінің фонетикалық ережелерін сақтау арқылы формалары өзгерген сөздер де бар. Сондай-ақ осы сөздердің құрамына құрылымы бірдей өзгерген, бастапқыда араб және парсы тілдеріне негізделген сөздерді де қосуға болады.

1932 жылы Ататүріктің басшылығымен «Түрік тілінің мекемесі» құрылғаннан кейін бірінші конгрессте мекеменің жарғысы талқыланды. Ережеге сәйкес өз жұмысын бастаған Бас орталық кеңес жинақтау жұмыстарымен айналысып, келесі үш шешімді қабылдады.

1. Халық тілінен және ескі кітаптардан табылған түрік тілінің қазыналарын жинау және ашу.

2. Түрік сөздерінің жасалу жолдарын ашып, оларды қолдана отырып түрік түбірлерінен әр түрлі сөздер алу.

3. Шетелдік түбірлерді түрік тілінде, әсіресе жазбаша тілде алмастыра алатын таза түрік сөздерін анықтау және тарату.

Осы қағидаларға сәйкес жұмыс істей бастаған Түрік тілі мекемесінің жинақтау бөлімі үлкен коллекциялық жұмылдыруды бастады. Түркияда 1939 жылы Анадолыда қолданылған сөздердің жинағы «Halk Ağzından Söz Derleme» журналында жарық көрді. Төрт томға жинақталған халық ауыз әдебиеті сөздері жалпы түсініктеріне қарай

жіктеліп, бесінші томы анықтамалық жинақ түрінде жиналды, содан кейін фольклор туралы сөздерді қамтитын алтыншы томы жарық көрді. Түрік тілі мекемесі келесі жылдары екінші жинақтау жұмысын қолға алды. Халық ауыз әдебиетіне арналған зерттеулер мұнымен шектелмеді. «Halk Ağzından Derleme» ендігі кезекте алдыңғы бес томда жарияланған мәліметтерді қоса отырып, он екі томдық сөздік болып жарыққа шықты. Мекеменің сыртында да зерттеу жұмыстары жүргізіліп, ғалымдардың жинақтары мен жарияланымдары басылып шықты. Сонымен қатар провинциялар мен аудандардағы кейбір аймақтық зиялы қауым өкілдері сөздерді өз аймақтарында жинақтап, сөздіктерге басып шығарды, үлкен библиография сақтаған бұл еңбектердің атаулары библиографиялық зерттеу ретінде берілген. Zafer Öztekin халық тіліндегі медицина саласындағы сөздерді жинады. Бұл зерттеу жақын арада Түрік тілі мекемесінің басылымдарында жарияланады. Осындай зерттеулердің бірі - Turhan Baytop-тың «Түрік өсімдік атаулары» сөздігі. Адамдардың өсімдік атауларына берген атауларды қамтитын бұл зерттеу жұмысы да Түрік тілдері мекемесінің басылымдарына енгізілетін болады. Ол үшін қажетті ғалымдар мен лингвистердің бірлесіп жұмыс жасауын қамтамасыз ету керек. (Zülfikar 1991: 175).

Қазіргі түркі диалектілерінен терминдерді қолдану. Түрік тілі ғылыми тіл ретінде өзбек, қырғыз, қазақ, түрікмен және әзербайжан түрік тілдерінің арасында әзербайжан түрікшесімен ең жақын. Түрікмен түрікшесі де түрік тіліне жақын. 1920 жылдан бастап батыс тілдер тобына кіретін әзербайжан түрікшесі мен түркия түрікшесіндегі терминдердің мәселелері қолға алынды. Дайындалған тұжырымдар 1930 жылдардан кейін жарияланды. Мысалы, 1932 жылы Бакуде философия терминдері жарық көрді. Өзбектер арасында терминдермен жұмыс жасау да осы жылдармен сәйкес келеді. Әзербайжан түрікшесінің ғылымы мен өнерінің көптеген саласында елемуге болмайтын түрік түбірлері мен түрік жұрнақтарына негізделген бірнеше терминдер кездеседі. Мысалы, философия саласы бойынша: ақырғы, түпкілікті, болмыс, қайта жаңғырту, жергілікті тұрғындар, адалдық терминдері. Қазіргі түрік диалектілері бойынша терминдердің ортақ болуы – екі ел арасына да пайда алып келеді. Демек, әзербайжан түрікшесі мен түркия түрікшесі арасындағы ортақ терминологиялық қорды одан сайын бақылауға алу керек. (Zülfikar 1991: 181).

Қорытындылай келе, қазақ және түрік тілдеріндегі сөзжасам, терминжасам тәсілдерінің өзара ұқсастықтар мен айырмашылықтары бар екенін аңғаруға болады. Ұқсастықтары – қазақ және түрік тілдерінде терминжасамның лексика-семантикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдерінің қолданылуы. Қазақ терминжасамында жиі қолданылатын тәсілдердің бірі – калькалау тәсілі. Демек, қазақ терминжасамында орыс тілінен енген сөздер көптеп кездесіп, тікелей аударылады. Болашақта қазақ тілінің өзіне тән ұлттық табиғи ерекшеліктерін ескере отырып, терминдерді қалыптастыруды қайтадан жаңғырту керек. Түрік тілінде терминжасам жолдарының ерекшелігі – жалпы тілдегі қолданыстан, халық ауыз әдебиетінен, қазіргі түркі диалектілерінің арасынан алынуы. Бұл мәселемен арнайы Түрік тілі мекемесі айналысады. Сонымен қатар қазіргі түрік тілінде батыс, шығыс тілдерінің әсерінен пайда болған терминдерді жиі кездестіруге болады. Осы бағыттағы терминдер терминжасам тәсілдерінің пайда

болуына тікелей әсер етеді. Термин жасауда тіл ережелеріне бағыну, тілдің дыбыс ерекшеліктеріне мән беру, халықтың тілді қабылдау көзқарасына мән беру, тілдің құрлымдық және функционалдық қасиеттерін сақтау ең маңызды қағида саналатындығын естен шығармауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Zülfikar H., (1991). Terim sorunları ve terim yapma yolları. – Ankara, 213 s.
2. Sager, Juan C., (1990). A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
3. Айтбайұлы Ө., (2007). Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 624 б.
4. Қалиұлы Б., (2008). Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері. – Алматы, 180 б.
5. Құрманбайұлы Ш., (2005). Терминкор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 240 б.
6. Оралбаева Н.О., (1989). Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 268 б.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Алмабаева Эльвира Эсенбаевна

Старший преподаватель в КНУ им Ж.Баласагына
 г.Бишкек, Кыргызская Республика

***Аннотация.** В статье рассматривается вопрос значимости коммуникативной компетенции в профессиональной подготовке студентов вуза, выделены показатели сформированной коммуникативной компетенции, эффективные формы организации учебной деятельности.*

***Ключевые слова.** Коммуникативная компетентность; коммуникативная функция; коммуникативные системы; уровень эмпатии; навыки самопрезентации.*

Главная задача при обучении русскому языку на практических занятиях в вузе - развить коммуникативную компетенцию любого специалиста, понимать язык как носитель

информации, как средство достижения цели в общении, прежде всего в профессиональном, на основе приобретенных знаний, умений и навыков в школе.

Язык характеризуется важнейшим средством общения людей. Язык носит общественный характер на всех этапах развития и становления человеческого общества, отражая жизнь общества и при этом служа обществу. Язык не может существовать вне общества, как и общество без языка. С помощью языка люди передают свои мысли, знания, опыт от поколения к поколению.

Определяющая и ведущая функция языка - функция общения и сообщения. Эта функция называется коммуникативной, что в переводе от латинского слова «communication» означает «сообщение, связь». Любой профессионал, независимо от специализации, должен работать с людьми, а значит общаться с ними и использовать речь как средство воздействия.

В современной методике преподавания русского языка в вузах Кыргызстана большое внимание уделяется работе по развитию речи. В нее включены разнообразные упражнения для развития разных видов речевой деятельности – слушания, чтения, письма, говорения.

Педагогический процесс организовывается таким образом, чтобы обучающиеся не только получали новые знания, но и имели возможность постоянно применять их на практике.

Предмет «Русский язык» изучается на первом курсе вузов неязыкового профиля с целью формирования прежде всего языковой и коммуникативной компетенции в сфере языка специальности. Качество подготовки специалиста сегодня зависит умением использовать полученные знания при решении задач профессиональной коммуникации.

Коммуникативная компетентность предполагает владения опытами общения в конкретном профессиональном коллективе, умение сформировывать и классифицировать профессионально важные высказывания (тексты).

Преподаватель русского языка использует текст как основное средство формирования коммуникативной компетентности. Текст – это основа создания на занятиях русского языка развивающей речевой среды.

Функция текста – коммуникативная и смыслообразующая. Тексты должны содержать материал для работы по грамматике, воспитательную направленность и нравственную значимость. Система заданий на занятиях русского языка предполагает создание готового образовательного продукта: изложение аргументированного эссе, творческой работы, нацеленной на задачи коммуникации. В качестве подготовительного этапа учащиеся занимаются комплексным анализом текста, языковым анализом, сравнительным анализом. Определение темы, идеи, стиля, типа речи становится не целью, а лишь средством достижения той или иной цели.

Работа с текстовым материалом формирует условия для функционального подхода при изучении и закреплении морфологии, лексики, синтаксиса; для формирования представления о языковой системе, реализации внутрипредметных и межпредметных связей. Работа с текстом позволяет объединить процессы формирования всех компетенций. Такой результат достигается в том случае, если при анализе текста присутствуют такие компоненты как композиционно-содержательный (определение темы, главной мысли,

количества микротем и др.), стилистический, типологический, лингвистический анализ отдельных элементов текста и др. Разнообразные по стилю, типу, жанру тексты используются преподавателем как дидактический материал, с помощью которого обучающиеся на подсознательном уровне сохраняют речевые образцы и опираются на них на следующем этапе, а именно при создании собственных текстов.

Средством создания необходимости для развития коммуникативной компетентности обучающихся являются также речевые системы преподавателя. Они могут включать просьбы высказать согласие или несогласие, доказать сказанное, добавить собеседника, выразить свое отношение к событиям, фактам, высказываниям и т.д.; выразить собственные эмоции и чувства (радости, огорчения, сомнения, удивления и др.); установки, которые побуждают учащихся к совершению лингвистического действия (попросите, пригласите, предложите).

Важнейшим средством формирования коммуникативных навыков на занятиях русского языка является решение коммуникационно - ситуативных задач, которые позволяют приблизить преподавание к естественным условиям общения в определенных жизненных ситуациях, умению осваиваться в них и выбирать лингвистические средства связи. На занятиях русского языка желательно предлагать обучающимся разнообразные виды заданий, позволяющие высказывать мысли связно и адекватно, строить коммуникативные высказывания в устной и письменной форме, пользуясь необходимыми лингвистическими средствами в соответствии с целью, содержанием и условиями общения.

На каждом занятии русского языка преподавателю нужно формировать у учащихся различные коммуникативные умения и навыки: – умение понять тему сообщения и её основную мысль;

- полно или частично извлечь нужную информацию;
- умение строить монологическое высказывание;
- умение вести диалог;
- умение отбирать языковые средства;
- умение улучшать своё устное или письменное высказывание.

Для развития и формирования коммуникативной компетентности весьма разумно комбинировать методы обучения. При грамотном применении различных методов можно сформировать высокий уровень эмпатии, умение вести себя в нестандартных или конфликтных ситуациях, уметь навыки самопрезентации, уметь навыки активного слушания, уметь аргументировать свою точку зрения и т.д.

Коммуникативная компетентность — это обобщающее коммуникативное свойство личности, включающее в себя коммуникативные способности, знания, умения и навыки, чувственный и социальный опыт в сфере делового общения.

Под коммуникативной компетентностью Л.А. Петровская понимает способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми. В состав компетентности включают некоторую совокупность коммуникативных знаний и умений, обеспечивающих эффективное протекание коммуникативного процесса. Л. А. Петровская отождествляет понятия «коммуникативная компетентность» и «компетентность в

общении», уточняя, что «компетентность в общении предполагает развитие адекватной ориентации человека в самом себе - собственном психологическом потенциале, потенциале партнера, в ситуации и задаче... предполагает готовность и умение строить контакт на разной психологической дистанции - и отстраненной, и близкой» [1, с. 151].

«Русский язык должен формировать коммуникативную культуру современной личности. Это является важнейшим фактором не только сохранения единого образовательного пространства, но и гармонизации национальных отношений, формирования терпимости, толерантности личности XXI века». Е.А. Быстрова [2, с.21]. Коммуникативная компетенция – это совокупность знаний, умений, навыков необходимых для речевой деятельности, адекватного целям, сферам, обстановке общения. Коммуникативная компетенция включает знания необходимых языков, способов взаимодействия с окружающими людьми и событиями, навыки работы в группе, владение различными социальными ролями в коллективе. Языковая и коммуникативная компетенции способствуют формированию умений и навыков речевого общения. Г.Д. Дуйшонбекова [3, с. 320 - 323].

Проблема коммуникативной компетентности является актуальной, поскольку от уровня развития коммуникативной компетентности зависит не только социальная сфера учащихся, но и его учебные успехи. Общение, является главной составляющей жизни человека, а коммуникативная компетентность - составляющий компонент успешности в общении. Коммуникативная компетентность в практическом плане, есть фактор эффективного общения, который создается из личностной составляющей. К сожалению, в данный момент эта проблема малоисследованна. Существует масса противоречий и несовпадение взглядов, на данную проблему.

У преподавателя возникает необходимость в обеспечении комплекса условий для формирования коммуникативных универсальных учебных действий, для функционирования коммуникативной компетенции учащегося.

Личность человека проявляется в его общении, в его взаимоотношениях с другими людьми, в познании им мира других личностей. На развитие личности человека в целом, разумеется, оказывает влияние уровень развития его языковой личности, его коммуникативной компетенции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. - М.: Изд-во МГУ, 2000.
2. Быстрова Е.А. Коммуникативная методика в преподавании русского языка. Русский язык и литература – М.: 2000.
3. Дуйшонбекова, Г. Формирование коммуникативной компетенции на основе работы с текстом при обучении русскому языку [Текст] / Г. Дуйшонбекова // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына – Б.: 2014.

ӘОЖ 37.035.6: 802.0: 809.434.2

**АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ
ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ****Тұрарқызы Нұрай**Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Шетел тілі: екі шетел
тілі» мамандығының магистранты Қызылорда, Қазақстан

***Аннотация:** Бұл мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі түр-түс атауларының семантикалық ерекшеліктері, символдық мәні мен қолданылу аясы тілдік деректер арқылы этнолингвистикалық тұрғыдан зерделенеді.*

***Кілт сөздер:** ұлттық дүниетаным, түр-түс табиғаты, көк, қызыл, ақ, қара, әлем бейнесі, қазақ, ағылшын.*

Әр ұлттың айналадағы дүниені танып-білуі, әлемді тану тәсілі, рухани санасы, бүкіл болмыс-бітімі сол ұлттың тілімен тығыз байланысты екені мәлім. Осымен байланысты ұлттық дүниетанымның тілдің терең құрылымдарынан, оның бай сөздік қорынан, лексикасынан көрініс табуы заңды. Олай болса, тілді тек коммуникативтік қызметі шегінде зерттемей, оны таным тұрғысынан да зерделеу бүгінгі қазақ тілі біліміндегі негізгі, жаңа бағыттардың бірі болып табылады.

Әрбір халықтың менталитетінің ерекшелігіне, яғни тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына, наным-сеніміне байланысты түр-түстің символдық мәні қалыптасқан.

Халық рухын, мәдениетін жаңғыртып, дүниетанымын игеруді мақсат ететін қазіргі антропоцентристік бағытта түр-түстік таңбаларды зерттеу ерекше назарға алынып отыр. Әлемдік ғылым саласында түр-түс табиғатын әр қырынан қарастырудың өзіндік ерекшелігі бар. Түр-түсті зерттеуге көптеген ғылыми бағыттардың аса мән беруінің басты себебі - оның қоғам үшін атқаратын зор қызметіне байланысты. Жалпы түр-түс атауларының этимологиясы тіл тарихын зерттеген тарихи-салыстырмалы сөздіктерде, тарихи-танымдық еңбектерде қарастырылды. Ең алғашқыда түс табиғаты олардың практикалық қажеттілігіне орай көбірек зерттелінді. Бұл тұрғыдан алғанда түр-түстің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуін жалпы тіл білімінде – А. Мэтьюз, Р. Фрумкина т.б., түркі тілдерінде - А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, А.М. Щербак т.б. есімдерімен байланыстырамыз. Бұл ретте түркітанушы ғалым А.Н.Кононовтың ғылыми мақаласын [1, 145-153.], америкалық ғалымдар Б.Берлин мен П.Кейдің еңбегін [2] ерекше атауға болады.

Қазақ тіліндегі түр-түстердің зерттелу тарихына келсек, олардың семантикалық ерекшеліктерін, символдық мәнін, қолданылу аясын қарастырған Ә.Қайдар, Р.Сыздық, З.Ахтамбердиева, Б.Өмірбеков, Ш.Жарқынбекова, Ұ.Серікбаева, Қ.Қайырбаева, Р.Лауланбекова және тағы да басқа зерттеушілердің еңбектерін атауға болады.

«Түр-түс атаулары тамыры алыста жатқан, халықтың ұзақ өмірімен астарласа келіп, эстетикалық талғам-танымымен, ұлттық психологиясымен, салт-сана, әдет-ғұрпымен ұласатын қоғамдық, филологиялық, этнолингвистикалық мәні зор мәселелер қатарына жатады» - деп тіліміздегі түр-түстердің символикалық рөліне тоқтала келіп, негізгі түстерді атап өтеді. Олардың ішінде қолданылу жиілігі жағынан негізгі бес түстің тізімін көрсетеді: бірінші - қара, екінші - ақ, үшінші – көк, төртінші – қызыл, бесінші – сары [3].

Қазақ ұлтының мәдени өмірінің көрінісін этнографиялық түсінік ұғымдарынан да анық байқауға болады.

Мысалы, Г. Смағұлова: «**көк**» түсті қазақтар ерекше пір тұтқан. Ұлт ерекшелігін тұтастай тану үшін оның тілдік, танымдық қасиеттерін зерттеп білмейінше пәлендей ой пікір түюге болмайды. Тіл дүниенің ұлттық-мәдени айшықтарын бейнелеуде адамдардың когнитивтік (танымдық) әрекетін қоршаған ортаның ықпалымен ұштастырады» - деп түйіндейді [4,168]. Осы пікірдің растығын мынадан көруімізге болады: «**Көксауыр**. Осындай былғарыдан тігілген етікті бояу түсіне қарай көк етік, көксауыр етік деп айту қалыптасқан.

Көк түсі қазақ мәдениетінде адам мен табиғат, адам мен қоғам, адам мен дүниетаным байланысын ашуда өте үлкен қызмет атқарады. **Көк** лексемасына қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде, бірінші түсті білдіретін мағынасы, екінші оның аспан, әуе деген мағынасы тіркелген [5].

Басқа түркі халықтарында көк түстің қолданылуына байланысты Р.Шойбеков мынадай салттық дерек келтіреді: «Қаралы кезде көптеген халықтарда әйелдердің қара жамылатыны белгілі. Мәселен, өзбек әйелдері, жақын адамы қайтыс болғанда, үш күн бойы қара не көк кездемемен көйлек тігеді екен. Төртінші күні оған осы көйлекті кигізу салтын жасайды. Осы күнді және ғұрыпты «көк киді» деп атаған. Бір жыл өткенде ол көйлекті шешіп, ақ көйлек кигізген жора «ақ киді» деп аталады екен» [6, 17].

Сонымен қатар **көк** атауын, әсіресе, тазалық, киелілік, мәңгілік белгісі ретінде құдіретті күш иесі Тәңірмен байланыста қараймыз. Шындығында ата-бабаларымыздың өздерін Көк түріктер деп атауы да бекер емес екені мәлім.

Ертеде қазақы тондардың *бас тон, қызыл тон, көк тон, қара тон, ақ тон* деп аталатын түрлері болды. Тонды белгілі бір түске бояудың салттық мәні болды. Мәселен тонның көк кездемемен тысталып, өңіріне, етегіне құндыз ұстаған тері көк тон аталады. Мұндай тонды ертеде тек белгілі, атақты кісілер ғана киген [7, 17].

Осы тұрғыдан қарағанда **көк** символикасын қазақтың аялық білімінің негізгі көрсеткішінің бірі деуге болады.

Ал, ағылшындар ақ түсті салауатты да, кіршіксіз таза түс деп қарайды. Ағылшын тілінде *ақ* түсіне байланысты талдау барасында ағылшын тілінде *қара* түсті жағымсыз, ал *ақ* түсті жағымды нәрселермен байланыстыру дәстүрі әлі күнге дейін сақталған. «White»

(ақ) түс - ағылшын мәдениетінде адалдықтың, пәктіктің, мейірімділік пен бейкүнәліктің, үміттің, қуаныштың, бақыттың символы. Яғни, ағылшындарда «White» (ақ) түс құдай, періште және ізгілікпен байланысты. Бұл жағынан ағылшын, қазақ тілдерінде ортақ символдық мәнге ие. Мысалы, Американың әйгілі жазушысы R. Waldo Emerson «The grey past, the white future» (Сүреңсіз күндер, үмітті болашақ) деген сөзінен де «white» (ақ) түстің символдық мәні бейнеленеді. Інжілдегі әңгімелерде, періштелердің аппақ қос қанаты мен бастарындағы қалықтаған аппақ күміс түсті сақиналары суреттеледі. «White» (ақ) түс пәктіктің символы болғандықтан, балалар ертегілеріндегі Ақ қар ханша сұлу да сымбатты, зерек те ақ ниетті ару бейнесі суреттеледі. Інжілде ақбоз ат адалдықтың символы бейнесінде истос-христоспен үнемі аппақ киім киіп суреттеледі [8]. Әрине, әр халықтың дүние танымында, символдық жүйесінде ақ тазалық пен пәктікті білдіреді. Біз ағылшын тіліндегі ақ сөзі қатысқан келесі сөз тіркестерінен ақ символының мағынасын ашар тілдік бірліктерді айқын көре аламыз.

Ағылшын мәдениетінде «white» (ақ) түс - қуаныш-шаттықтың символы. Ағылшындар ақ түсті ерекше құрметтеп, ардақтайды. «Christmas» еуропалықтардың ең салтанатты мерекесі, ағылшындар «A white Christmas» деп ақша қарлы, әрі қуаныш, шаттығы мол «Christmas» мерекесін айтады. Олар әдетте дәстүрлі үйлену тойын «whiterunner», «white wedding» деп атайды. Ағылшындардың үйлену салтында қалыңдық дәстүр бойынша ақ түсті той көйлек киеді («full white dress», «white wedding veil»), бұл кіршіксіздіктің, айнымас адал махаббаттың символы. Ағылшын тілінде: «white day» (сөзбе-сөз: ақ күн) «бақытты күн» мағынасында, яғни «days marked with a white stone» (сөзбе-сөз: ақ бор мен белгіленетін күндер) «бақытты күндер» дегенді білдіреді. Бұл тіркес ертедегі Римдіктердің күнтізбедегі қуанышты, бақытты күндерді ақ бормен белгілеуіне байланысты айтылса, ал бақытсыз күндерді қара көмірмен белгілеген. Бір адамның өміріндегі бақытты күндерді «one of the white days of somebody's life» (сөзбе-сөз: біреудің өміріндегі ақ күндер) деп, «бақытты шақ» дегенді «white moments of life» деп айтады.

Келесі бір мағынасы «жоғары дәрежелі билік орынды, құқықты» білдіреді. Мысалы, Ұлы Британия Үкіметін «Whitehall» (Ақ сарай), Америка үкімет сарайын «The White House» (сөзбе-сөз: Ақ үй) «Ақ сарай», «White House Office», «white book», «white paper» (сөзбе-сөз: ақ қағаз, ақ кітап) үкіметтің саяси құқық қағазы мағынасында. Ағылшын мәдениетінде, «white» (ақ) түс «адамның өң-түсін, психикалық жай-күйін білдіреді». «White about» (around the gills) – «өңі қашу, өңі бозару»; «white as a sheet/ashes» – «өңі ақ қағаздай бозару»; «white as death» – «аппақ аруақтай»; «as white as milk» – «сүттей аппақ»; «as white as wool» – «ақ матадай»; «in white terror» – «қорыққанынан көгеру» дегенді білдіреді.

Сонымен қатар ағылшындарда «white lie» – «ешкімге зияны жоқ өтірік», «white-tie event» – «қонақтардан ресми киім киюді талап ететін іс-шара», «whitewash» – «ақтау» немесе «кемшіліктерді, қателіктерді немесе заңсыздықтарды жасыру немесе жабу үшін», «white crow» – «өте сирек кездесетін бағалы зат» сынды сөз тіркестері бар, сонымен қатар «white» «ақ» түс «табиғат құбылыстарын білдіреді». «White frost» – «ақ қырау» немесе «ақ түтек боран»; «white squall» – «бұлтсыз дауыл».

Және ағылшындарда ақ түс экономика саласына, өнімге байланысты қолданылады. Мысалы, «white money» – «күміс ақша», «a white war» – «қан төгілмейтін экономикалық

соғыс», «white harvest»– «соңғы күздегі жиын-терін» бұл соңғы күздің таңғы даласындағы егістік өнімдерімен байланысты қалыптасқан; «white sale»–«арзан бағамен сату» [9].

Академик Ә.Қайдар түске байланысты туындаған мынадай деректерді келтіреді: «Зерттеуші А.Диваевтің еңбектерінде қазақ дәстүрі бойынша *қара, ақ, қызыл* түстердің қазаға байланысты синкретикалық қолданысының болғанын көреміз. Бұл түстердің бәрі қазақ өмірінде қайғылы қазаның, қара тұтынудың символы болып келген, осы түстерге боялған мата, киім-кешек, үй жиһаздары мен тұрмыстық бұйымдардың бәрі де символика атрибуттары болып саналған. А.Диваевтың жазуына қарағанда, ертеректе күйеуі өлген қазақ әйелдері бастарына қара және қызыл түсті орамал, желек жамылған.

Қайғылы қаза символы ретінде кейбір жерлерде ақ түсті де пайдаланған. Мәселен, күйеуі, не жақын туыстары өлген әйел үстіне *қара түсті көйлек* киіп, басына *қара орамал* жамылған, ал кей жерлерде *ақ жамылу* салты да болған. Осыған орай, Ғ.Мүсірепов өзінің «Жат қолында» деген романында «*Қара күйік пештер қара жамылған әйелдерді еске түсіреді. Игіліктің әйелі Айғаншаның осындай бір кезеңін көрген бар еді. Мына қара жамылғандардың бірі – сол Айғанша болып шыға келмесін...*» (283-б.) деп суреттесе, осы шығарманың енді бір жерінде: «*Назыкеш басына ақ жамылып отыр. Қазақ әйелінің басына қара жамылғаны осы: ақ жамылады...*» (37-б.) – деп жазады [10,66].

Осыған байланысты «Абай жолы» роман-эпопеясында: «*Тап орта тұста басына қара желек жамылған Бөжейдің бәйбішесі аңырап отыр*», «*Бөжейдің екі қызы да бастарындағы бөркін тастап, қара салыны шорт байласып алыпты*» - деген деректер де мысал бола алады.

Көк, қызыл, ақ, қара т.б. түстердің номинациялық мағынасынан басқа халқымыздың түсінігінде ақ түс – кіршіксіз тазалықтың, махаббаттың, қызыл түс – жастықтың, қара түс – қайғының белгісі болып саналған. Осымен байланысты бұл жөнінде: «дүниенің тілдік бейнесіндегі қара, ақ сөздерінің мағыналық спектрінің өте кең екендігі байқалады.

Қара жамылу, ниеті қара сияқты тіркестердегі қара сөзінің «қайғы», «қаза», «жамандық» мағынасында жұмсалып, символдық мән алуы лингвомәдени коннотация болып табылады» [11,13].

Осы тәріздес мысалдарды «Қорқыт» жырында кездесетін Бамсы-бұйрықты жоқтаудан көруге болады. Мұнда былай деген:

Ақ үйдің ішінен зарлаған дауыс
 шықты, Сұқсырдай бой жеткен жас қыз
Ақ киімін шешіп, қара жамылды.
 Бамсының ақ боз атының құйрығын кесті,
 Және
 Қырық беске келген жігіттер
 Тегіс *қара киім* киісті Бастарына
көксәлде салысты,
 Қазанбектің алдына келіп,
 «Бұйрық қайда» -деп жыласты [6,124].

Қазақ тілінде түр-түс атауымен тіркесіп айтылатын көптеген сөздер түске байланысты бола бермейді, яғни реңк сипатын ашпайды, қайта одан да өзге терең *мағынаға* меңзейді. Қазақ тілінде ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары аса көп түстің бірі – қара. Тілдік деректерден көріп отырғанымыздай қара қайғының зұлымдықтың белгісі бола бермейді. Мәселен, жағымды мағынадағы қара шаңырақ, қара қазан, қара күш сияқты тіркестер қолданылады. Мысал келтіре кетсек, *Қазанның* рәміздік мағынасы туралы Ә.Марғұлан: «Қазан мықты болса, ел де мықты. Қазан шаңырақ сияқты бүтіндіктің белгісі, ол құрыса, ел де құриды. Оның үстіне қазанды қасиеттеу – ерте кездегі темірге табынудың бір түрі. Тәуке ханның аңызында жолығатын «қара қазан», «қара мылтық» алу – жаудан кек алу белгісінің ескі түрі. Тәукенің жарғысы бойынша, бұрын жауласқанда «шаңырақ», «қазан сындырып» кек алудың орнына, енді оны сындырмай, жәбір көрген жаққа сол нәрселердің өзін беріп тыныштық жасайды. «Жеті жарғыда» кек алуға беретін символикалық нәрселер - «қара қазан», «қара нар», «қара мылтық», «қара күн», «қара ат», - деп жазады [6].

Қазақта отбасы сөзінің ауыспалы бір мағынасы – шаңырақ. *Қара шаңырақ* бүкіл әулетті айғақтайды. Себебі жоғарғы әлемнен құт-несібе шаңырақ арқылы үйге құйылады. Сондықтан оның тура астына қазан тосылады. Осы мысалдардан көріп отырғанымыздай, тура мағынасымен уәжделген ауыспалы-метафоралық қолданыстағы түстердің көрінісі, яғни, әр ұлттың өзіне тән мәдени-танымдық ерекшеліктерінен «дүниенің тілдік бейнесі» түрліше болатындығын дәлелдейді.

Этнос өмірінде диалектілік ерекшеліктердің де бейнеленуі әрқилы болады. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігіндегі мына мысалдарға тоқталайық: *Қызыл тон*. 1. (Гур., Маң., Қарақ) Мақпалдан тігілген астарсыз әйелдер киетін жеңіл киім. Жаздық шапан. 2. (Түрікм., Красн.) жағасы, етек жеңі түгел құндызбен жиектелген, екі өңірі мен етегі зермен көмкерілген тон. Адайлар қызыл тонды ұзатылған қызға кидіріп жібереді. Осы деректерден көріп отырғанымыздай, бірінші мысалда *қызыл тон* атауыштық мағынада жұмсалып, яғни киімнің қызыл түсті мақпалдан тігілуіне байланысты айтылуы мүмкін. Ал екінші мысалда таза экстралингвистикалық мәнділікпен байланыста әр рудың салттық дәстүрінен хабар беретін қазақ халқының этникалық ерекшелігін көрсетіп беріп отыр. Сондай-ақ *қызыл шарқат* – (Түрікм., Недиб.) әлі тұрмысқа шықпаған қыздың қызыл орамал тағуы, қыз белгісі (213-б) – деп берілген. Жоғарыда көрсеткеніміздей *қызыл* – жастықтың белгісі ретінде символ болып қалыптасқан. Яғни, тарихтан белгілі *ақ орамал*, *ақ жаулық* – келіншек, әйелдердің басына киетін белгісі екендігін білдірсе, *қызыл* - бойжеткеннің әлеуметтік ерекшелігін көрсеткен.

«Былғары *қара*, *сары*, *қызыл* түсті бояулармен боялады. Қыз-келіншектер *қызыл* түсті былғарыдан ою өрнектеп тіктірген етік киген. Оны «сапиян етік» деп те атайды. Ал мырза, сал-сері жігіттер *қара* түсті былғарыдан оюлатып, етік киюді әдет еткен» [8, 62]. «Етікті ерте кезде илеген теріден, бертінде былғарыдан киген сияқты. Былғары *қара*, *сары*, *қызыл* немесе басқа да түрлерге боялады. Оюдан оюлап, кестелеп, әшекейлеп тігілген етікті әйелдер киген. «Мырза» атанғандар да сөйткен. Негізінен алғанда еркектер *қара* түстісін ғана киген. Сондықтан ерге тимей көбірек отырып қалған қызға «көк етікті келмейді, көн етіктіге бармайды» - дейтін болған» [12, 117].

Сондай-ақ, *жаппа тымақты* жас ерекшеліктеріне сай әртүрлі асыл пұлдармен тыстайды. Жастарға *ашық қызыл, сары* пұлдармен тыстасып киеді. Аңшылық кәсіптің үлкен бір қыры аң терісінен киім тігіп кию. Моңғолиядағы қазақтар киімге қылшық жүнді аңдарды көптеп пайдаланып келді. Мәселен, керейдің «Төрт сай жаппа тымағын» қырдың қырмызы түлкілерінің терісінен істейді. Түлкінің қара қасқа пұшпақтарынан «пұшпақ тымақтар» істеп келеді [13, 102, 298].

Тілдік деректерден байқасақ бай, ауқатты адамдар *қызыл түлкі тымақ* кигенге ұқсайды. Мысалы, «Абай жолында» Құнанбайдың киген киімі былай суреттеледі: «Үстінде *қара құлын жарғағы* бар, күміс кісе буынған, *қара мақпалмен* тыстасып, *қызыл түлкі тымақ* киген Құнанбай сырт жағынан қарағанда, тіпті зор, көрнекті еді» және

Қыстыгүні кигенім *қызыл тымақ*
 Отқа теріп жаққаным қара құшақ.

Тілімді алмай барасың, ау, жалғызым,

Қош, аман бол көргенше, Айдос шырақ (Айтыс) – деген тілдік деректер мысал болады.

Тойға келсе ерке едің,
 Қасқита басқа кигенің
Алтай қызыл бөрік еді (Едіге батыр)
 Қостанып шыққан елінен
Көк шекпенді, көк бөрік
 Қызылбастың хан Шошай (Қамбар батыр);

Үйге кірген екі адам еді. Алдыңғысы - биік бойлы, сусар бөрікті, қаба қоңыр сақалды, артқысы – ауыр, қалың *қара бөрік* киген орта бойлы, жауырынды, мол бурыл сақалды адам екен (М.Ә. «А.Ж.»).

Басында хажы сапарынан киіп қайтқан шошақ төбе *ақ тақиясы* бар (М.Ә. «А.Ж.»).

Қара мақпалмен тыстаған түлкі тымағы бар (М.Ә. «А.Ж.»).

Сарғыш қызғылт жұқа жібекпен тыстаған жеңіл *қара тымағы* бар, бозбала тымақ (М.Ә. «А.Ж.»).

Әлем бейнесі мен ұлттық мәдениет, халықтың салт-дәстүрлері мен сенімдері, сол тілде сөйлейтін халық тарихы көрініс табатын кез-келген халық ұғымындағы түр-түстік символдар баға жетпес лингвистикалық қазына болып табылады.

Қорыта келгенде, қоғамдық өмірдің, табиғи ортаның сан түрлі сипаты мен өзіндік бояу нақыштарына сай, халықтың символдық, ритуалдық т.б. да ерекшеліктерін түстеп қолдана білген қазақ-ағылшын мәдениетінің жоғары болғандығын жоғарыдағы тілдік деректер нақтылай түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кононов А.Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках. // Тюркологический сборник. – Москва, 1975.

2. Berlin B., Kay P. Basic colour terms: their universality and evolution. Berkeley: University of California Press, 1969.
3. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбек Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. -Алматы, 1992.
4. Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. Ф.ғ.д. дисс: 10.02.02. -Алматы, 1998.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. –VIII томы. –Алматы, 2011.
6. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. -Алматы, 1985.
7. Шойбеков Р.Н. Кейбір түр-түс атауларының мағыналары. //Қазақ ССр хабарлары. Фил.сер.Алматы, 1990. №3.
8. Бияров Б.«Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері». Астана, 2013
- 9.<http://abai.kaznu.kz/>,<https://martebe.kz/t-r-t-s-ramdy-k-rdeli-atalymdarda-y-ltty-d-nietanymnytildik-k-rinisi/>.
10. Қайдаров Ә.Т., Өмірбеков Б., Ахтамбердиева З. Сырға толы түр мен түс. Алматы, 1986.
- 11.Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктері.фил.ғыл.канд. автореф: 10.02.02. Алматы, 2003.
12. Мұқанов С. Халық мұрасы (тарихтық және этнографиялық шолу) Алматы, 1974.
- 13.Камалашұлы Б. Монголиядағы қазақтардың салт-дәстүрлері (этнологиялық зерттеулер) Өлгей, 1995.

ӘОЖ 802.0: 809.434.2: 7.046.1: 800.879

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ КӨМЕКШІ КЕІПКЕРЛЕР МОТИВІ

Ахметия Құралай

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Шетел тілі: екі шетел тілі»
 мамандығының магистранты Қызылорда, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада ағылшын-қазақ тілдеріндегі мифтік бейнелер мен тарихи тұлға атауларының уәжі этнолингвистикалық тұрғыда зерделенеді.

Кілт сөздер: мифтік бейнелер, ұлттық фольклор, Қорқыт Ата, Қыдыр Ата, Қара қойшы, Prometheus, Deucalion, Cadmus.

Тіл – халық рухының жанды көрінісі. А.А.Потебняның теориясы бойынша, тілдің барлық рухани эволюциясының алғашқы нүктесі, бастауы – миф [1,7]. Потебня тіл дамуын: миф – поэзия – проза (ғылым) сатысында көрсетеді. Сонымен қатар, халық үшін миф, мифтік бейнелер (бақыт құс, алып батыр, пырақ) сол уақыт кезіндегі барлық екіұшты сұрақтар үшін жауап болды. Сол сияқты мифтік бейне де қиял емес, халықтың дұрыс шындық деп тапқан өмір көрінісі. Ол миф теориясын фольклор нышандарымен байланысты тұжырымдайды.

Ғылымда мифке берілген анықтама өте көп. Анықтамалардың көпшілігі антика дәуіріндегі дамыған мифологияға арналған және мифтің атқаратын қызметіне (түсіндірмелі, психологиялық, социологиялық, т.т.), оның дінмен, өнермен, философиямен, әртүрлі ырымдармен, ертегімен және эпсана-хикаятпен арақатынасына, байланысына негізделген. Егер барлық анықтаманы жинақтап айтсақ, үлкен екі топқа бөлінеді: біріншісі – миф дегеніміз дүние туралы фантастикалық түсінік, әлемде билік жүргізетін құдайлар мен рухтардың ғажайып образдарының жүйесі, екіншісі – миф дегеніміз құдайлар мен алыптар жайындағы ауызекі әңгіме [2,8].

Типологиялық сипатына орай, қазақ мифі ежелгі (архаичный) классикалық мифтер түріне жақын. Мифтің поэтикасын зерттеген ғалым Е.М.Мелетинский ежелгі классикалық мифтердің мынадай басты белгілерін көрсетеді: «қандай да бір заттың оның пайда болуымен байланыстыру; яғни заттың жартылысын түсіндіру деген сөз – сол дүниенің пайда болу тарихын баяндау [3].

Біздің түсінігімізде миф – қиялдан туған әңгіме. Ал, біздің ата-бабаларымыз, одан бертінгі кезде өмір сүрген қариялар да қазақ арсында айтылған аңыздар мен мифтерге иланған, ондағы оқиғаларды баяғыда болған деп ойлаған.

Мифтер – жалпы түрік дүниесіне, оның ішінде қазақ қауымына да тән құбылыс және олар тақырып, мазмұн, мотив, сюжет жағынан сан алуан. Бұл жеткен аңызәңгімелердің көбісі сол көне түркі дүниесіне тән мифтердің әртүрлі дәуірде пайда болған тотемизм, фетешизм, анимизм, шаманизмдердің көріністері, сондай-ақ теонимиялық, космогониялық, магиялық т.б. наным-сенімдердің халық жадында, оның тілінде сақталған сілемдері. Соның өзінде де аллегориялық тұлғада суреттелген мифологиялық бейнелердің (образдардың) тілімізде сақталған атаулары мен олардың іс-әрекеттерін баяндайтын деректер жүздеп саналады: *Жеті басты жалмауыз, жалмауыз кемпір, жалғыз көзді дәу, көзбайлаушы, желаяқ, жезтырнақ, жын-перілер, албасты, шайтандар* хайуанаттарды, адамдарды, кәсіпкерлерді қорғайтын пірлер, ата-баба әруақтары т.б. осы сияқты мифтік бейнелер, оқиға-құбылыстар арқау болған аңыз-әңгімелердің бәрі ауыз әдебиетіміздің бай қорынан кеңінен орын алып келеді [4].

Ұлттық фольклорымызды халқымыздың танымы мен ой-қабілетін, қиялының ұшқырлығын көрсететін зор рухани мұра десек, қазақ фольклоры мен мифологиясының қыр-сырын салыстыра талдаған әдебиетші ғалым, академик С.Қасқабасовтың мифке қатысты анықтамсы мынадай: «Біздің қазақ фольклоры тұрғысынан қарағанда миф деп отырғанымыз – әлемдік мифология ауқымынан шықпайтын, тіпті типологиялық сипаты оған сәйкес келетін дүниенің, жаратылыстың әртүрлі құбылыстары мен жердің

жаратылуын, адамзаттың алғаш қалай пайда болғанын және аңдар мен құстардың шығу тегі мен мінез-құлқын, ерекшеліктерін түсіндіріп баяндайтын прозалық шығармалар[5,76-77].

Міне, осы тұрғыдан «Қорқыт Ата кітабындағы» діни мифологиялық көмекші кейіпкерлер мотивіне тоқталайық. Көмекші кейіпкерлер басқа жыр мен дастандардағы көмекші кейіпкерлермен бірдей. Негізінен жырдағы көмекші кейіпкерлер данышпан кісі, жүйрік ат, басқа да жануарлардың түрлері, Қыдыр Ата, қырық қыз және қырық жігіт болып келеді. Бірақ әртүрлі дәуірде жазылған көмекші кейіпкерлердің жырдағы орны мен маңызы бірдей емес. Жырлардағы көмекші кейіпкерлердің мотиві діни мифологиялық бір негізге тіреледі. Осыған байланысты кейіпкерлердің үлкен бір бөлімі діни және мифологиялық бір негізбен суреттеледі. Қорқыт Ата кітабындағы бас кейіпкерлердің көмекшілерін екі топта қарастыруға болады. Біріншісі-діни мифологиялық көмекшілер, екіншісі-шынайы адамдар мен жандылар.

Қорқыт Ата. Қорқыт Ата кітабында, Қорқыт он екі жырдың соңында оғыздардың құты мен бақыты үшін бата беріп отырады. Қорқыт он екі жырда жалпы он сегіз рет ортаға шығады. Әр жырдың соңында бата беріп отыратын Қорқыт Ата жырлаушы рөлінен де маңызды болып көрінеді. Жырда он сегіз рет ортаға шыққан Қорқыттың он екісі жырлаушы рөлімен байланысты болса, үш рет ат қою, екі рет елшілік жасау, бір рет Байындыр ханға ақыл беру және бір рет өзі болмаса да қобызы туралы айтылған. Қазылық баласы Иекенек туралы жырда Қорқыттың ортаға шығуы, түс көру жағдайымен байланысты. Иекенек түсінде көрген Қорқыт Атаны ақ сақалды, қария ретінде көріп ақыл сұрайды.

Ұйғыр тілінде жазылған «Оғыз» дастанындағы Ұлы Түрік сияқты мифологиялық жанрды «Манас» дастанында Бақай хан, «Көрұғлыда» Көрұғлының әкесі немесе атасы, Қорқыт Атада Қорқыттың өзі бейнелейді. Жырларда көмекші кейіпкерлер жол сілтеуші болғандықтан ақыл сұралып, олардың пікірі тыңдалып отырған.

Бекіл ұлы Эмранның жырында Байындыр хан Грузиядан күшпен алып келген бір ат, бір қылыш, бір шоқпарды кімге берерін білмейді. Сол кезде Қорқыт Атамен кеңесіп Бегіл атты жігітке берілгенін дұрыс деп санап, қылышты Бегілдің беліне байлап береді. [6,99] Осы эпизодта Қорқыттың хандардың ханы Байындыр ханға ақыл бергендігінен оның сөзінің қаншалықты тыңдалғаны көрініп тұр. Осы қылышты қынабына байлау ісін Көрұғлы жырында Әзіреті Әли істеген болатын.

Оғыздың қиын жағдайға тап болып малдары мен жандарының күн сайын азаюынан Қорқытты Төбегөзге елші ретінде жібереді. Қиындықтан шығар күнді Қорқыт Атадан күткендіктен осы жолға бел шешкен болатын. Байбөрі оғыз елінің бектерін шақыртып, шатырға отырғызып асқа тойдырғаннан кейін Байбибіжан бек қызына құда түсу үшін Қорқытты жіберуге келіседі. Бәну Шешекке құда түскелі барғандарды Каршар деген ағасы өлтіре беретін көрінеді. Оғыз бектері батылы барса тек қана Қорқыт барар деп шешеді[6,39]. Оғыз қай кезде қиын жағдайға душар болса, Қорқыт Атаны сол кезде көреміз. Ол ешкім білмейтін жерде өмір сүреді. Бір бірімен туыс бауыр болған бектердің жырын жырлаған бұл жырда Қорқыт Ата ешкіммен туыс емес. Мұның бірден бір себебі, оның рухани және мистикалық жанрының үстем болғандығынан. Кіріспеде Қорқыт Атаға ғайыптан хабар келгендігі, Алланың оның көңіліне нұр бергендігі айтылған [7,73]. Каршар қолына

кылышын алып Қорқытты шауып тастамақ болады. Сонда Қорқыт «Қылыш ұрар болсаң, қолдарың қарысып қалсын» деген қарғысы қабыл болып, қолы асылып тұрып қалады. Осы деректерде Қорқыт Ата шындыққа сай келетін кейіпкерден гөрі таңғажайып бір кейіпкерге жақындау. Тілегі мен батасы қабыл болған Оғыздың қиын күнінде көмекке келген, оны құтқарған Қорқыт Ата болатын. Гәуірлермен соғыста жігіттердің жеңіске жетуі оның ат қою рәсіміндегі берген баталарына тікелей қатысты.

Оғыздардың бақытты болуы да оның ақ батасымен байланысты. Оғыз Ұшан баласы Секрек жырында кейіпкердің Қорқыт Атаның қобызына деген құрметін көруге болады. Секрек қасында тұрған адамды шауып тастамақ болады. Қараса ол қобыз ұстап тұр екен. Сонда бала: «Ей, гәуір қолыңда Қорқыт Атамның қобызы бар екен, сол қобыз болмаса басыңды шауып тастар едім, жауға түскен ағамның кегі үшін басыңды екі бөлек етер едім» - деп бас тартады [7,231]. Қобызға деген құрмет Исламға дейінгі бір ерекшелік болатын. Осы арқылы біз оны шамандықтың белгісі ретінде қабылдаймыз.

Жалпы алғанда Қорқыт Ата тек қана көмекші кейіпкер емес, аты аңызға айналған кейіпкер, яғни ақындардың пірі, қобызды ойлап тапқан шаман, әулие, жыр айтушы, елші, данышпан сияқты ерекшеліктермен ерекшелінетін тұлға. Қорқыт Атаның Жами –ат Тауарих және Шежіре-и Теракимеде уәзір және халықтың адамы ретінде көрсетілуі және оның құдіретінің ханның құдіретінен де жоғары болуы әрі данышпандық ерекшелігі оның діни мифологиялық құдіретін көрсетіп отыр [8,817].

Өмір сүрген ортасы белгілі бір негіздермен көрсетілмеген, батасы мен дуасы қабыл болған Қорқыт Ата жырлардың ең маңызды діни-мистикалық көмекші кейіпкердің мотиві болып табылады.

Қара қойшы. Қорқыт Ата кітабындағы екі жырда қойшы кейіпкерінің жанры көрсетілген. Ол Салур Қазанның үйінің тоналуы және Төбекөз дәуді өлтірген Бисат туралы жырда кездеседі. Осы әңгіменің алғашқысында қойшы көмекші кейіпкердің ролінде көрсетілген. Қара қойшы Қазан бектен кейінгі ең маңызды кейіпкер. Шөкли ханның қоластындағы дұшпандар Қазан бектің қойларын айдап кету үшін Қара қойшының күзетшілігіндегі ауылға шабуыл жасайды. Дұшпанның шабуылынан бұрын Қара қойшы жаман бір бір түс көреді. Ұйқысынан шошып оянған Қара қойшы қасына екі бауырын алып гәуірлерге қарсы тұрады. Сол жерде екі бауыры шейіт болады. Қара қойшы жалғыз өзі алты жүз гәуірді жеңіп тастайды. Сондағы Қара қойшының қолында тек қана сақпан болатын және үш жүз кісіге қарсы шығып жаты [6,23]. Қорқыт Ата жырларындағы көптеп кездесетін және бас кейіпкердің өзінде кездесетін қара күш Қара қойшыда кездесіп отыр. Жырда Қара Қойшының күші қайраты және алыптығымен көзге түскен Салур Қазанның да күшінен асып түседі. Қара қойшы жеңілуді білмейтін қасиетімен мифологиялық кейіпкердің моделін көрсетіп отыр. Мифологиялық кейіпкерлер сияқты құдіретті күш және батылдық егесі Қара қойшының гәуірлердің шабуылынан бұрын жаман түс көруі де оның мистикалық бір кейіпкер болғандығын көрсетеді. Жалпы Түрік дастандарында болатын жағдайлардың хабаршысы бас кейіпкердің өзі болмаса да кейіпкердің әйелі немесе жанұяның бір мүшесі болып табылады. Мысалы, Манас жырында Манастың жұбайы Қаныкейдің, Көрұғлында Ақанайдың және Күләйімнің, оғыз дастанында Ұлы Түріктің, осы жырдағы Қазан мырзаның түс көруі сияқты. Таңғажайып күштері мен қорғаушылық қызметі болмаса да түс

көру мотиві Қара қойшыны ерекше бір рөлге сыйғызып отыр. Жырлардағы түс мотивтерінде бұл түстер білгір, ақылгөй, немесе тәжірибелі кісілер тарапынан жорамалданады. Қара қойшының көрген түсіне келетін болсақ, түсті жорамалдайтын ешкім жоқ. Қойшы бұл түсті бір белгі ретінде қабылдайды. Жырда Қара қойшы үш рет кездеседі. Екінші оқиғаның кейіпкерлері Қазан мырза мен Қара қойшы. Үшінші оқиға Салур Қазан мен бірге Қазан жанұясын дұшпаннан құтқару үшін гәуірлердің еліне барады. Қойшы жанрының көмекші кейіпкер ретінде көрсеткен осы рөлі мифологиялық кезеңнің шопан ата наным - сенімін көрсетіп тұр. Көшпенді өмір сүрген және тұрмыста малға көп мән берген көне түркі халықтарында адамдар сияқты жануарлардың да қорғаушы пірлері маңызды орын алған. Барлық қойшылардың құтқарушы атасы және мал отарының қорғаушысы болған шопан ата нанымы, ұзақ жылдар бойы мал баққан көшпелі түркі халықтарының арасында танымал болған. Уақыт өте келе оның орнын басқа тарихи және аты аңызға айналған есімдер алса да, шопан ата мал шаруашылығының егесі болып орнын сақтап қалған. Қара қойшының табиғат егесі рөлін иемденгені айқын көрініп тұр.

Қоңыр Қожа Сару қойшы Төбегөзде болымсыз бір кейіпкер ретінде берілген. Қоңыр Қожа Сару қойшының Оғызға көп зияны тиеді. Оғыз жайлауға көшіп бара жатқанда ең алғашқы көште болған Қоңыр Қожа Сару қойшы пері қызының ризалығы болмаса да, бұлақтың басында көрген пері қыздарының бірімен қатынасқа кіріп, соның нәтижесінде Төбегөз дүниеге келеді. [7,169] Бұл жағдай оғыздың басына үлкен бәле алып келген болатын. Бұл жердегі қойшы - қарапайым кейіпкер. Түріктің белгілі ғалымы Орхан Шайх Гөкяй қойшы жанрын көшпелі халықтар үшін төменгі сатыдағы адам, надан, еш нәрсенің парқын түсінбейтін топқа жатқызса, кей жерлерде сенімді көмекші, қожайынның қиын жағдайдан құтқарушысы болғандығын айтады.

Қыдыр Ата. Богач ханды жаралаған Дирсе хан Қазылық тауына жалғыз өзін тастап кетеді. Сол кезде Богач ханның көмегіне Қыдыр Ата келеді. Боз атына мініп келген Қыдыр Ата үш рет басын сипап «саған бұл жарадан өлім келмейді, тау гүлі мен анаңның сүті сенің жараңа ем болады» дейді де, ғайып болады [6,17]. Қыдыр Атаның орны өзімен тікелей байланысты аңыздарда қалай жағымды болса, жырда да дәл сондай ерекшелігімен бейнеленген. Мысалы, кейіпкер қатты жарақат алған болатын. Көмекке қиындықтан шығар жол табатын боз атқа мінген Қыдыр Ата жеткен. Қорқыт Ата кітабында тек қана бір рет құпия түрде келіп кейіпкерді өлім аузынан құтқарған Қыдыр Ата мотивін көмекші кейіпкер ретінде қарастырамыз.

Ағылшын әдебиеттерінде біз көптеген мифологиялық деректерді кезіктіре аламыз. Мифтегі кейбір кейіпкерлер өздерін әдемі, ақылды және қайырымды тіршілік иелері ретінде көрсетеді; ал басқа кезде олар қатыгез, ақымақ және жағымсыз әрекеттер мен оқиғаларда сипатталады. Егер біз бұл оқиғалардың бар болуына байланысты жіктейтін болсақ, онда олардың екі түрі бар екенін көреміз: түсіндірме және эстетикалық.

Түсіндірме мифтер - бұл шындық туралы аңғал болжамдардың нәтижесі, қарабайыр және қарапайым халықтардың қызығушылығын қанағаттандыруға, өмірдің құпияларын ашуға, ғалам фактілері мен өмірлік тәжірибені нақтылауға, заттардың мағынасы мен тарихын үйретуге бағытталған қате және ырымшыл әрекеттер. Әр адам қоятын белгілі бір сұрақтар бар: әлем деген не және адам деген не? Оларды кім жасады? Жаратушы тағы не

істеді? алғашқы ер адамдар қандай? Өмір тауарлары қайдан пайда болды? Өлім деген не және өлімнен кейін бізде не болады? Бұл сұрақтарға жауаптар біртіндеп әлемді құру туралы, құдайлар мен батырлар — адамдардың ата-бабалары туралы әңгімелерге, оқиғаларға айналды, бірақ бейтаныс, жұмбақ және алыс болғандықтан асыра айтылды.

Эстетикалық мифтер - ойын-сауыққа деген жалпы ұмтылыста, ақыл-ойды күнделікті өмірден алшақтатудан пайда болған. Олар іс жүзінде мүмкін емес, бірақ таңқаларлық ақпарат береді; олар - жанашырлық, көз жасы және күлкі - эмоцияларын тудырады. Эстетикалық миф беретін ләззаттың тұрақты өлшемі - «сұлулық».

Біз әдебиеттерде көбінесе батыр кейіпкерлерді таба аламыз. Олардың мифтік образдары бізге аңыз-әңгімелерен, поэмалардан, ертегілерден белгілі. Ағылшын әдебиетінде кезіктіретін батырлар «Үлкен» және «Кіші» батырлар болып бөлініп аталады. Мысалыға, Прометей(Prometheus), Девкалион(Deucalion), Кадмус(Cadmus), Амфион(Amphion), Орфей(Orpheus) сияқты кейіпкерлер. Басқа да Персей(Perseus), Геркулес(Hercules), Ахиллес(Achilles), Минос(Minos), Ясон(Jason) Эдипус(Oedipus), Тесей(Theseus), Мелеагр(Meleager), Кастор(Castor) және Поллукс сол замандағы кейіпкерлерді «Үлкен батырлар(Older heroes)» деп атаған. «Кіші батырлар(Young heroes)» кейінгі ұрпаққа тиесілі, олар төрт маңызды іспен айналысты: жеті адамның Фебаға қарсы соғысы(the War of the Seven against Thebes), Троян соғысы(the Trojan War), Оддиссей саяхаттары(the Wanderings of Ulysses) және Энейдің оқиғалары(the Adventures of Aeneas). Ағылшын тілінде кездестіретін бұл кейіпкерлер көбінесе антикалық мифологиямен байланысты. Олардың көпшілігі халықаралық сипатқа ие, өйткені бірнеше тілдерде кезіктіре аламыз. Мысалы:

- **A labour of Hercules (Геркулес)** (the labours of Hercules; a Herculean labour немесе Herculean labours) – *геркулес еңбегі*;
- **Penelope`s web** – «Пенелопа жоспары», *созу тактикасы*;
- **Like a Trojan** (Троян секілді)– *ерлік, ержүректілік, батырлық* ;
- **The Trojan horse**(мифологияда трояндық жылқы - Бұл үлкен ағаш жылқы, онымен ең жақсы грек жауынгерлері Трояға қоршау кезінде кірген) – 1. *жасырын қиындық*; 2. *«жүйені, ұйымды, елді және т. б. жою/құлату мақсатында бір жерге жіберілген адам немесе ұйым.»*;
- **Bend the bow of Ulysses** - «Одиссей садағын майыстыру» яғни *өте қиын нәрсе жасау*; - **Achilles' Heel** – *біреудің әлсіз жері*; Everyone has his **Achilles' heel** – әрбір адамның әлсіз жері бар.
- **Lares and Penates**(режелгі рим мифологиясы бойынша – ошақ жайлылығының Құдайлары) – *берекелі, жайлы ошақ жасау*.
- **Between Scylla and Charybdis** – Сцилламен Харибда арасы, *шешімі жоқ жағдайда болу*;
- **Кастора и Поллукс** (Грек мифологиясында Кастор мен Поллукс - Зевс пен Леданың ұлдары. Ағайындылар өздерінің ажырамас достығымен танымал болған. Кастор өлтірілген кезде Поллукс өлместіктен бас тартып, Зевстен өлуге мүмкіндік беруін өтінген.) – ажырамас достықтың белгісі.

- **Jason's fleece (the Golden Fleece)** - 1) «адамды алдап, алдау немесе алаяқтық арқылы одан ақша тартып алған алтын монеталар»; 2) {ұры. жаргон XVII-XIX ғғ.) «тоналған адам».

Батыр кейіпкерлерінен бөлек ағылшын тіліндегі кеңістік және уақыт мифологемаларына байланысты мерекелері де бар. Бұл мерекелер, ежелгі адамдардың санасына сәйкес, тірі әлемге ену жолдарын іздейтін өлгендердің рухани заттарымен кездесуіне бағытталған. Мифологиялық және діни түсінікке байланысты друидтік күнтізбелерден туындаған **төрт** мерекені атап көрсеткен. Олар - Имболг (Imbolg - 1 ақпан); Белтан (Beltane - 1 мамыр); Лугнасад (Lughnasadh - 1 тамыз) және Самайн (Samhain - 1 қараша). Бұл мереке қайтыс болған ата-бабаларды міндетті түрде еске алуды қамтиды және ол еске алынғандардың қауышуға келетініне сенуінен тұрады. Самайн мейрамы айында ирландиялық Дагд және кельттік Суцеллаға арнап құрбандықтар шалатын болған. Бұл мифологеманың кеңістіктік аспектісі келесі ырымдарға негізделді: екі әлем араласып, өлгендер мен тірілердің екі әлемінің шекаралары бұлдыр болды.

Әдебиеттердегі мифтік бейнелердің есімдерінде, яғни антропонимдерде ұлттық болмыс пен мәдениет сақталғанын байқаймыз. Осы жазылған есімдер әдебиеттерде қолданылмас бұрын миф, аңыз, әңгімелерде қолданылғаны анық. Бірнеше ғасырлар бойы тарихта өшпес ізін қалтырған мифтік деректер, әлеуметтік оқиғамен байланысты атаулар әрқашан есте болатыны сөзсіз. Біз оны қазіргі күні халық мәдениетінде, ауыз әдебиетте, тарих пен күнделікті өмірде де ерекше орын алатынан байқай аламыз.

Қорыта айтқанда, ағылшын-қазақ тілдеріндегі мифтік бейнелер мен тарихи тұлға атауларындағы этнолингвистикалық уәждерді ұлттық менталитеттен іздеген жөн.

ПАИДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.Потебня А.А. Слово и миф. –М., 1989. -622с.
2. Бабалар сөзі, Қазақ мифтері.-Астана, 2011.
3. Мелетинский Е.М.Поэтика мифа. –М., 1976. –С.172.
4. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) II том. Қоғам. –А., 2013. -705 б. 5. Қасқабасов С. Шығармалары. Т.1.Жаназық, -Астана: Фолиант, 2011.-568б.
6. Қоңыратбаев Ә., Байділдаев М. Қорқыт Ата кітабы. –Алматы: Жазушы,1993.
- 7.Ергин М. Dede Korkut kitabı, İstanbul
- 8.Гөкяй, О Dedem Korkut'un kitabı, İstanbul «Kabalcı».

УДК 81-23

ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ТІЛДЕРİNДЕ СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ
 САЛЫСТЫРМА-САЛҒАСТЫРМАЛЫ КӨРІНІСІ

Болыс Аида Ержанқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Шығыстану
факультетінің магистранты,
Ғылыми жетекшісі – Қуанышбаев Ержан Айтуұлы
Алматы, Қазақстан

***Түйіндеме.** Қазіргі қазақ және қырғыз тіліндегі жалғаулардың, соның ішінде септік жалғауларының даму тарихы, өту кезеңдері зерттеушілердің қызығушылығын арттыруда. Жалғауларға байланысты Ғ. Айдаров, М. Томанов, Ә.Құрышжановтың т.б. еңбектерде біршама зерттелді*

Жұмыстың мақсаты, қазақ және қырғыз тілдеріндегі септіктердің (атау, ілік, барыс) қолдану ерекшелігіне шолу жасап, оның ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындау. Осы мақсатты шешу барысында мынадай міндеттер қойылады: қазақ және қырғыз әдеби шығармаларындағы септіктердің түрлерін қарастыру; тілдер арасындағы ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтау.

***Түйін сөздер:** қыпшақ тобы, қазақ-қырғыз септіктері, жалғау түрлері, тіл.*

Әлемдегі өзге халықтар сияқты, қыпшақ тобына кіретін (қазақ, қырғыз) тілдердің өзіне тән қалыптасу, даму тарихы бар. Тіл - адамдардың бір-бірімен пікір алысатын құрал. Тіл – бір этностың талай ғасырдың бері дамып жетілген жемісі. Тілдің даму заңдылықтарын оның қоғамның тарихымен, оны пайдаланушы халықтың тарихымен тығыз байланысты зерттегенде ғана түсінуге болады. Тілдің негізі болып есептелетін сөздердің қоры мен олардың бір-бірімен байланысқа түсетін грамматикалық құрылысы тұрақты болғандықтан, біздің заманымызға дейін, көп өзгеріске ұшырамай келіп жеткен. Әр тілдің қалыптасу, даму және өміршеңдігі ұлттың болашағымен тікелей байланысты. Сондықтан да біз бұл еңбегімізде қыпшақ тілдік тобына жататын қазақ және қырғыз тілдерінің септік жалғауларын тілара салыстырып-салғастырып қарауды жөн көрдік.

Түркітанымдық зерттеудің өзекті тұстарының бірі туыстас тілдердің лексикалық құрамын, грамматикалық құрылымын, синтаксистік жүйесін өзара бір-бірімен салыстырасалғастырып зерттеу болып табылады. Түркі тілдерінің грамматикалық құрылымы, лексикалық құрамы, коммуникативтік жүйесі бір-біріне қаншалықты жақын болғанымен де әрқайсысының дыбыстық жүйесінде тарихи түрлі жағдайларға байланысты қалыптасқан өзіндік айырмашылықтары бар екені де белгілі. Осындай түбі бір түркі тілдерінде қазақ тіліне жақын тілдердің бірі – қырғыз тілі.

Тіліміздегі сөздер байланысы жалғаулар арқылы жүзеге асатыны белгілі. Осындай жалғаулардың бірі – септік жалғаулары. Туыстас түркі тілдеріндегі олардың ортақтығын дәлелдейтін, тектестігін көрсететін мәселенің бірі — септік жалғаулары. Қазіргі түркі тілдеріндегі септік жалғауларының сипатын өзара салыстыру барысында қосымшалардың варианттарындағы фонетикалық ерекшеліктерді, септік жалғауларының санына байланысты айырмашылықтарды, жай септеу мен тәуелді септеудегі өзгешеліктерді айтуға

болады. Кез келген тілдің даму, қалыптасуында өзгешеліктің болатыны сияқты көне ескерткіштерде жеті септік ретінде көрінген септік жалғауларының саны қазіргі тілдерде алтыдан тоғызға дейін болып отыр және олардың жалпы сипатына қатысты да ортақтықтармен қоса, айырмашылықтар орын алған.

С.Исаев септік жалғауларының мәнін ашатын дай тұжырымды бір анықтама беру қиын деп есептейді, өйткені септік жалғаулары зат пен қимыл, зат пен зат, зат пен сын арасындағы субъектіпр едикаттық, тура және жан ама объектілік, меншіктілік, мекендік-мезгілдік, көлемдік, амалдық-күр алдық тәртізді алуан түрлі қатынастарды жүзеге асырады. Бұл қатынастарды кейде өзі тікелей ұйымдастырса, кейде тәуелдік жалғауы, жіктік жалғауымен байланысып барып атқарады. Осы қызметтерін еорай, С.Исаев қазақ тілі грамматикаларында септік жалғауына берілген анықтамаларды сараптай келе былайша түйіндейді: «...септік жалғауларына (категориясына) зат пен оның іс-әрекеті (қимылы), я зат пен заттың (сынның) арасындағы субъектілік, объектілік, меншіктілік қатыстық, мекендік-мезгілдік, көлемдік, амалдық-күр алдық, себеп-мақсаттық сияқты қатынастарды білдіріп, заттық мән үстеп тұратын түрлену тұлғасы деген анықтама беруге болады. Септік жалғау жүйесінің басқа жалғаулардан күрделілігі де осында» (Исаев 2007: 36). Белгілі ұлттық ұжымда қалыптасқан тілді тұтынушының сан асындағы грамматикалық құрылымнан әр тілдің өзіндік ерекшелігі, ұлттық дүниетанымы көрінеді, сондықтан әлемнің тілдік бейнесін жасауда грамматикалық категориялар маңызды болады. Осындай ерекшелігі мол категория қатарына септік категориясы жатқызылады. Септік категориясы болмыстағы нысан дардың арақатынасын туралы білімдерге негізделеді, өйткені септік категориясы адамның қарым-қатынастар барысындағы түрлі қатынастарды зерделеп құруы нәтижесінде пайда болады. О.Жұбаеваның пайымдауынша, септік категориясының мазмұны тілдік қатынастардың қалай пайда болғанын білдіріп, ғалам туралы білімді, олардың тілде қалай көрініс тапқанын, морфологиялық септік категориясында тоғысатын грамматикалық мағыналар мен көрсеткіштерді қамту, морфологиялық жолмен берілетін қатынастар туралы энциклопедиялық білімдердің тілде қалай кодталатынын көрсету (Жұбаева 2014: 52).

Сөздердің синтетикалық байланысу тәсілдерінде септік жалғауларының рөлі.

Қазақ тіліндегі септіктердің сөйлемде атқаратын қызметтері мен сұрақтары бір келкі емес. Септік жалғаулары зат есімге тән категория, дегенмен септік қосымшалары басқа сөз таптарына жалғанғанда заттық мағына тудырып, оларды заттандырады. Бұл септік категориясының басты белгісі, сонымен бірге біріншілік қызметі болып табылады. Дегенмен барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғаулары заттық мағынадан бөлек бағыттық, мекендік, мезгілдік, амалдық, жалпы көлемдік мағына білдіріп, пысықтауыштық қатынаста да жұмсалады. Ал атау, ілік, табыс септіктері үнемі заттық мәнде жұмсалады. Атау септігінде тұрған сөз бастауыш қызметін, ілік септігінде жұмсалған сөз анықтауыш, ал табыс септігін қабылдаған сөз толықтауыш қызметін атқарады. Септік тұлғаларының осындай екі жақты мағыналық қызметтік ерекшелігін байланысты тіл білімінде септік жалғаулары екі топқа топтастырылған: бірінші грамматикалық септіктер – атау, ілік, табыс; екінші көлемдік септіктер – барыс, жатыс, шығыс, көмектес.

Атау септігі тіршіліктегі түрлі құбылыстардың, заттардың аттарын ешбір қосымшасыз білдіретіндігі, барлық дерлік тілде ортақ. Ғалымдардың зерттеулерінде қарғанда, көне дәуірде де атау септігі нөлдік формада жұмсалған. Бұл септікті А. Кононов, А.М.Щербак, Б. Серебрянников, М.Томанов, А.Ысқақов және тағы басқа ғалымдар негізгі септік деп қарайды. Себебі атау септігі өзге септіктердің бәрінде ұйытқы бола алады. Атау тұлғаның тіл дамуының бастапқы кезеңдерінде септіктер мағынаның біртұтас көпмағын алы болуы – оның симантикалық жағынан бай, функциялық жағынан кең екенін білдіреді. Табиғаттағы құбылыспен заттың о баста жекеленбей біртұтас болуы сөздердің нөлдік формада жұмсалыуынан туындаса, ал уақыт келе заттардың меншіктелу мен мекенін, іс-қимыл бағдарын көрсету мақсатында басқа септіктердің жалғауларының шығуы орынды сияқты. Сонда атау септігі өзге барлық септіктерге түп негіз болған және олардың тұлғалық, мағыналық жағынан дамуына ықпал еткен деген тұжырымдар көңілге қонымды болып шығады. Қарастырып отырған тілдерде атау септігінде тұрған сөздер көп кездеседі. Мысалы, қазақ тіліндегі: М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» шығармасынан: Толқыннан толқын (не?) туады (Жұмабаев 1998: 45). Ашымен тұшын татқан (кім?) білер (мақал). Қырғыз тілінде: Шыңғыс Айтматовтың «Жәмилә» шығармасынан: *Данияр менен Джамия темір жолдун разъездин көздөй ылдам басууда* «Данияр мен Джамия (кім?) тез темір жол жаққа бағытталды» (Айтматов 2005: 104). Қасымалы Баялинов «Ажар» атты шығармасынан: *Бир кезде атым тык токтой калды* «Кенеттен атым (кім?) тоқтай калды». *Эмгек кылғыла, жолдоштор!* «Еңбектен іңіздер, жолдастар (кімдер?!))» келтірілген мысалдар бойынша: қырғыз тіліндегі мысалдардан атау септігін іңжіктелген формасы келтірілген. Екі тілде де мағына жағынан қолданылуы сәйкес келеді.

Ілік септік меншіктілікті, бір затқа тән екендігін көрсетеді. Әдетте ілік септікті сөз тәуелдік жалғаулы сөзбен тіркесіп қолданылады да, ілік септіктерге сөз иеленуші зат (я адам) болады да, тәуелдік жалғаулы сөз соның меншігі, соған тиесілія қатысты зат болады. Мысалы қазақ тіліндегі: С. Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит» атты прозасынан: *Хамиттын, екі құлағы шың ете түсті. Жомарттың сөзі есін е түсті*. Бұл сөйлемдегі *Хамиттың, Жомарттың* деген ілік септіктегі сөздер *құлағы, сөзі* деген заттардың иесі, меншігі мәнін білдіреді. Сондай-ақ ілік септік бүтіннің бөлшегі (үйдің терезесі), әр түрлі табиғи байланыстарды (судың сылдыры) сияқты мән дерді білдіреді. Ал қырғыз тіліне келер болсақ Шыңғыс Айтматовтың «Жәмилә» шығармасынан *Тотойдун уйү жанаша жерде* «Тотойдың (кімнің?) үйі жақын жерде». Қасымалы Баялинов «Ажар» атты шығармасынан *Ал - Ажардын әнесинин мүрзөсү* «Ажардың (кімнің?) анының мазараты». *Қарабайдын коюн он сегиз жылда бактым*. «Қарабайдың (кімнің?) қойын шамамен он сегіз жылдай бақтым». Қырғыз тілінде ілік септігі әрдайым тәуелдік жалғауымен айқасып келеді, ал сол тәуелді сөздер оның анықтаушысы болып табылады. Мысалы: *Тотойдың уйі, Ажардың анысы, Қарабайдың қойы*.

Барыс септігін ің негізгі мағынасы іс-әрекеттің, қимылдың кімге, неге, қайда бағытталғанын білдіреді, сондай-ақ сөйлем үшін де іс-қимылдың мерзімі мен мөлшерін,

мақсатын да айқын дайды. Бар ыс септік жалғауын ың жіктеу есімдіктер ін е жалған уын да өзгешілік бар. А.Йүгін екидің «Ақиқат сыйы» дастан ын ан мын адай мысалдар келтір уге болады: *меңа, сеңа, аңа, аңар, мұңа* (Йүгін еки 2018: 64). Қазіргі түр кі тілдер ін ің барлығын да негіз болған осы *-қа, -ке, -ға, -ге* варианты қатаң *-қа* түрін де қыпшақ тілдер ін де қолданылса, *-ға* ұйғыр, өзбек тілдер ін де, әзір байжан, түрікмен, түрік тілін де бар ыс септігін ің басқа *-г* дыбысы түсіп қалып, *-а* және *e/ /ə* түрін дегі екі вариантта жұмсалады.

Ал мысалдар дан қар ар болсақ, қазақ тілін дегі: Нығмет Ғабдуллин н ің «Батыр дың мін езі» шығар масын да, бар ыс септіктегі сөз істің, қимылдың, іс-әрекеттің бар ып тір елер жер ін, аяқталар шегін көрсетеді (Ғабдуллин 2007: 83). Мысалы, Әкем қырық бір інші жылы майданға (қайда?) кеткен де сіздің жасыңыз 20 да екен. Қимылдың, іс-әрекеттің кімге, неге бағытталғанын білдіреді. Мысалы, Ол жолаушыға (кімге?) терезеден үңіліп қарады. Іс-әрекеттің, қимылдың мақсатын, не үшін істелетін ін білдіреді. Мысалы, Әділбек әскери борышын өтеген нен кейін оқуға (қайда?) кетті.

Сөйлемдегі іс-әрекеттің, айтылып жатқан ойдың, жаңа сөздің бағытын, орындалу орнын білдіріп, *кімге?* (кімге?) *әнге?* (неге?) *қаякка?* (қайда?) деген сұрақтарға жауап береді. Енді қырғыз тілін ен мысалдар келтірер болсақ, Шыңғыс Айтматовтың шығар масын да: *Мен күн у ушул кепти Алиманға айттым* «Мен бір күні бұл әңгімені Алиманға (кімге?) айттым». *Эртеси биз абышкаға келдик* «Ертесі күні біз ақсақалға (кімге?) келдік». Осы мысалдар дан аңғар атын ымыз бар ыс септігін ің функцион алдық ерекшелігін ің жоғары екенін көруге болады. Қазақ және қырғыз тілін дегі бар ыс септігін ің ұқсастығы да байқалады. Яғни олардың қолдану аясы мен функциясын ың бір келкілігі бар.

Түйін деп айтқанда, ұзақ мерзімге созылатын лингвоонтогенездік өзгерістер бар ысын да қосымша морфемалар белгілі семантикалық және функцион алдық бағытқа қарай бейімделіп дамиды, соған сай олардың семантика-грамматикалық, функцион алдық сапасы қалыптасады. Қосымша морфемалардың полисемантикалық, полифункционалдық сипаты олардың әр түрлі сөз таптарын а жататын сөздерге жалғану қабілетін көрсететін поливалентті сапасы арқылы анықталады. Түркі тілдер ін дегі септік жалғауларын ың көпфункционалдылығы қазақ және қырғыз шығармаларын да кездеседі. Қазіргі түркі тілдер ін дегі септік жалғауларын ың вариациялық парадигмасы жүйелікке негізделген, кездейсоқ тұлғалардың қолданылуы сирек. Гомогенді қосымшалардың әр тілдегі нұсқаларын салыстыру септік жалғауларын ың даму бағытын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, туыстас түркі тілдер ін дегі олардың ортақтығын дәлелдейтін, тектестігін көрсететін мәселенің бірі — септік жалғаулары. Қазақ және қырғыз септіктердің қолдануы мен функциясын анықтауға көптеген ұқсастықтар анықталды. Және септіктердің сөйлем мағынасын түбегейлі өзгерту күшін еие екені анық. Жоғарыда айтылған авторлардың тұжырымы мынадай мәселелерді ашады. Яғни септіктердің байырғы қолданылуы мен қазіргі қолданысын да өзгешіліктерге қарағанда ұқсастықтар көп кездеседі және тарихи даму бар ысын да өз ерекшелігі мен қызметтерін сақтап қалған. Салыстырма-салғастырма малы түрде жасалған мысалдар дан

аңғар атын ымыз қазақ жән е қыр ғыз тілін де септіктер дің қолдан у аясы жән е фун кциялық ерекшеліктер і ұқсас келеді. Қазақ жән е қыр ғыз шығар малар ын дағы талдаулар дан аңғар атын ымыз, септіктер дің жалғаулар ын ың ұқсастығы, бір келкілігі жән е сөйлем ішін де де атқар атын қызметін ің сәйкес келуін аңғар уға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құр ышжан ов Ә., М.Томан ов., Ғ.Айдар ов., (1997). Көн е түр кі жазба ескер ткіштер ін ің тілі. – Алматы: Мектеп, 272 б.
2. Исаев С., (2007). Қазір гі қазақ тілі. – Алматы: Өн ер, 336 б.
3. Жұбаева О., (2014). Қазақ тілін ің когнитивті гр амматикасы. – Алматы: Қазығұр т, 392 б.
4. Жұмабаев М., (1998). Батыр Баян. – Астан а: Елор да, 332 б.
5. Айтматов Ш., (2005). Бор ан ды бекет. Жәмилә. Құс жолы. Теңіз жағалай жүгір ген тар ғыл төбет. – Астан а: Аудар ма, 504 б.
6. Ғабдуллин Н., (2007). Шығар малар ы. – Алматы: Ан а тілі, 301 б.
7. Йүкн әкий Ә., (2018). Этәбәтул һәқайиқ=Ақиқат сыйы. – Алматы: МИР, 104 б.

ӘОЖ 811.512.122.373.421

МЕЗГІЛ МӘНДІ СИНОНИМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІК

Бегалиева Ляззат Бегалиевна

Алматы Менеджмент Университетінің доценті, ф.ғ.к.

Алматы, Қазақстан

В данной статье всесторонне рассматриваются особенности в способов формирования временных синонимов.

Кілт сөздер: синоним, сөзжасам, аналитика-семантикалық тәсіл, когнитивтік бірлік, мезгілдік ұғым, тәулік, таным, тілдік таңба, заттану, синонимдік қатар, этимология.

Қазақ тіліндегі синонимдер тілдің шұрайын енгізіп, тілдік қолданыста ерекше рөл атқарады, сондықтан тіліміздегі синоним сөздердің мағыналық құрылымын зерделеп, когнитологиялық бағытта қарастырудың маңызы ерекше саналады. Екіншіден, синонимдік атаулардың мағыналық дамуы олардың жасалу жолымен тікелей байланысты.

Синонимдердің пайда болуы мен жасалуы ең алдымен халықтық таныммен тікелей байланысты екені анық. Болмыстағы заттар мен құбылыстардың әр алуан ерекше белгілері жүйелі түрді танылып, халықтық санада жасалған тұлғалар негізінде таңбаланып отырады.

Түркітану ғылымында, жалпы тіл білімінде, қазақ тіл білімінде сөздердің жасалу жолының түрлері бай. Себебі қанша түрлі сөз болса, сонша сөздердің жасалуы, аталымның туындауының тілдік, ұғымдық ерекшелігімен қоса, сөзжасамдық заңдылықтары қатар жүреді. Сөзжасамның фонетика-семантикалық, синтетикалық, аналитикалық тәсілдерімен қатар семантикалық тәсілі де жаңа атау тудыруда қызметінің ерекше екенін ғалымдар көптен айтып жүр. Тұлғасының өзгеріссіз қалып, мағынасы арқылы екіншілік атау тудыру тәсілін түркітанушы ғалымдар да өз еңбектерінде атап өткен. Ғалым А.Б. Салқынбай «Қазақ тілінің байлығы сөздің әр алуан мағынада қолданыла алуымен астарласып жатады. Бір сөздің бірнеше мағынада жұмсала алуы – тіл дамуының негізгі заңдылықтарының бірі» - деп көрсетеді [1, 36 б.].

Заттық мағыналы сөздердің семантикалық тәсіл арқылы заттануына тоқталатын болсақ, транспозицияланған сөздердің барлығы бір сөз табынан екінші сөз табына ауыса бермейді. Мағынасы дамып, жаңа атау иемденген сөздердің де сол сөз табында қалатындары кездеседі. Себебі бұл сөздердің ұғымдық негіздері бір болғандықтан, екі түрлі затқа атау болады.

Кеш. зат. 1. Ымырт жабылып, қараңғы түсіп, қас қарайған мезгіл.
2. Кешкі уақыт. Кеш. зат. Көбінесе кешке қарай болатын ойын-сауық, жиын-той, жиналыс. [ҚТТС,
 5-т. 20 б.].

Бұл сөздің түсіндіруі кеш сөзінің синонимдерімен беріліп отыр. Демек, жиын-той, ойын-сауық сөздерімен кеш сөзі синонимдік қатар құрап тұр. Бұл ойын-сауықтың кешке болатынына байланысты белгіленген атау. Мезгілдің өзі заттану процесінде рөл атқарып тұр. Кеш сөзі негіз болған әдеби кеш, сауық кеші секілді түрлерге бөлінуге негіз болған. Кеш сөзінің семалық дамуын, морфологиялық өзгерісін тілші ғалымдар С. Исаев, А. Ысқақов, А. Салқынбай, Е. Саурықов, Ғ. Шойбекова зерттеулерінде талданып өткен болатын. Зерттеулердің барлығы да кеш сөзінің семантикалық тәсіл арқылы мезгіл атауынан заттық атау ретінде қалыптасқанын айтады.

Жаңа тілдік тұлғаның жасалуында аналитика-семантикалық тәсілдің өзіндік орны ерекше деуге болады. Қазақ тіл білімінде таңбалау жүйесінің аналитика-семантикалық тәсілін ғылымға арқау еткен ғалымдар еңбектерінің бар екені белгілі. Әр зерттеудің аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды атауларға қосар үлесі мол. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер жайлы жалпы тіл білімінде көбірек айтылып келеді.

Сөздердің тарихи негізделуінде, кез келген атаудың тууында, экстралингвистикалық және лингвистикалық факторлардың орындалу қажеттігін А.Б.Салқынбай айта келіп, аналитикалық тәсіл арқылы сөздердің жасалуында факторлардың қызметтерін жекедаралап көрсетеді.

Ғылымда тілдік бірліктердің мазмұндық құрылымындағы ұлттық нышандарды байқататын компоненттерді, ондағы кодқа салынған мәдени ұлттық ақпараттарды “концепт” тұрғысынан қарастыратын ізденістері де жоқ емес. Осы соңғы аталған бағытты ұстана отырып, шақ ұғымын да когнитивтік бірлік ретінде алып, осы концептінің қазақ тілінде қандай бірліктер арқылы объектенетінін қарастыруды жөн көрдік.

Уақыт және оның тәулік ішіндегі бөліктері жөнінде сенсорлық каналдар арқылы алынған ақпараттар, ақиқат дүниенің өзге де үзіктерімен байланысты ақпараттар тәрізді, тілдік ұжымның когнитивтік санасында тілдік бірліктер арқылы жинақталып, реттеліп, концептер түрінде өмір сүреді. Ақиқат өмірдегі күн, түн, таң, кеш, түс т.б. тәрізді құбылыстар, түптеп келгенде, концептер түрінде жүйеленген жалпыадамзаттық білім. Осы концептер жеке сөздер, фразеологизмдер, тұрақты теңеулер мен образдар, мақалмәтелдер тәрізді күрделі тілдік таңбалар арқылы объективтенгенде, олардың құрылымында ұлттық нышаны бар компоненттер айқын байқалады. Ұлттық нышанға ие мұндай компоненттер (лингвокультуралемалар) лингвомәдени ұжымның дәстүрлі шаруашылығы, мифологиялық танымы, діни сенімі, жер-су жағдайы, әдет-ғұрыптары т.б. тәрізді тілдік емес фактормен тығыз байланысты. Оны шақ атаулары байланысты төмендегі талдаудан байқауға болады.

Қазіргі заманда тәуліктің сағат тілімен өлшенетіні белгілі. Күнделікті тұрмыста мезгілді көбіне сағат бойынша айту дағдыға айналды. Алайда, құрал ретінде сағаттың тұрмыста қолданыла бастағанына айтарлықтай көп уақыт бола қойған жоқ. Олай болса, сағат сыртылына дейін тіпті одан көп бұрын тәулік қандай шақтарға бөлініп, олар халық тілінде қалай аталды деген сұраудың жауабын іздеуге тура келеді. Зерттеуімізге бір тәулік ішіндегі шақ атаулары, олардың функционалды-семантикалық қызметтері ғалым Н.Уәлиұлының зерттеу мақалалары негізінде талданып беріледі [2].

Талдауға негіз болған тілдік бірліктердің синонимдері және олардың синонимдік қатар құрай алуы, сонымен бірге аталу, жасалу жолдарында когнитивтік сипаттың барлығы да байқалады. Алдымен, бір назар аударатын нәрсе, сағат деген сөздің өзі қалтасағат, қолсағат, қабырғасағаттардың тұрмысымызға бауыр басуынан көп бұрын қолданылған деуге болады. Халқымыздың байырғы жыр-мұрасының бірі – “Қыз Жібекте”: “Пұл жібердім қалаға бейсағат күні, құдая”, – дейді. Мұндағы би-бей сағат – сағатсыз, сәтсіз деген сөз. Бұған қарағанда, сағат әуелде уақытты көрсететін құралдың аты емес, сәт деген мағынаны білдіретін сөз екенін байқаймыз. Шақ сөзімен мағыналас сәт атауы – бастапқыдағы сағаттың дыбыстық өзгеріске ұшыраған түрі. Бұдан сағат – мезетті” көрсететін құралдың атына айналады да, сәт атауы мезет, мезгіл, уақыт сөздерімен синонимдік қатар түзді.

24 сағат, күн, тәулік, сәтке, сабақ. Қазақ тіліндегі *сәтке*, *тәулік* сөздерінің өзге тілден енгендігі белгілі. Кейде күн сөзі *тәулік* мағынасында жұмсалады. Ал бұл ұғым білдіретін арнаулы сөз халық тілінде болды ма? Бұл сұраудың жауабын салыстырмалы деректен табамыз. Шор тілінде чатті қонақ чурдулар (олар) жеті тәулік тұрды [3]. Сары ұйғыр тілінде қонақ қонук “сутки”, якут тілінде “конук” сутки, суточный. Моңғол тілінде ханок “сутки” тәулік мағынасын білдіретін бұл сөз қазақ тілінде сақталғандығын Н.Уәлиұлы мақаласында келтіріп жазады. Сондықтан бұл сілтемелер ғалымның зерттеуінен алынып отыр.

Қазіргі тіл қолданысымызда таң атқанда, таң құланиектенгенде, таң бозарып атқанда деген тіркестер бар. Ал халық тілінен таң мезгілін білдіретін сөздердің бұдан басқа да таң

сімірі, таңертең, таң: ереуіл таң, рауан таң, көгала таң, көгалаң таң, елең-алаң, ерен-параң; сахар: таң сәрі, құлқын сәрі сияқты небір түрін кездестіреміз. Таң сімірі жауғанда (Төрехан батыр). Мұндағы сімір – сібірлеп атып келе жатыр деген сөзбен мағынасы бір. Тек фонетикалық өзгерістер арқылы ғана сөздің өзгерісі байқалады, бірақ сімір және сібір сөздері синонимдік қатар құра алмайды. Тек фонетикалық вариант ретінде қызмет атқарады [4]. Аналитикалық жолмен жасалған сөздің бірі–сәскемәл. Күн ұясынан көтеріліп, қыза бастаған шақтан сәске басталады. Сәске мезгілді байырғы жылдарда сәске маһал деп атайтындығын ұшыратамыз: “Сәске маһал болғанда, қыз іздеген Төлеген көшкен бір елге жолықты” (Қыз Жібек). Мұндағы маһалдың мағынасы – кез, шақ. Қырғыз тілінде маал время, момент мағынасында беріледі. Маһал сөзі дыбыстық өзгеріске ұшырап, мәл түрінде айтылады. Мысалы, жасы мәлден өтті деген тіркес бар. Жасында анық сұңқар болғаныңыз, Дариядай жігіт күнде толғаныңыз. Сыпырып жас кезінде ілсеңдағы, Тұғырға мәлден өтіп қонғаныңыз. (Мұсабек Байзақұлы. Манат қыздың хаты). Келіппін сексен үшке мәлден өтіп, Берсе көзі Алланың көрмей жүр ме? (Қозы көрпеш– Баян сұлу). Мәлден өтті, жасы мәлден өтті деген сөз орамы белгілі кезден, шақтан өтті дегенді білдіреді. Мұндағы кез, шақ байырғы әдебиетте алпыс үш жас дегенді аңғартса керек. Ертеректегі қазақ салтында мүшел жасты да (13, 25, 37, 49, 61) “қасиетті” деп есептеген. Мүшел жасты тура атамай, орағыта атаған. Бұлбұл үнді Біржан салдың ақын Сарамен айтысында “Адымым күні бүгін қалыбында, Екі жыл отыз беске келгеніме” деуінде, бәлкім, осындай сырдың болуы да ықтимал. Әрине, санды тура атамаудың бұдан басқа да өзге орайлары бар: Ат тергеуге қатысты тілімізде айрықша экспрессия жасалады: отыз – екі он бес, алпыс – екі отыз, елу – екі жиырма бес; қырық жеті – қалың мал т.б. Сәске мезгілінің өзін халық бірнеше шаққа бөледі. Күн ұясынан құрық бойы көтерілген шақ – сәске немесе *ерте сәске*. Бұдан кейінгі мезгіл – *ұлы сәске* немесе *қан сәске* деп аталады. Еліміздің батыс аймағында тәуліктің осы мезгілін білдіретін *сиыр түсі* деген атауда қолданылған: Жайылған атын алдырып, Үстіне тұрман ер салып, *сиыр түсі* болғанда, Сағыздан өтіп, заң салды (Ығылман Шөреков). Сөз тегін айтылмайды. Сәскенің бұл мезгілі неге төрт түліктің бір түлігінің атымен аталды? М. Ысқақов “Халық календары” деген кітабында: “Ұлықбектің келтірген мағлұматына қарағанда кейбір түркі халықтары, мәселен, ұйғырлар тәулікті он екіге бөліп, әр үлесін чағ деп атаған. Чақтың ұзақтығы екі сағат болған. Ұйғырлар кешкі чағ, ут (сиыр) чағ, барыс чағ, т.с.с.” деген. Көне түркі жазба ескерткіштерінде мынадай бір қызық материал бар. “Мен түрік Білге қаған бұл өтке олуртым” деген Орхон жазбаларында кездесетін өт//өд сөзінің аудармасы уақыт деп көрсетілген [4].

Ал түркітанушы М. Қашқаридың “Түбі бір түркі тілі” еңбегінде өд (уд) сөздері сиыр мағынасында кездесетіні белгілі [5].

Н. Уәлиұлының осы зерттеу мақаласынан сиыр мен уақыт ұғымдарының қатысы бар екеніне көз жеткіздік. Ал енді жерді көк өгіз көтеріп тұрады деген де пікірдің бар екенін білеміз. Белгілі бір дәрежеде бұл пікірде де шындықтың бар екені анық. Үт деген сонымен бірге көне ай атауына да таңылған. Тәулік шақтарын зерттеуші ғалым моңғолдардың тәулікті он екіге бөліп, бөліктерді цағ деп атағандығын тілге тиек етеді. Оларда хулуган цағ (тышқан шақ), хукар цағ (сиыр шақ), барыс цағ т.б. болған деген қызықты деректер келтіре отырып: “Бірақ бұл цағтарды тек абыздар ғана білген. Байырғы қазақ календарында тышқан

шағы, сиыр шағы, барыс шағы т.с.с. болғандығы немесе болмағандығы жөнінде әлі нақтылы мағлұматтар жоқ. Олардың жұлдызшылар мен есепшілер ғана біліп, ұмыт болуы мүмкін”, – дейді. Тек моңғол тілінде ғана емес, қазақ тілінде *он екі сәт* деген тұрақты тіркес барлығы жөнінде де осы зерттеуден көруге болады.

Он сегіз мың ғалам, он екі сәт, мың бір ғалам он екі сәт, мың ғалам деген фразеологизмдер “Әлемдегі барша тіршілік” дегенді аңғартады. Бұл сөздер “он екі сәт”, тіркесімен бір қолданыла келіп, “ұзақ мерзім” дегенді білдіреді.

– О, бұл (қой) әлі ет болғанша, мың бір әлем он екі сәт.

– Мұны қашан әкетеді? Ет комбинатына сол күні қабылдай қоя ма, жоқ па? (Нұрқасым Қазыбеков. Хат. // Жұлдыз, 1986). Бұл мысалдың мың бір әлем он екі сәт деген тіркесі ұзақ мерзім, тым ұзақ уақыт сынды мағыналарды бойына жинақтаған. Жоғарыдағы зерттеушілердің түрік, моңғолдарда қолданылған он екі шақ туралы қызықты дерегі қазақ тіліндегі сиыр түсі деген атауды ұт (сиыр) шағымен байланысты қарауға болатыны түрткі болатын тәрізді. Тәулік ішіндегі шақтарға қатысты айтылатын, бірақ қазіргі кезде ұмыт болып бара жатқан тағы бір тұрақты тіркес бар екен. Ол – *қозы түс*. Бәрін де қойшы... қозы түс өтті аяулы Тал түс те кетті, бесін де міні таянды.

Мына жалғанда не қалар дейсің баянды?

Кезекпе-кезек бәрі де жылжыр таяр-ды.

Осы жолдарды оқи отырып, ұмыт болып бара жатқан, этнографиялық мазмұнға ие мұндай сөзді қағаз бетіне түсіріп кеткен ақын қаламын ризалықпен еске аламыз. Бұл мезгіл атауын өлеңге қосқан ақиық ақын Мұқағали Мақатаев болатын. Сонымен *сәскемәл* мен *ерте сәске*; *ұлы сәске* және *қан сәске* сондай-ақ *сиыр түсі* деген атаулар бір-бірімен синонимдік қатар құрап тұр. Халық тіліндегі бұл атаулардың бәрі түске дейінгі мезгілге қатысты. Халық ақындарының жыр кестесінде кездесетін түсімәлі сөзі “түскі шақ, түс кезі” дегенді білдіреді. Түс мезгілі атауларының синонимдік қатарына жататын түс әлеті, түсімәлі, түскі шақ, түс кезі сөздері жоғарыдағы айтылғандай, мұндағы мәлі (түсімәлі) сөзі мағалдың дыбыстық жақтан ықшамдалған түрі. Түсімәлімен мағыналас тұрақты тіркестің бірі – *түс әлеті*. Тіркес құрамындағы *әлет* сөзі дыбыстық өзгеріске түсіп, танымастай болған. Бұл сөздің бастапқы айтылуы–хал (араб сөз). Хал сөзі орта ғасырлық әдебиетте хал жағдай, көңіл-күй әрі заман, уақыт, шақ, кез деген мағынада жұмсалған. Мағлұм мағлұмат, жамиғ - жамиғат тәрізді, хал сөзі де *халет* түрінде айтылған: Торғайды бұл жеңешең ұстап алған, Сөзімде өтірік халет жоқты жалған.

Өзіңе тірі болса, берер едім,

Торғайың әлдеқашан өліп қалған деген “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырынан алынған үзіндіде халет сөзі жай, жағдай мағынасында жұмсалып тұр. Ал жырдың басылымындағы түсініктемеде қалет (халет) “жаңсақ” “жаңылыс” делініп қате түсіндіріліп кеткен. Шынында да, өтірік халет “өтірік жай” дегенді білдірсе керек. Халжағдай, жай әрі уақыт, шақ мағынасын білдіретін халет сөзі қазіргі тіл қолданысымызда х дыбысының көмескіленуі барысында әлет түс әлеті болып қалыптасып отыр. Халет сөзін көркем сөз зергерлері байырғы өмір суреттерін көрсетуге қолданып отырған. “Жүрек қобалжып басы айналады.

Құлақтың ың-шың шықылдаған толассыз бір шуыл бар. Осы күйінде барлық пен жоқтықтың арасындай халетте азғантай уақыт жатты да Абай ойы өшіп, сеніп жоққа батты” (М. Әуезов. Абай жолы).

Түс қыңды, түс қиды. Күннің түстен ауған, қайтқан сәтін түс қыңды, түс қиды деп атайды. “Ойлағандай түс қия берген кезде көрші ауылдан қайтқан қауыммен тағы бір хабар әкелді” (М. Әуезов, Абай жолы).

Бұл мезгіл атауларының түс қыңды, түс қиды аталуының когнитивтік мәні бар. Қиды қимыл мәнді сөзінің мағынасы қиып өту, қиялап қою мағыналарымен үндес. Тас төбедегі күннің қиялаған кезі түстен кейінгі сиезгілге сәйкес келеді. Ал қыңды сөзінің түбірі – қың қыңыр, қисық мағыналарына сай келгендіктен, түстен кейінгі мезгіл атауын иеленген. *Қас қарайып, көз байланған шақ; екі кештің арасында; ел орынға отырған мезет.* Бұл тіркестер де түннің басталар мезгіліне байланысты айтылады. Мұндағы қас жан, маңай дегенді білдіреді.

Құптан мезгіл. Ел ұйқыға жатар шақ – құптан мезгіл. Құптан прарсыша: 1) ұйықтау, жату, 2) бес уақыт намаздың ең соңғысы [4]. Құптан намаз еліміздің Атырау аймағында жасиық намаз деп те айтылады. Шақтың діни салттағы “бес парызға” байланысты атаулары байырғы жырларда, эпостарда жиі қолданылады. “Намазшамнан өткенде, құптан мезгілі жеткенде. Құлағына батырдың бір дауыс келіп шулайды” (Қобыланды батыр).

Марқа туған. Тілімізде түн сипатына қарай айтылатын айдың жарығында, айдың қараңғысында тәрізді атаулармен бірге бұрынырақта айдың көрінуіне байланысты марқа туған деген тіркестің қолданылғанын көреміз. Айсыз қараңғы түнді тастай маң қараңғы деп те атаған.

Түн жарым, түн ортасы, жеті түн сөздерін мезгіл атауын білдіретін синонимдер қатарына жатқызамыз. Ел ұйқыға жатқаннан кейін, шамамен екі сағат өткен кез түннің бір ұйқысында делінсе, бұдан кейінгі екі сағат түннің екі ұйқысында деп айтылады. Түн жарымда, түн ортасы ауған кез, жеті түнде тәрізді қолданыстар түннің осы айтылған мезгіліне қатысты деуге болады. Таңға бір ұйқы қалғанда деген тіркестің түннің ең соңғы бөлігі екендігі белгілі болып отыр. Бұл шақтар, әдетте, жетіқарақшы жұлдызының қозғалысына қарап, ажыратылады. Түн ұйқысын төрт бөлді деген фразеологизм түннің осындай төрт бөлігіне орайлас айтылған деуге болады. Ал түннің таңға ұласар шағы таң қараңғысы деп аталады.

Қорытындылай келе, синонимдердің жасалу жолындағы ерекшеліктеріне тоқтала отырып, тәулік ішіндегі шақтардың мезгілдердің халық тіліндегі атауларына, кейбір сөздің этимологиясына қысқаша тоқталдым. Бұл, әрине, шақ атаулары жіпке тізгендей түгелденіп, барлығының мағынасы түгел сараланды деген сөз емес. Синонимдердің жасалуын ұлттық санамен, ұлттық болмыспен байланысты қарастырудың ерекше маңызы бар деп есептеймін.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Салқынбай А.Б. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
2. Уәлиұлы Н. Бір тәуліктегі шақ атаулары және олардың этимологиясы // Кітапта:

- Академик Ә.Т. Қайдар және тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Дайк-пресс, 2004.
3. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007.
 4. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993.
 5. Ысқақов М. Халық календары. – Алматы: Дәуір, 1980.

ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ -ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА

Жамбыл Айбек Ардақұлы

Қапшағай қаласы «Балдәурен» РСО қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі,
Алматы облысы, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада қазақ тілі сабақтарында ұлттық рухты көтеру, патриоттық тәрбие беру жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: айтылым дағдысы, тыңдалым дағдысы, әдістер, ұлттық құндылық, патриотизм

Оқушыларды Отанын сүйе, адамгершілікке, ізгілікке баулу – ұстаздардың парызы. Ол үшін мұғалім қазіргі заманға лайық өз пәнін меңгертуде рухани, шығармашылықпен жұмыс істеп, өмірге еніп жатқан жаңа реформаны, технологияны меңгерген, білімі мен білігі жоғары деңгейде болуы шарт. Қазақ тілін оқытудағы басты мақсат – ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүниетанымы жоғары, жан-жақты қалыптасқан тұлға тәрбиелеу, оқушылардың өзара белсенді әрекеттер арқылы өздігімен білім игеру, оны іздену, құрастыру, ой-өрісін кеңейтуде ауызша сауатты сөйлеу мен жазба тіл мәдениетін дұрыс қалыптастыру болып табылады. Тұлғаның қалыптасуына қажетті басты құрал – тіл. Тілді дамыту – еліміздегі мемлекеттік саясаттың ең басты бағыттарының бірі. Сондықтан оқушыларды қазақ тіліне қызықтыру және мемлекеттік тілді еркін меңгерту - бүгінгі күннің өзекті мәселесінің бірі [1].

Тілді дамыту барысында қазақ тілі сабағында мәтінмен, әдебиет сабағында көркем шығармамен жұмыс жасау білім алушының өздігінген жұмыс істей алу қабілетін арттыратыны белгілі. Осы мақсатты жүзеге асыруда біз ұлттық құндылықтарымыз арқылы балалар рухын көтеруге тиіспіз. Ол үшін тиімді технологиялар қолдану қажет. Елімізде Қ.Бігібаеваның іс-тәжірибесі негізінде құрастырылған әдебиетті оқытудың инновациялық технологиясы ұстаздар қауымына үлкен көмек болып отыр. Ұстаз сөзімен айтсақ: «Технология – диагностиканы басшылыққа ала отырып, жеке тұлғаға бағытталған

мақсатты, сапалы оқу әрекетін ұйымдастыру...» Педагогтың эвристикалық жобалау технологиясын пайдалану кезінде білім дайын күйінде берілмейді, білім алушыға іздену, бақылау, ой елегінен өткізу жолымен алуға бағытталады. Сөзіміз дәлелді болу үшін аталған модельдің үлгісін ұсынайық: жаңа тақырып бойынша алдын-ала тапсырмалар жүйесі; тапсырмалар негізінде сұхбат, әңгіме, пікірлесу; мұғалім түсініктемесі; қосымша материалдар, ғылыми еңбектер; оқулықпен жұмыс; жинақтау, қорытындылау. Бұл әдістеменің әрқайсысы білім алушылардың ізденісін, шығармашылық қабілетін дамытуға, жазу мәдениетін жетілдіруге негіз болады. [2]

Қазіргі таңда жас ұрпақты өз ана тілінде оқытып, тәрбиелеп, білім беруде ұлттық әдеби мұраларымызды танып білуге, сол арқылы сусындауға мол мүмкіндік туғызуда. Сондықтан да оқушылардың елін, жерін сүйетін, отаншыл, адамгершілік қасиеті мол, білімді, ана тілін, ата-баба салт-дәстүрін бойына сіңірген, оны қастерлей білетін тұлға етіп қалыптастыруда халық ауыз әдебиетінің маңызы өте зор. Оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ халық ауызекі шығармашылығы, соның ішінде ертегілер ерекше орын алады. Ертегі деп баяғы замандағы елдің дүниеге көзқарасын білдіретін, халықтың салтын көрсететін, арнаулы үлгі айтатын, жамандықтан жирендіріп, жақсылықты асырып айтқан, ойдан шығарылған көтерме әңгімені айтады. Ертегінің бала тілін, ой-өрісін, қиялын дамытудағы рөлі зор. Ертегі құрылымын, оның тілінің ерекшелігін сезіне отырып ондағы әрқилы оқиғаларды, кейіпкерлердің мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін өз қиялдарында өрбітеді. Бала ертегі оқиғасын қиялында көркемдеу үшін кейіпкерлердің іс-әрекеті, мінез-құлқына, қарым-қатынасына еліктейді, жағымды кейіпкерлердің жақсы қылықтарын қайталайды, үйренеді. Оларда халықтың тыныс-тірішілігі, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері, бақыт жолындағы күресі, адамдардың өзара қарым-қатынастары мен мінез-құлықтары, қазақ халқының ең жақсы адамгершілік қасиеттері – еңбексүйгіштігі, өз халқына, Отанына, туып-өскен табиғатқа және т.б. деген сүйіспеншілігі бейнеленген.

Қоғам тұлғаны қаншалықты жетілдірсе, жетілген тұлға қоғамды соншалықты дәрежеде дамытады. Осы тұрғыда, оқыту үрдісінде білім беру мазмұнын жаңарту өте маңызды өзгерістердің сатысында тұр. Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым дағдыларын дамыту оқушылардың алған білімдері мен үйренген дағдыларын кез келген орта жағдайында қарым-қатынас үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Тұла бойы ұлттық тәрбиеге тұнып тұрған ұлт жанашырын тәрбиелеуде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдерінің атқарар ерен еңбектері көп. Ананың ақ сүтімен бойға дарыған ана тілді құрметтеу – әрбір адам үшін парыз және қарыз. Өз ана тілінің бүге-шігесіне дейін баланың бойына дарытып, көкейіне құйып, санасына сіңдіру – үлкен жауапкершілікті жүктейді. Бұл жауапкершілікті қалт жібермей мүлтіксіз орындау маған сын. Осы сынға сыни қарап, алға ұмтылу мені үнемі мақсатқа жетелейді. Сондықтан сабақты жоспарлағанда балаға нені және қалай үйрететіндігіме баса назар аударып, мақсатқа жетуде әдіс-тәсілдердің ең тиімдісін қолданып, оқушының назарын өзіме аударуға бар күш-жігерімді жұмсаймын. Сонда ғана оқушының қызығушылығы ерекше арта түсіп, оқуға деген ішкі уәждерінің оянуына ықпал етуге болады. Өз тәжірибеме сүйенсем, бүгінгі күні баланың тілдік қатынасын арттыруда әр сабағымда іс- әрекет дағдыларына аса мән беріп, түрлі әдіс-тәсілдерді қолданып жүрмін.

«Айтушы ақылды болса, тыңдаушысы дана болады» дегендей, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында тыңдалым және айтылым дағдыларын қалыптастыруда әртүрлі мәтіндерді талдау, мәтіннен негізгі ойды анықтау, ақпаратты тану т.б. сынды әрекеттердің жүзеге асуын ескере отырып, соған сай стратегияларды қолданған жөн. Оқушылар сабақ барысында негізгі ақпараттарды танып, құрастырып, мәліметтер алады, өз идеяларымен бөліседі, бірлесіп әрекет жасайды және салыстырып, бағалайды. [3] Қазақ әдебиеті пәнінде тақырыпты меңгерту барысында тұлғаға бағдарланған тәсіл оқушының жеке қызығушылықтары мен қабілеттерін ескеруді, тіл мен әдебиетке қатысты күрделі мәселелерді талқылау барысында өзінің ой-пікірін анықтау мен қорғай білу дағдыларын қалыптастыруды, өз бетінше тұжырым, қорытынды шығару, қарастырылып отырған оқиғалар мен үдерістерге өзіндік көзқарасы мен пікірін білдіруді көздейді. Бұл оқыту технологиясы оқушының жеке тұлғасын, рухани қырларын үйлесімді түрде қалыптастыруды көздейді. Сондай-ақ, сабақ кезінде берілген тақырып аясында миға шабуыл жасай отырып, «пікірталас», «дебат», «дөңгелек үстел», «брифинг», баспасөз конференцияларын ұйымдастыруда олардың патриоттық сезімдерін оятып, ұлттық рухтарын көтеруге бағыттасақ, монолог пен диалогке, әңгімелесуге жағдай жасасақ, оқушылар өз ойларын жеткізіп, еркін сөйлеп танымдық белсенділігі, еліне жеріне деген сүйіспеншілік сезімі арта түседі.

Әрбір сабақта баланың бойында патриотизмді дамыту, өз елінің кешесі мен бүгініне үніле қарауға, өз елінің әдебиеті мен мәдениетін, әдет-ғұрпына құрметпен қарауға тәрбиелеу арқылы бала бойына құндылықтарды дарытамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан мектебі журналы, №3, 2018 жыл
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – Алматы. «Мектеп», 2003.
3. Жаубаева Ж., Ерназарова А. Оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытудағы дидактикалық тапсырмалардың маңызы. – Алматы, 2010

УДК 811.112.2

АНГЛИЦИЗМЫ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жолымбетова Аида Ғабитқызы студентка
ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан,
Қазақстан

***Аннотация:** актуальность выбранной темы обусловлена большим количеством английских заимствований в немецком языке. В статье раскрыт один из видов замещения англицизмов.*

***Ключевые слова:** англицизмы, английские заимствования, пуризм, семантика, морфология.*

Введение

Одной из наиболее ярких особенностей немецкого словарного запаса последних десятилетий является непрекращающийся поток лексических заимствований из английского языка. Влияние других языков на немецкий язык всегда было значительным. Уже в предрассветный период проникли новые слова из латинского языка и из французского. Любой контакт с другой культурой обогащал язык и оставлял заметные следы. Эти заимствования отражают войны и исторические события, идеологии, научнотехническое развитие. Ответственность также лежит на постоянно прогрессирующей глобализации, на усиливающейся международное переплетение, взаимосвязь и взаимозависимость государств и народов в политической, экономической, социальной и культурной сферах. С этим тесно связана и ведущая роль англоязычных стран в мировой политике и экономике, а также в науке и промышленности, и распространение компьютерных технологий и сопутствующее им ускорение распространения информации, что в свою очередь отражается на языке.

Параллельно численное увеличение и распространение английских заимствований в немецком, способствовала тому, что в последние десятилетия лингвистическая чуткость и интерес увеличился к проблеме заимствований. Учитывая эти обстоятельства, перед немецкими лингвистами и германистами, и учителями немецкого языка, которые все чаще сталкиваются на уроках со словами и выражениями английского происхождения, стоит важная исследовательская задача анализа нынешнего состояния немецкого языка, обусловленного тесным контактом с английским языком. Обширные лексические заимствования в качестве симптоматического признака существенных изменений словарного состава принимающего языка, наталкивают лингвистов все больше уделять проблеме перенасыщения английских заимствований в немецком языке.

Структурно-семантические особенности английских заимствований

Проблемы взаимосвязи между заимствованными словами и коренными словами в немецком языке являются одними из актуальных аспектов современных исследований словарного запаса. Воздействие на лексико-семантическую систему усвояемого языка заимствованными словами не является односторонним процессом. По мнению Буссе, в немецком языке «англицизм – это всеобщий термин. Под этим термином понимается немецкий языковой знак с английскими влияниями, но слово или фраза не обязательно должны иметь обычное значение в английском языке. В немецком языке, наблюдается тенденция к параллельному появлению заимствованных слов, их словообразовательной структуре по большей части составных англицизмов и вновь образованных немецких слов, в том числе композитов[1]. В течение короткого или длительного времени они

функционируют как семантически эквивалентные единицы словарного запаса, на примере, англицизмов взятых из немецких аутентичных газет: **Mouseklick— der Mausklick** (кликанье мышки), **Cowboy — der Kuhjunge** (ковбой), **Loser - der Verlierer** (неудачник), которые являются прямыми поглощениями: эти слова перешли в немецкий язык без изменения структуры орфографии. Но в немецком языке эти лексемы не произносятся часто, как в английском, и не меняют их значения. Данные англицизмы в свою очередь были заменены немецкими эквивалентами, в этом случае символ английского языка воссоздается в соответствии с немецкими правилами. Английское слово при этом было переведено дословно[1].

Соответствующие примеры подтверждают предположение о том, что численно значимая синонимия заимствований по типу перевода корневого слова, составляет своеобразие нынешнего немецкого языка. При этом новые понятия, конкурирующие с заимствованными словами, могут возникать либо спонтанно, либо создаваться целенаправленной словотворческой деятельностью лингвистов, их в свою очередь называют пуристами. Пуризм это стремление сохранить национальный язык чистым, особенно от иностранных слов[3]. В настоящее время в Германии особенно активны такие языковые общества, как «Ассоциация немецкого языка», занимающаяся проектом „Anglizismen- Index“[6]. Это ориентир для тех, кто не понимает или отвергает немецкие тексты с английскими или псевдоанглийскими выражениями, а также для тех, кто хочет по возможности избежать английских заимствований в собственных текстах. „Anglizismen- Index“ противопоставляет англицизму немецкоязычный эквивалент, причем как можно раньше и независимо от частоты его возникновения. Таким образом, он является актуальным справочником и отличается этим подходом от описательных и наблюдательных способов просмотра и отношения к немецкому языку. Основной задачей данного индекса является стимулирование использования немецких выражений вместо англицизмов, где бы это ни казалось значимым с содержательной и языковой эстетической точек зрения. Решающее значение для включения англицизма в индекс при этом имеет не частота его возникновения, а как можно раньше противопоставить немецкоязычную альтернативу каждому новому англицизму.

В качестве следующего примера, взятого из вышеуказанного ориентира рассмотрим: заимствование **Couchpotato** (лежебока), чаще всего используемый в молодежном языке. Для того чтобы найти эквивалент данному англицизму в немецком языке, следует попробовать сделать спонтанный перевод одного из компонентов – Couch + kartoffel (с нем. картофель), Sofakartoffel — сделана замена слова “Couch-с англ. Диван ”, исходя из семантического значения англицизма. Конечный эквивалент данного слова в немецком языке является **Stubenhocker** (значение: jemand, der kaum aus dem Zimmer, aus der Wohnung geht und sich lieber zu Hause beschäftigt), кто-то, кто вообще не выходит из своей комнаты, из дома, который любит сидеть дома[5]. Пример с употреблением англицизма *Couchpotato*: «Was macht das Homeshopping, die Schnäppchenjagd mit Fernbedienung, so attraktiv für deutsche *Couchpotatos*?» [4]- «Что делает домашний шоппинг, охоту за сделками с пультом дистанционного управления, настолько привлекательной для немецких *лежебок*?» В примере найдено два англицизма, которые напрямую связаны с темой глобализации;

интернет покупок, т.е. взаимосвязь этих можно проследить стилистически. Пример с употреблением англицизма *Stubenhocker*:

«Ich bin vielleicht kein *Stubenhocker*, aber ein Kiezhocker, der bin ich, ohne Frage.»- «Я, может быть, и не *домосед*, но киношный табурет, это я, без сомнения» [4]. В данном примере немецкий эквивалент является также композитой, состоя из двух компонентов **die Stube** – комната (устаревш.) + **der Hocker** (табуретка), что объясняет цельное значение слова.

В языке СМИ часто встречается понятие **der Shitstorm**- с англ. заваруха, неприятности, при прямом переводе отдельных компонентов на немецкий, при котором сохраняется лексическая структура слова, получается *Scheiße* (говно) + *sturm* (шторм). Эквивалентом данного англицизма служит **Empörungswelle**- волна возмущения, в свою очередь данный эквивалент соответствует значению из словаря Дуден: «Sturm der Entrüstung in einem Kommunikationsmedium des Internets, der zum Teil mit beleidigenden Äußerungen einhergeht.- Буря негодования в коммуникационном средстве интернета, которая частично сопровождается оскорбительными высказываниями» [5]. Рассмотрим пример употребления данного англицизма, взятый из газеты *Berliner Zeitung*:

«Mit seiner Ansicht hat Gniffke seinerseits *Shitstorm* ausgelöst».- «С его точки зрения, Гриффке в свою очередь, вызвал *неприятности*» [4]. Если заменить англицизм немецким эквивалентом, то смысл высказывания изменится, приобретая при этом более экспрессивный характер: «Mit seiner Ansicht hat Gniffke seinerseits die *Empörungswelle* ausgelöst».- «С его точки зрения, Гриффке в свою очередь, вызвал *волну возмущения*».

Следующим примером послужит англицизм из тематической классификации «техника и интернет» **Homepage**- с англ. домашняя страница, при прямом переводе отдельных компонентов на немецкий, сохраняется лексическая структура - *Heim* (дом) + *Seite* (страница). Эквивалентом из индекса являются **Startseite** и **Hauptseite** (с нем. главная страница), которые, по нашему мнению, могут лишь быть поняты носителями языка. Пример с использованием англицизма: «Mehr Erwartung will der Sender auf seiner *Homepage* mit Ankündigungen wecken.» - «Больше ожиданий хочет пробудить канал объявлениями на своей *домашней странице*»[4].

Эти примеры показывают, что спонтанные новообразования слов чаще всего возникают в результате полного или частичного перевода морфологической структуры англицизмов. Они повторяют внутреннюю форму, смысловое соотношение между составляющими английского композита. Искусственно созданные суррогатные слова, напротив, исходят из семантики соответствующего англицизма и поэтому обычно отличаются по своему мотиву наименования от соответствующих заимствованных слов. В семантических отношениях, перечисленные англицизмы часто отличаются по идиоматичности от метафорического, при котором происходит переосмысление одного из компонентов. Это метафорическое переосмысление осуществляется при помощи подражания слова в спонтанных новообразованиях с помощью немецкого лексического материала. При переводе языка, как показывают примеры, пользователи немецкого языка обычно ориентируются на внутреннюю форму и характер семантического переосмысления слова. Таким образом, интенсивный языковой контакт все чаще приводит к тому, что мотивы именования в немецком языке совпадают с мотивами английского словообразования. Таким образом,

возникают синонимы, которые полностью совпадают по своей внутренней форме. Иначе говоря, новообразованные слова ссылаются прямо на заимствование и одного из его компонентов, например **Website- die Webseite** (вебсайт); **Virtual Reality – die Virtuelle Realität** (виртуальная реальность), **Touchscreen — Touchbildschirm** (сенсорный экран) и т. д. перечисленные англицизмы называются гибридными или смешанными словообразования. Английское слово на самом деле переводится лишь частично: [1]. В структурном отношении заимствованные слова часто являются композитой, состоя из немецкой и английской частей. Как известно, английский и немецкий языки как родственные языки отличаются высокой продуктивностью композиции, поэтому словообразовательную структуру заимствованных слов можно более или менее легко воссоздать через второстепенные штаммы.

В немецком языке напротив, при сознательном создании замены слов уделяется большое значение на структурную и семантическую независимость от соответствующих заимствований (**Couchpotato, Shitstorm, Homepage**). При этом большую роль играют прагматические и языко-политико-идеологические установки лингвистов. С прагматической точки зрения опасаются, что английские слова являются непостоянными для немецких носителей языка, которые не владеют английским языком или мало владеют английским языком, что может привести к их коммуникативному исключению. Также для тех, кто знаком с английской лексикой лишь в ограниченной мере, англицизмы открываются как немотивированные лексические единицы, т.е. семантика нового слова не может вовсе или лишь понимается приблизительно. Этому следует противодействовать путем целенаправленного формирования немецких слов – заменителей [2].

Заключение

Чрезмерное употребление англицизмов, с политико-идеологической точки, воспринимаются как опасность его перенимания самонадеянности и своеобразия. Поэтому, по мнению сторонников сохранения немецкого языка, т.е. пуристов, следует целенаправленно противодействовать английским словам, втягивающимся в немецкий язык, путем привлечения носителей немецкого уже существующим семантическим эквивалентным однокоренным словам. Тем самым стимулируя носителей языка к речевой рефлексии и повышению языкового сознания, или формируя новые понятия. При помощи индекса были найдены актуальные эквиваленты английских заимствований в немецком языке, прослежены основные виды словообразование данных эквивалентов и их стилистическая ценность.

Список использованных источников

1. Busse, U. (2001) „Typen von Anglizismen– aufgezeigt anhand ausgewählter lexikographischer Kategorisierungen. In: Stichel, Berlin: De Gruyter.
2. Pogarell, R. (1998) Historische und aktuelle Fragestellungen zur Sprachreinigung in Deutschland. In Schröder, M. (Hrsg.)
3. Langer, N.(2005) Linguistischer Purism in Deutschem. In: Stichel, Berlin: De Gruyter.

4. Берлинская газета 2005,2019
5. Электронный источник: онлайн-словарь Дуден <https://www.duden.de/>
6. Электронный источник: <https://vds-ev.de/denglisch-undanglizismen/anglizismenindex/ag-anglizismenindex/>

TEACHING LISTENING

Abdin Anar, Kanzharova Akbayan

Academic Supervisor: Nuraly Albina Bakytzhankyzy
(Aktobe, Kazakhstan)

Abstract: *This chapter is devoted to teaching listening skill which is called as a Cinderella Skill overlooked by its elder sister speaking. It is maintained that listening is not a passive skill but an active process of constructing meaning from a stream of sounds. At the end of the chapter, current issues in the teaching of listening skill are highlighted to indicate the future direction of this skill. In addition, a sample lesson plan is added to link the theory and practice in the teaching of this interactive skill.*

Key words: *method, listening, teaching, English, listening skills.*

Listening is the process of receiving, constructing meaning from and responding to spoken and/or non-verbal messages.

Listening is an active, purposeful process of making sense of what we hear.

Listening comprehension is a highly complex problem-solving activity that can be broken down into a set of distinct sub-skills (Byrnes, 1984).

Listening is an active and interactional process in which a listener receives speech sounds and tries to attach meaning to the spoken words. The listener tries to understand the intended message of the oral text to respond effectively to oral communication. Listening and hearing are considered different process. While hearing is considered as physical, passive and natural process, listening is physical & mental, active and learnt process and is defined as a skill. Although listeners can understand messages presented at a rate of 380 words per minute, an average person speaks at a rate of about 150 words per minute. The following table shows the percentage of the use of language skills with formal years of training in daily life.

Table 1
Percentage of Communication

Mode of Communication	Formal years of Training	Percentage of Time Used
Writing	12 years	9%
Reading	6-8 years	16 %
Speaking	1-2 years	30%
Listening	0-few years	45%

According to Table 1, Listening skill is the most used skill at a rate of 45% and it does not require any formal years of training. Next, people spend 30% of daily life communication by speaking and one to two years is necessary for formal training of speaking. While reading corresponds to 16% of our daily life language activities, finally writing occupies only 9% and 12 years formal education is required for its practice .

Historical perspective

More than a century ago, as a dominant method of language teaching, grammar translation gave no importance to listening skill, because the aim was to read and translate scientific texts from target language (mostly Latin) to native language. Then, there was a paradigm shift from written language to oral skills with the emerge of the Direct Method. In the second half of the 20th century, Audio Lingual Method emphasized the importance of listening skill and gave priority to oral proficiency. There were abundant use of language laboratories, tapes and cassettes to achieve native-like pronunciation. During 70's, alternative methods were proposed by various researchers, listening skill was given prominence as the common characteristics of these methods. According to Krashen's Input Hypothesis (1985), learners could learn best by exposure to comprehensible input which was slightly beyond their current level competence. Krashen (1985) pointed out that second language learning was similar to first language acquisition, thus listening was the first step on the way to language proficiency. Similarly, in his Total Physical Response, Asher (1977) stated that oral language was primary to written language and listening comprehension should precede speech production. He also emphasized that learners were supposed to listen and obey the orders given by the instructor through actions. In Communicative Language Teaching, language teaching was based on a view of language as communication and listening was the most prevailing part of daily life communication. In communicative context, four language skills were taught in an integrated way, supporting one after another. Listening was primarily used as a prompter or a first step before productive skills. In content-based instruction, listening and speaking were practiced in an integrated way such as viewing and discussion of a film and performing an interview. As from task-based language teaching, tasks provide both the oral and written input and output processing for language acquisition.

Listening sources

Comparing listening in one's native language, listening in a foreign language is a more challenging task: "How well L2 listeners cope with these limitations will depend on their ability to make use of all the available resources to interpret what they hear" (Vandergrift, 2007, p. 193). Therefore,

in a listening phenomenon, the use of appropriate listening sources has a crucial effect in comprehension. Various listening sources can be used in a language classroom. These are teacher talk, student talk, guest speakers, textbook recordings, TV, video, DVD, radio, songs and the internet (Wilson,2008). Teacher talk is valuable input for learners of a foreign language. The teacher can regulate the pace of speaking according to the students' level and interest, repeat important parts and change the input as desired. Teacher talk can also be evaluated in terms of its quality. It should be clear, coherent and interesting for listeners. Teacher talk should be interactive in a way that students can ask questions and get an answer, which facilitates and supports student talk. Another way of exposing students to an authentic conversation is inviting guest speakers to the classroom, which provides learners a chance to interact in a more authentic way. Technological improvements have increased the types of listening resources in recent years. Both teachers and students can access listening materials easily via the internet. The computer and interactive technologies allow teachers to select materials of all kinds, support them as learners' needs dictate, and use the visual options of screen presentation or the interactive capabilities of computer controls to help students develop good listening techniques .

Macro and micro listening skills

In most language classrooms, the listening process is skipped at the expense of listening outcome (Rezaei & Fatimah Hashim, 2013). Macro and micro listening skills can help to achieve listening awareness. Vandergrift & Tafaghodtari (2010) state that metalinguistic awareness and explicit teaching are crucial parts of listening comprehension tasks. Brown (2007) offers a simplified list of micro-skills and macro-skills for conversational listening. The macroskills isolate those skills that relate to the discourse level of organization, while those that remain at sentence level continue to be called micro-skills.

Brown's (2007) listening comprehension micro-skills for conversational discourse are as follows.

1. Retain chunks of language of different lengths in short-term memory.
2. Discriminate among the distinctive sounds of English.
3. Recognize English stress patterns, words in stressed and unstressed positions. rhythmic structure, intonational contours, and their role in signaling information.
4. Recognize reduced forms of words.
5. Distinguish word boundaries, recognize a core of words, and interpret word order patterns and their significance.
6. Process speech containing pauses, errors, corrections, and other performance variables.
7. Process speech at different rates of delivery.
8. Recognize grammatical word classes (nouns, verbs, etc.), systems (e.g., tense, agreement, pluralization), patterns, rules, and elliptical forms.
9. Detect sentence constituents and distinguish between major and minor constituents.
- 10.

Recognize that a particular meaning may be expressed in different grammatical forms” .

Brown's (2007) macro-skills for conversational discourse are: 1. “Recognize cohesive devices in spoken discourse. 2. Recognize the communicative functions of utterances, according to situations, participants, goals. 3. Infer situations, participants, goals using real-world knowledge (pragmatic competence).4. From events, ideas, etc., describe, predict outcomes, infer links and connections between events, deduce causes and effects, and detect such relations such as main idea, supporting idea, new information, given information, generalization, and exemplification. 5. Distinguish between literal and implied meanings. 6. Use facial, kinetic, body language, and other nonverbal

cues to decipher meanings. 7. Develop and use a battery of listening strategies, such as detecting key words, guessing the meaning of words from context, appealing for help, and signaling comprehension or lack thereof’.

tages in teaching listening skills

Vandergrift (1999) states that listening sequences improve students’ metacognitive abilities, especially in the first two years of language learning. These listening sequences may be divided into three stages as pre-listening, while-listening and post-listening and each of the three stages has its own specific purpose (Underwood, 1989). While-listening activities are the main activities of the listening tasks. Learners listen to the input and make decisions about the strategy to use according to the requirements of the task. Finally, in post-listening activities, learners discuss and evaluate their strategy choices and their effectiveness. Feedback is provided by self-evaluation and also group discussions. Pre-listening activities help to hear and give some clues about the activity expectations mostly by activating schemata. Imagine that you enter the classroom a little bit late and you see that the teacher has already started lecturing. Most probably, it will be difficult for you to grasp the topic and understand what is going on. Why do you think this happens? As you do not know the context and you do not have any prior knowledge about the context, the context will initially be inaccessible. Consequently, prelistening activities serve the goal of ensuring students know what they need to know before they listen. Listeners need to know things like the speaker’s way of talking, the length of the text, the listener’s role, information about the topic, specialized vocabulary, and the relationship between listener and speaker (Wilson, 2008). A study conducted by Zohrabi et al. (2015) states that learners who are exposed to pre-listening activities performed better than those who did not take pre-listening activities. They also assert that pre-listening tasks are effective for students in understanding authentic English movies. Pre-listening activities activate the schemata and help students to predict what they will hear. Activating schemata means activating students’ prior knowledge. Activities to activate learners’ schemata might include brainstorming, visuals, realia, text and words, situations and opinions, ideas and facts. Brainstorming activities aim to produce ideas based on a topic or a problem. Brainstorming can be realized via a poster display in which students prepare a poster based on a given topic, brainwalking in which they walk around the classroom and enlarge the ideas collaboratively, boardwriting, in which they work in groups and they brainstorm about the same topic or a different one, and from one to many in which students work individually, take notes and then share the ideas with the group.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

- 1.Е.П. Кириллова, Б.Т. Лазарева «Хрестоматия по методике преподавания английского языка.» М. «Просвещение» 1991г.
2. Т.К. Сигал «Аудирование для школьников» 7-8 классы М. Айрис 2004г.
3. Patricia Wilcox Peterson: «Developing Writing».
(Writing Skills Practice Book for Beginners/ Intermediate Students of English as a Foreign Language)
Washington D.C. 20547

THE CONCEPT OF “WAR” IN KAZAKH POETRY

Tursynova Dana Aidynkyzy

student of L.N. Gumilyov ENU,

Scientific supervisor – Nurkenova Saule Slyambekovna

Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract: *in this article, the concept of war in Kazakh literature is revealed at the cognitive level. The concept of war is analyzed by comparing different poems written after and during the war. The following methods were used in the work: the method of etymological analysis, the method of component analysis, context analysis, conceptual analysis, comparative analysis.*

Key words: war, poem, author, time, remembrance, thief, loneliness

One of the greatest themes of our human life, the crucial part of our mental health is war. War, fortunately, or unfortunately, always lives with us. It takes place every day, there are both: large and small. As it is a part of our life, there is a literature, music and art devoted to the theme of war. Moreover, it is in our duty to develop this art and spread it.

The information content of a concept, as you know, is a concept that is formulated by representatives of different cultures. Moreover, in most cases, native speakers do not consciously formulate these concepts in their heads, they occur automatically, at the level of images and associations.

The concept should be “recognizable” within a certain ethnoculture, i.e. have an unchangeable component, a kind of semantic core. The content of this semantic core is different for each culture. According to V. Zusman, “... the same national concepts are scrolled through the literature. The whole question lies in the specifics of their functioning ” [1]

However, the interpretation of the world is always contained in the fixed explanatory and encyclopedic dictionaries. In the Dictionary of the Kazakh literary language it is represented as: an armed struggle between states and opposing classes.[2]

In the Explanatory dictionary of Kazakh military terms it is closer to the first one: armed struggle between states. 1. Continuation of the policy pursued by the ruling classes of the warring powers long before the war. 2. There is a civil war between classes within a state. [3]

Kazakh poems have the following representatives of concept “war”: tough times (сұрапыл кезең), thief (ұрлықшы), remembrance (естелік), the spoiler (шырқыны бұзушы), waiting, hoping (күту), black soot (қара күйе), the field of valor (ерлікті көрсеттеін алаң), loneliness

(жалғыздық), regret (өкініш), nostalgia (сағыныш), endless journey (ұзақ сапар), blood (қан). The concept **tough times** is represented in these lines of Fariza Ongarsynova's poem:

Бесікте жаттым үілдеп,
Сол бір сұрапыл соғыс күндерде,
Қан кешіп біздің әкелер Сонау
батыста жырақ жүргенде.

As we can see there, war was a tough time, which is also a remembrance, it is represented as the early childhood of our poet, and the time she had with her mom, but without her father. The tough time that took his father, the head of a family, away. It shows us the life of a nation, home front. Moreover, there are lines of the hardship of battlefield, lying on a cold ground, using the only overcoat as a pillow, as a shield, as a blanket and as a mattress. in the following lines of Abu Sarsenbayev's poem:

Уа, сұр шинель, сұрапыл кезеңдерде,
Өрт кешіп талай хутор селендерде,
Жасқанбай жауған оққа қарсы ұмытылып,
Сен кешкен жүздіңк дүлей өзендерде.
...Көзге ұйқы тығылса қар үстінде
Қалғыдым етегіңді астыға төсеп.
Автоматты төсіме қысып жардай,
Жата кетсем бүрісіп бойым жазбай,
Денемді сен қызыдырып сала бердің,
Жардың жылы көрпесін жамылғандай. [4]

Another related concept is the **spoiler**. The thing that destructs us from our life and turns our life into endless battles:

Қанды балақ соғысты қарсы атсын,
Қайран жеңгем, шырқыңды бұзды қалай...

The concept **thief** is the most colorful one. It is clear that war takes all the best we have, it is nor fair, and has no gender, no nationality. It is the loss of fathers, sons, brothers and husbands:

“Жан” папа деген бір ауыз
Сөзді айта алмай қалғандар көп қой, Бір
мен бе?..

The loss of lover in Mukagali Makatayev's poem “Kairan jengem”:

Жеңеше-ау, есінде ме біздің ағай?
Сыйласып отырар ек біз құдадай.
Қанды балақ соғысты қарғыс атсын,
Қайран жеңгем, шырқыңды бұзды қалай...

There were also families who lost more than one member in Syrbaï Maulenov's poem “Sogystan kaitkan soldattar”:

Қанша үйдін ұрлап адамын, Қанша
 үйде сөніп қалды оттар. Көрдiң бе
 ұлын ананың,
 Соғыстан қайтқан солдаттар?
 War also takes our youth, our precious time:
 Су сұраса сүт берген, айран берген, Қартайып
 қалыпсың-ау, қайран жеңгем! ...Сағынып
 жүрсiң бе әлде, қадiрлiм-ай,
 Баяғы жастығыңды майданда өлген?..

People get physically tired of waiting, war never knows how long it will take. War is somebody's birth, somebody's childhood, it is a time of becoming adult, it's a pity that we connected those precious moments of our life with the harsh thing 'war'. It vanished our dreams as in Fariza Ongarsynova's poem:

Оралмай кеттi әкелер бiздiң сонау бiр ұзақ сапардан, байуақыт сөндi албырт жүрек пен алаулап тұрған от арман. The poem by Zhumeken Nazhimedenov "Ake turaly" displays the we have before being involved in battles, and the regular things that are taken by those battles: Үзiлiптi сол өмiр...

Жо, жоқ, өлген жоқ бiрақ.
 Тек ерлiк пен еңкiндiктiң өлеңiн
 Айтар болдық бұрынғыдан қаттырақ.

After war we come back to our daily life, but that life is never the one we had before. It is full of loss, remembrance, regret and loneliness.

There we turn to another concept as **remembrance**. Whole our life we thank our heroes, worship their exploits. However, it is also a **nostalgia** about people we had in our life: "Жеңеше, есiңде ме бiздiң ағай?"

It is also represented in Zhumeken Nazhimedenov's "Ake turaly": Соғыс бiттi, бiткенде ме бар айып,- Соғыс, соғыс...
 ұмыттырмас ол атын. ... от өшкен соң осылайша қарайып
 Орны қалар болатын.
 Ұмытар ем соғыс атын, ел оны Бес
 құрлыққа таратыпты бес бөлiп.
 Және соғысты ұмыттырмай келедi
 Әкелер жайлы естелiк.

Moreover, in these lines the author represented it as a **black soot** that cannot be vanished easily. In addition, it exists not only in us, or in our country, but all over the world. That is why war lives with us from centuries to centuries.

There exist another concept as **regret**. It is the result of having your life and destiny in the arms of war. We regret of not being able to say the words, see the face, have beautiful moments together:

Бақытты балғын сәбилер бүгін жетелеп жүсе әкесін, қызыға
 қарап, күрсіне қарап, жанынан үнсіз өтесің.

There we come to the following concept being lonely – **loneliness**. Moms, grandmothers and daughters became the responsible faces. They grew stronger, nevertheless were lonely:

Жиырмада, қыздар,
 Жайқалған гүлдей көз тартып байне жанасың, сол жиырма
 жаста құшақтап мені қалыпты жалғыз анашым.

The opposite concept is **waiting and hoping**. Mothers becoming powerful, planted the seeds of hope in the hearts and heads of their relatives. This hope came from war being a long and **endless journey**. Having no concrete information about the situation might give a feeling of chance. This is represented in Fariza Ongarsynova's poem: Үмітпен әр кез алданушы едім

Келер деп менің папам да
 (балалық жүрек сезбеді оның кеткенін мәңгі сапарға). ...
 “Жеңіспен папаң оралар ертең” , - дейтін ол бізді қуантып,
 үмітсіз үнсіз жүруден, достар, күту деген мың артық.

It also can be seen in Syrbaı Maulenov's poem:

... Хабарсыз ұлын сұрауға,
 Жолыңды тосып ана жүр. ...
 Кешікпей жарым келер деп,
 Төрінен сайлап орынды.
 Батысқа қарап елендеп,
 Ару жүр тосып жолыңды.

The following concept is **the field of valor**. It shows the heroic acts, courage of our soldiers and their honor. The following short poem of Zhuban Moldagaliev is the greatest representation of that courage:

Жатқанда отан жері отқа жанып,
 Тұрғанда туысқандар жауда қалып, Жеңбесек,
 жойқын қайрат шығармасақ,
 Жігіттің неге жүрміз атын алып?

The last concept is **blood**. The color of war is red, and the red color is a color of blood. Fariza Ongarsynova's poem represents us these lines: Алаулап тулар, алқызыл тулар, жарқылдап жеңіс жұлдызы, жан әкем бірақ оралмай кетті, көре алмай кетті ұл-қызын.

... Алаңдардағы алаулы туды көрген сәттерде тоқталам:
 Әкемнің, сірә, мен үшін төккен
 қаны емес пе екен деп қалам.

In general, we can say that language and way of thinking are interrelated, because in the language there are features of non-linguistic reality that seem important to the carriers of the culture using this language; By mastering the language, the native language begins to see the world from the point of view of the native language and goes hand in hand with the conceptualization of the world inherent in the respective culture. From this point of view, words that verbally convey

linguistic concepts "simultaneously" and "form" the way of thinking and cultural space of native speakers.

The concept war is closely connected with the inner life of our nation. And it exists in every decade. The nucleus of concept is **tough times**. It has several layers, the first and closest ones are thief, the spoiler, loneliness, regret, nostalgia, remembrance and hoping. Then come another layer consisting of the spoiler, the field of valor, endless journey and blood. This is the very representation of inner development and inner illness being above the outer ones.

References:

1. Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка. Нижний Новгород, 2001. 168 с.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. - Алматы, 2011. - 752 б.
3. Қазақша әскери терминдерінің түсіндірме сөздігі / Аманжолов К., Тасболатов А.: - Алматы, «Білім», 1999. -92 бет.
4. Э.Сәрсенбаев, Солдат шинелі, Ворошиловград, 1943

УДК 81

МАНИПУЛЯТИВНЫЕ РЕЧЕВЫЕ ТАКТИКИ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ И ИХ ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Воротникова Софья Александровна

Романовская Елизавета Николаевна

Студенты института менеджмента Государственного университета управления

Научный руководитель – Крылова Наталья Федоровна

Москва, Россия

***Аннотация:** Статья посвящена рассмотрению языковых особенностей таких манипулятивных тактик в рекламных текстах, как «Подмена цели», «Надевание маски», «Игра с мотивом», «Привлечение лидеров мнений», «Подтверждение сказанного», «Подмена понятий» и «Сравнение в пользу манипулятора».*

***Ключевые слова:** рекламные тексты, слоган, языковое манипулирование, манипулятивные тактики.*

Избранность восприятия потребителя ограничивает возможности рекламы, поэтому компании и рекламные агентства сталкиваются с проблемой «рекламного шума», а это ограничивает доступ к потребителю. Умение понимать потребителя и влиять на его внимание дает конкурентное преимущество и позволяет донести нужную рекламодателю информацию. Цель - привлечение внимания адресата – приводит к необходимости использовать различными тактики и стратегии, главной функцией которых является прямое воздействие на сознание получателя информации.

Манипулятивные тактики в коммуникативных сообщениях становятся сегодня особенно востребованными, так как призваны убеждать потребителя в самостоятельности принятых решений, тем самым поддерживая товар или услугу на конкурентном рынке. Рекламное сообщение, используя тактики манипуляции, обретает форму, при которой потребитель считает сделанные им умозаключения абсолютно самостоятельными.

По мнению С.А. Мегентесова, каждое речевое высказывание «неотъемлемо связано с аспектом воздействия или внушения» [3, с. 25]. Интересы адресата не совпадают с интересами адресанта (это касается и рекламной коммуникации), поэтому автору сообщения приходится тем или иным способом влиять на получателя информации. По мнению О.Н. Быковой, «речевое манипулирование - вид речевого воздействия, используемый для скрытого внедрения в психику адресата целей, желаний, намерений, отношений или установок, не совпадающих с теми, которые имеются у адресата на данный момент» [1, с. 99].

С.Н. Литунов подчеркивает, что «языковое манипулирование - это отбор и использование таких средств языка, с помощью которых можно воздействовать на адресата речи» [2]. Рекламная информация не всегда абсолютно реальна, точна и буквальна. Очень часто за указанной в рекламе информацией, за фактами, стоят те или иные ценности. В рекламном сообщении показаны скорее не реальные товары, а образы товаров, т.е. то, каким создатель текста хочет показать рекламируемый товар. Некоторые исследователи называют рекламу «притворяющимся» высказыванием. Любая реклама подается таким образом, чтобы потенциальный покупатель был уверен в самостоятельности своих выводов, своих решений. А в результате потребитель относится к полученной в рекламе информации с большим доверием.

В нашем исследовании мы остановимся на некоторых манипулятивных тактиках, применяемых в рекламных текстах, и используемых в них языковых средствах.

Рекламный слоган «Триколор ТВ» — *«Вместе мы можем объять необъятное»* — отсылает к афоризму «Нельзя объять необъятное», причем в данном контексте изменен изначальный смысл высказывания на совершенно противоположный. Можем выделить речевые компоненты — местоимения «вместе» и «мы», с помощью которых авторы текста создают атмосферу единения, тесной связи с адресатом, когда именно совместные действия способны привести к фантастическим результатам. При этом маскируются настоящие цели адресанта, а на первое место выдвигаются мнимые желания получателя сообщения. Гипербола — *«объять необъятное»* — позволяет выделить наилучшие качества рекламируемых услуг, раскрывая их в выгодном свете для адресата рекламного сообщения.

Слоган является очень удачным для рекламы телевидения, так как именно оно дает возможность увидеть и узнать то, что самостоятельно человек вряд ли был бы способен.

В рекламных слоганах сервисного центра “Indesit”: «*Позвольте нам помочь/ Мы здесь, чтобы помочь!*», также маскируются интересы адресанта. Данные тексты создают иллюзию заботы об адресате рекламного сообщения со стороны производителей, все внимание направлено на проблемы получателя сообщения.

Такие языковые особенности как преувеличение значимости качества продукта или услуги с помощью красочных эпитетов, а также скрывание от адресата реальных целей адресанта и фокусирование лишь на желаниях получателя рекламного сообщения при помощи использования местоимений первого и второго лица множественного числа (мы, вы/вам) и наречий (вместе, сообща) характерны для тактики речевого воздействия под названием «*Подмена цели*». При использовании данной тактики в рекламном продукте внимание переносится на выгоду адресата. В рекламе демонстрируемый товар обретает новые, зачастую не свойственные ему качества, создавая иллюзию чрезмерной пользы. Навязывается идея, что приобретение данного товара оказывается выгодным исключительно для адресата. Таким образом, акцент переносится на выгоду адресата, а на самом деле выгоду от продажи рекламируемого товара извлекает чаще всего адресант. Но он создает иллюзию своей заботы о выгоде потребителя («забывает» о себе, о своих интересах).

В рекламном тексте помады AVON — «*Поговорим о блестящем цвете твоих губ. Но разве такой цвет может долго держаться и не сушить губы? Да. Новая помада от AVON — это долгий насыщенный цвет и нежное увлажнение. Цвет твоей помады от AVON оставит яркий след в его сердце*» — используется вопросно-ответная форма повествования как способ речевого воздействия, что позволяет приблизиться к получателю через его восприятие сообщения как воображаемого диалога. Адресат как бы сам задает вопросы, уже прописанные в рекламном тексте, а далее на них дается простой ответ, содержащий информацию о продукте. Кроме синтаксической особенности текста, необходимо сказать и о «цветовой гамме» текста. Так как речь идет о помаде, то в рекламном тексте много эпитетов — прилагательных со значением цвета: *блестящий цвет, насыщенный цвет, нежное увлажнение, яркий след*. Кроме того, использование притяжательного местоимения твой (*твоих губ, твоей помады*) ясно показывает девушкам-покупателям, что эта помада предназначена каждой из них.

Текст рекламы детского питания «Малютка», который отсылает к детской песне «Из чего же?» также характеризуется вопросно-ответной формой изложения: «*Из чего же, из чего же, из чего же / Новая наша “Малютка”? / Все в балансе, / Железо и кальций, / Плюс пробиотик, / В порядке животик / Малютки, растите с “Малюткой”! / Для чего же, для чего же, для чего же / Сделана наша “Малютка”? / Чтоб малыши смеялся, / Быстро развивался / На радость маме, / Попробуйте сами, / Малютки, дружите с “Малюткой”!*». Такой текст не только способствует достижению восприятия адресанта как собеседника-друга, но и, обращаясь к тексту достаточно узнаваемой песни, привлекает большее внимание покупателей.

Такое речевое воздействие на получателя рекламного сообщения составляет речевой манипулятивный прием *«Надевание маски»*. При использовании этого приема поведенческие модели адресанта базируются на устранении социальных дистанций в общении с потенциальным покупателем. Позиция автора текста в данном случае равнозначна маске, которую он на себя надевает, желая добиться своей цели. В рекламном тексте автор играет роль заботливого помощника и может использовать целый ряд масок, но чаще в рекламном контексте используется маска собеседника, которая располагает к себе адресата сообщения путем трансформации адресанта в близкого собеседника, знающего желания адресата рекламного текста.

Слоган гипермаркета «Карландия» — *«Увидел. Кликнул. Победил!»* основан на афоризме Ю. Цезаря «Пришел, увидел, победил» и использует потребность человека в ощущении определенного успеха в реализации его личности. Данный слоган отсылает к словам очень известного государственного деятеля, и это позволяет получателю рекламного сообщения соотнести себя с весьма успешным человеком. В языковом плане текст представляет собой три одинаково построенных однословных предложения, каждое из которых состоит только из сказуемого. Такое строение, во-первых, концентрирует внимание только на действии, так как нет указаний ни на субъекта, ни на другие характеристики, определения. Только суть, только действия. А во-вторых, в этом тексте используется прием градации, так как каждое следующее действие более значимо, чем предыдущее.

Рекламный слоган жевательной резинки Dіrol также основан на потребности в успехе: *««Дирол» с кальцием подарит вам улыбку победителя»*. Использование слова «победитель» непосредственно отсылает к успешности адресата, которую он может приобрести только при покупке рекламируемого товара у именно этого производителя. Еще одно манипулятивное языковое средство можно увидеть в это слогане: в нем нет слов «купить, приобрести» и под. Действие покупки товара, в чем собственно и заключается цель рекламодателя, скрыто за результатом такой покупки, а результат, по мнению производителя, — это великолепная улыбка, которую покупать не нужно. Ее вам дарят. Таким образом, лексическая замена слова *купить* на *подарят* — в данном случае имеет большое психологическое значение.

Такая игра с мотивом, желанием адресата быть успешнее составляет тактику *«Игра с мотивом»*. Выделенная тактика связана с вторжением во внутренний мир адресата через возбуждение потребностей. В контексте рекламы используются различные мотивы, которые стимулируют выбор продукта или услуги: стремление к успеху, комфорту, сохранению здоровья и т. п.

Рекламный текст чая «Майский» *«Давно сердечное томленьё/ Теснило ей младую грудь;/ Душа ждала... кого-нибудь, / И дождалась... Открылись очи;/ Она сказала: это он! / Пушкин. Российская классика»* отсылает к известным строкам из романа в стихах «Евгений Онегин». В данном случае реклама использует имя русского поэта и отрывки из его произведений для выстраивания положительной ассоциации как с рекламируемым продуктом, так и с брендом. Такая манипулятивная речевая уловка составляет тактику *«Привлечение лидеров мнений»*. А.С. Пушкин для каждого говорящего на русском языке

– это величайший авторитет, поэтому прямое цитирование его строк является проявлением интертекстуальности, когда уже известные тексты используются для описания других явлений. По мнению авторов рекламного текста, замечательные свойства чая «Майский» следует описать словами такого известного поэта.

По сюжету видеорекламы кефира компании «Простоквашино» мама мальчика по прозвищу «дядя Федор» надевает нарядное платье и демонстрирует его семье, а папа с восхищением говорит: *«Вот до чего текстильная технология дошла. Ты же в этом платье со мной познакомилась»*. Затем появляется один из главных героев мультфильма кот Матроскин и утверждает: *«Это не текстильная, это простоквашинская технология дошла с новым 1% кефиром»*. В этот момент мама соглашается с ним и подтверждает сказанное: *«Да, 1% кефир – страшная сила»*. Следует заметить, что реплики персонажей представляют собой вторичные тексты. Слова *«Вот до чего текстильная технология дошла»* отсылают к схожей реплике из мультфильма «Простоквашино», а финальная реплика: *«Да, 1% – кефир страшная сила»* – к популярному высказыванию *«Красота – страшная сила»*. В данном рекламном тексте герои рекламы подтверждают слова других персонажей через диалог и особые речевые компоненты. В исследуемом тексте используется речевая манипулятивная тактика *«Подтверждение сказанного»*. Использование диалога (в данном случае устного обмена мнениями) между героями сюжета (мама/папа, мама/кот Матроскин) делает видеоролик динамичным. Именно в диалоге добавляются доказательства высказанной вначале мысли. А в последней реплике, отсылающей к известному афоризму, происходит окончательное подтверждение мысли. Только рекламируемый кефир, сделанный по особой (простоквашинской) технологии, а не хорошо сохранившаяся ткань платья, делает маму дяди Федора такой красивой и молодой.

В рекламе новой крем-краски от Лореаль Париж *«Открытие Лореаль Париж. Первая крем-краска, которая защищает и окрашивает волосы одновременно»* новая краска приравнивается к научному открытию, конечно, не являясь таковым. Однако подсознательно адресат воспринимает продукт абсолютной новинкой, при этом ассоциируя его с научной разработкой, что увеличивает доверие к продукту и стимулирует к принятию решения о покупке. Слова *«открытие»*, *«первая»* убеждают потребителя, что над этим продуктом много работали, производитель активно искал пути совершенствования товара, и вся эта работа, имеющая целью, с одной стороны, сделать женщин красивее, а с другой – не навредить их здоровью, приводит к замечательному событию: созданию новой краски. Номинативные предложения, хоть и включают только подлежащие, но содержат много действий. В первом предложении подлежащее выражено отглагольным существительным, поэтому действие представлено, но в скрытом, имплицитном виде. Во втором, сложноподчиненном, предложении первая часть – название продукта, являющегося результатом действия, а во второй части перечисляются характеристики этого продукта. Использование тактики *«Подмена понятий»*, в данном случае новая краска равна научному открытию, позволяет автору текста влиять на ход рассуждений потенциального покупателя.

Тактика *«Сравнение в пользу манипулятора»* отражается в обозначении в рекламном тексте объекта, с которым сравнивается рекламируемый продукт, причем

последний на фоне первого, негативно окрашенного, выглядит более выигрышно. В качестве примера рассмотрим рекламный слоган порошка «Ариэль»: *«Это обыкновенный стиральный порошок, а это – Ариэль»*. Порошок «Ариэль» сравнивают с порошком для стирки конкурентов на рынке, которую адресант рекламного сообщения воспринимает как менее эффективную. Еще один пример реализации данной тактики: *«Когда недостаточно обычного крема от морщин. Крем Plenitude становится единственным «стоящим» кремом»* (крема от морщин Plenitude). Сравнение как средство манипуляции и как средство выразительности – часто используемый языковой прием в рекламных текстах. Продукт, сравниваемый с рекламируемым, описывается прилагательными «обыкновенный (порошок)», «обычный (крем)». Иногда используются и другие слова, отражающие недостатки товара. Рекламуемый же товар описывается другими словами: «единственный, стоящий» и т.д. Сравнение приводит к противопоставлению товаров (плохой/хороший), что лежит в основе стилистической фигуры антитезы.

Рассмотренные нами манипулятивные речевые тактики помогают наиболее полно и продуктивно донести рекламное сообщение до получателя, при этом выполняя необходимые функции, с помощью которых достигаются в свою очередь определенные цели адресантов этого сообщения. Всем тактикам свойственны те или иные языковые признаки, как лексические, грамматические (употребление местоимений, прилагательных, определенные синтаксические конструкции), так и стилистические средства выразительности (тропы и фигуры).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Быкова О. Н. Языковое манипулирование // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. Красноярск - Ачинск: Офсет, 1999. Вып. 1 (8).
2. Литунов С.Н. Речевое воздействие и языковое манипулирование в рекламе [Электронный ресурс] // Элитариум URL: <http://www.elitarium.ru/reklama-manipulirovaniedejstvitelnost-tovar-obraz-sravnenie-ispolzovanie-potrebitel-stremlenie-udovolstvie-vozdejstvie/>
3. Мегентесов С. А., Мохамед И. Лингвистические аспекты психического воздействия и приемов манипуляции. // Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1997. 111 с.

СЛУХИ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ ТУРБУЛЕНТНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ УСТНОЙ РЕЧИ ЖИТЕЛЕЙ ЛУГАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ)

Нередкова Светлана Сергеевна

кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и культуры речи

ГОУ ВПО ЛНР «Луганский государственный университет имени Владимира Даля»

Аннотация: Слухи пронизывают все слои социума и во многом формируют его мировоззрение. С 2014 года сознание граждан Луганской Народной Республики претерпело изменения. На материале записей устной речи жителей региона были определены особенности реализации слухов, зафиксированы их варианты, установлены функции.

Слухи частично формируют, а иногда и трансформируют политическое сознание как личности, так и социума относительно важного для общества явления. **Ключевые слова:** слухи, социальная турбулентность.

Интенсивный процесс изменений, происходящих в Донбассе с 2014 года по настоящее время, влияет на все стороны жизни жителей нашего региона. Политические, социальные, экономические, правовые, культурные изменения, стремительно вовлекающие людей в водоворот событий, усиленные утратой ощущения личной безопасности и чувства уверенности в завтрашнем дне, заключают в себе большой разрушительный потенциал для социальных устоев. В силу этих причин Донбасс находится сегодня в условиях высокой социальной турбулентности. Под «социальной турбулентностью» мы понимаем состояние общества, характеризующееся неупорядоченными, противоречивыми процессами, влекущими за собой значительные изменения социально-экономического и политико-правового характера; иными словами, – это социальные потрясения, сопровождающиеся возрастанием конфликтности.

Всекие значительные изменения в обществе в той или иной мере отражаются на языковой картине мира входящих в это общество людей. И это особенно заметно при анализе неформальных коммуникативных ситуаций. Материалом для нашего исследования послужило изучение особенностей функционирования и содержательной трансформации слухов в социуме жителей Луганской Народной Республики в период 2014-2020 годов.

Луганская Народная Республика находится на «пограничье» нескольких географических и культурно-языковых пространств; ее собственное коммуникативное пространство неоднородно и постоянно претерпевает изменения. Сегодня ситуация такова, что если раньше речевые изменения и варианты объяснялись, в первую очередь, национально-культурной неоднородностью населения и процессами миграции, то сейчас пестроту речевых черт обуславливают, по большей части, именно факторы социальной турбулентности (включая вынужденные смены места жительства, профессиональных и социальных ниш; психолингвистические трансформации; изменения условий быта; заостренность политических взглядов и т.д.).

Проблема изучения природы слухов не нова для современного гуманитарного научного знания. Различные аспекты этой проблемы исследовались в работах многих представителей гуманитарных наук, а именно: Д.С. Горбатова, А.К. Михальской, И.В. Нарского, Д.В. Ольшанского, Е.В. Осетровой, А.Ю. Панасюк, А.Ф. Пантелеева, К.К. Платонова, Г.Г. Почепцова, В.В. Прозорова, Ю.В. Рождественского, Ю.А. Шерковина, Т. Шибутани и др.

Современные научные студии, исследующие данный феномен, свидетельствуют об углубленном изучении теоретических положений, совершенствовании методов, приемов описания данного вида коммуникации. Однако сосредоточенного профессионального внимания исследователей особенности функционирования слухов в условиях социальной турбулентности, к сожалению, пока еще не привлекли.

Анализ слухов жителей Луганской Народной Республики позволил нам выявить модель взаимодействия индивидов в обществе, находящемся в условиях социальной турбулентности, зафиксировать, как репрезентируется в устной речи горожан психологическая проблема отношения к политической, экономической, социальной и правовой действительности. Следовательно, увидеть языковое воплощение изменений в общественном мировоззрении.

В ходе проведенного исследования, мы пришли к выводам, что в основе распространения слухов в Республике лежат такие факторы, как:

1. Связь с определенными политическими воззрениями.
2. Связь с местом проживания респондентов.
3. Связь с определенным культурно-социальным миром.
4. Индивидуальные эмоциональные переживания.
5. Градус испытываемых социальных потрясений.

Безусловно, роль неформальных коммуникаций между отдельными людьми и группами, внешне не направляемых, не управляемых и не контролируемых, возникающих и развивающихся стихийно, самостоятельно [8], чрезвычайно возрастает в кризисные периоды жизни общества. Например: «На 9 Мая будут провокации»; «Не ходите на митинг – будут бомбить»; «Муж не пускает нас в центр – будет прорыв укров»; «Больше 20 диверсионных групп забросили в город – скоро начнется».

Интересным представляется отношение социума к слухам, например:

«-ОБС передало, что нового министра назначили.

- Кто передал?
- ОБС, Одна Бабка Сказала»;

Или «-Говорят, 15-го наши в наступление пойдут?

- Да какое наступление? Если говорят, значит, не пойдут. Ну кто об этом говорить будет?»; «Голова болит два дня, Раиса говорила, что над Николаевкой взрыв был, на гриб похож. Опыты, наверное, над нами делают или травят. Ну, наверное, неправда, тогда у всех голова болела бы. Наверное, специально пугают, все придумывают специально».

Как видим из примеров, отношение к слухам неоднозначно. Для установления объективного понимания реакции жителей на слухи имбыло предложено ответить на вопрос анкеты: «Как вы относитесь к информации о событиях, свидетелями которых не были лично (к слухам)?» В результате анкетирования мы получили такие ответы: а) верю – 4 респондента, что составляет 1,8% от общего количества опрошенных (216 чел.); б) не верю – 56 опрошенных (25,9%); в) зависит от источника информации – 54 (25,9%); г)

категорически против распространения любой информации не через СМИ – 4 (1, 8%); д) всегда с интересом слушаю, но проверяю всеми доступными мне способами – 96 (44,4%).

Как свидетельствуют данные анкетирования, более чем 72,1% принявших в нём участие с интересом воспринимают информацию, представляющую собой слухи.

Таким образом, слухи отражают наиболее болезненные вопросы и проблемы, волнующие социум Республики. Также они являются выражением отношения к тем или иным изменениям, отражают ценности и нормы, существующие в обществе. Слухи являются индикатором социально–психологического здоровья социума, по ним можно судить об эмоциональном состоянии жителей, их опасениях, ожиданиях.

В Луганской Народной Республике при помощи слухов активно реализуется функция социального объединения, сообщается «своим» о «чужих», т.е. формируется оппозиция «свой: чужой», например:

«1: Мне муж моей сестры рассказывал, укры техники с той стороны нагнали, понтонные мосты строят.

2: Та наши их не пропустят».

Слухи объединяют людей, создавая коммуникативное поле противостояния и сплочения коллектива против «врага», наделяя последнего негативными характеристиками, например:

«1: Мне вчера одна подруга сказала, а это лично у нее сестра там живет и ее племянница, и у нее выпускной был. На выпускной пригласили «геройив», те пришли.

2: И что девок изнасиловали?

1: Принесли торт в форме ребенка, облитого розовой глазурью, а потом, а нет, сначала отрезали руку, а потом сказали: «Если кто-то из вас перейдет на сторону сепаратистов, с вами будет то же самое». Дети в шоке, выпускной испортили.

2: Да я не верю!

1: Так это лично ее сестра была на этом выпускном и ее племянница, ну чего ей врать?»

Пример наглядно демонстрирует негативную характеристику вражеской, по мнению рассказчика, украинской армии, о чем свидетельствует лексема, употребленная в ироничном контексте «геройив», глаголы – со значением действия - «изнасиловали», «отрезали».

Трансляцию слухов исследователи единодушно связывают с недостатком или отсутствием достоверных источников информации. Характерной формой существования слухов является как монологичность [2], так и диалогичность, например:

«1: Вы слышали? Украина наступление готовит. Ждут морозов, чтобы через Донец переправиться.

2: Да ну! Не бывает у нас таких морозов, чтобы на танках можно было проехать!

3: Я слышала: они мосты понтонные вроде строят.

1: Та они уже два года их строят! Всё никак не построят!

3: На этот раз вроде точно. Мне соседка говорила. У неё у брата сын там служит.

2: Ага! И ему, типа, поручили всем о наступлении рассказать! Да это специально кто-то слух пустил, чтобы панику посеять или внимание отвлечь.

1: Точно! Мама вчера в очереди слышала, что провокации готовятся. Ну, чтобы доверие к нашей власти подорвать. Ну, там к Плотницкому, что ли... Группу диверсионную ищут. На Станице по квартирам обыски были.

3: Мы всё наступления ждём, а они уже тут!

2: Ой, надо сыну позвонить, чтобы из школы сразу домой шёл. От греха».

Мы видим, что основа слуха преобразовалась: появились добавочные «присочинения», эмоционально-экспрессивные замечания, пояснения.

Отметим, что при воспроизведении слуха в ходе диалога заметно своеобразное соперничество, побуждающее каждого участника беседы стремиться к первенству, которое достигается преподнесением более захватывающего сюжета, чем рассказанный только что, или добавлением важных деталей, опущенных предыдущим рассказчиком.

Например:

«1: Говорят, Плотницкого уже несколько дней на месте нет.

2: Я тоже слышала: в Москву, говорят, укатил за новыми инструкциями.

1: Какое там! Сбежал, говорят! Проворовался!

2: Да нет. У меня соседка в тех кругах крутится, всё знает. Уехал с отчётом. К Новому году вернётся.

1: Ой, все они так говорят! А вы Лаптеву вспомните! И эту, как её... Айпетын... Аропетын... Все одним миром мазаны! И этот наш давно напрашивается. Все же знают, что он гуманитаркой торгует. Вот и вызвали его «на ковёр»! А он испугался и сбежал! Я вам точно говорю. Мой зять у него в охране работает. Так мало того, он и наличку всю «за бугор» вывез! Зять говорит: целый день мешки какие-то в машины грузили. Так что пенсии не ждите!».

Данный пример наглядно демонстрирует, что целью того, кто воспроизводит слух, является не столько распространение информации, сколько форсирование эмоциональной установки по отношению к её предмету, а также к самому себе.

В условиях военных действий слухи могут возникать в результате дезинформации (дискредитация противоборствующей стороны), например: «Я тебе так скажу, через Счастье наши Украине чемоданами деньги передают за воду, и это не слухи, это реально, мы же пользуемся петровским водозабором». Как видим из примера, целью данного слуха является дискредитация власти ЛНР.

Целью распространения слухов может быть стремление ободрить реципиента, поднять настроение, удовлетворить свои желания, потребности, амбиции, дать положительную информацию и тем самым поднять свою значимость в социуме, да и «владение эксклюзивными сведениями само по себе является демонстрацией доступа в «высшие сферы», кроме того, в процессе совместного обсуждения информации появляется возможность показать социальную компетентность, критичность суждений, аналитичность

ума и прогностические способности [1], например: «Ну я вам говорю, ну через месяц, ну как всегда, пока наши раскочаются, пока подумают, напишут карту, ну полгода максимум! Мы войдем в Россию!»; «1: Да вы почитайте, умные люди говорят, что мы тут как сыр в масле купаться будем, да Украина с молотка пойдет, за долги разберут. 2: Ага, маленькая Швейцария будет! 1: Подожди! Увидишь»; «Наши взяли Станицу! мне сегодня сказали ополченцы, Через три дня в наступление пойдут, область всю освобождают будут»; «Мне сказали в отделе, зарплату завтра дадут», «Гуманитарку давать детям будут, твоему сколько, нет еще 7?», «Сказали, что Луганск бомбить не будут, он свое отстрадал».

В современных условиях социальной турбулентности слухи выполняют функцию эмоциональной разрядки, передачи неприятной, пугающей информации, например: «Говорят, что у нас нет бомбоубежищ, куда бежать?»; «Говорили, что свет отключать не будут, платить нечем, а у подруги отрезали, пришлось последние деньги отдавать»; «Денег нет в ЛНР, за май - декабрь дадут и все – остальное простят», «1. Все! Все кураторы в Москву уехали, говорят, Путин сказал, что нас к Украине присоединит, что ему Донбасс не нужен. Да кто тебя отдаст, что ты веришь ерунде, ну зачем ему нам паспорта выдавать!».

Наряду со СМИ слухи могут выполнять функцию информативную (передача информации бытового характера) желание помочь другим людям, предупредить их о надвигающихся опасностях и неприятностях или совместно подготовиться к неблагоприятным событиям. [5, с. 26 – 27], например: «Отключат воду на три дня; наберите воды, разбили какой-то трансформатор»; «в «Брусничке» на все скидки»; «Свет отключат, свечи купить нужно»

Изучая коммуникативно-речевое пространство города в период 2014 – 2020 гг., мы установили, что с помощью слухов происходит формирование мышления как коммуникативного приспособления.

В последний год мы наблюдаем слухи, распространяющиеся в масштабе целого региона. При этом приводятся аргументы, полученные:

- от первоисточника: *я тебе говорю, это я лично видел, лично читал;*
- от других лиц – как известных, так и неизвестных: *сказали, сказал, сказала, кто-то сказал, чья-то родственница, сестра, брат, подруга, друг, люди, ОБС (одна бабка сказала), обещали;* особым доверием пользуются лица, находящиеся на военной службе, например, *один ополченец, сын работает в МГБ, у нее муж военный и т. д.;*
- без указания на источник, например: *в Камброде пенсию опять начали выплачивать, обещали, что до Нового года Счастье возьмут; слышали, нас расформируют.*

Жители обращаются также и к информации, которая исходит из официальных источников, эта информация проясняет некоторые спорные моменты, например: «мне сказали, что Плотницкого в тюрьму посадили в России, а я посмотрела в интернете, ну хоть бы глянули, совещание сегодня было». В данном случае респондент обратился к информации, размещенной на официальном сайте ДНР.

Слухи как форма неформальных коммуникаций являются неотъемлемой частью социума. Они отражают различные аспекты жизнедеятельности организации – ее социально-психологический климат, существующие в ней проблемы. Анализ коммуникативных слухов позволяет выявить психологическое здоровье речевого социума, его коммуникативные возможности.

По мнению Е.В. Осетровой, рано или поздно слухи, рассказы, толки исчезают вместе с утерей злободневности вызвавшего их события. Завершению обращения каждого конкретного слуха может способствовать и сопротивление ему, вызванное неприятием информации либо сомнением со стороны слушателя [3].

Приведем пример рефлексивного мышления: *«О! Никому сейчас верить нельзя! Вот пример. Магазин... мне сказал друг, ну всегда говорил правду, никогда не врал, сказал что Настенька – магазин, я его так люблю, твой магазин разбомбили, лично видел. И что ж? Я еду, а моя Настенька стоит. Так я уже стал замечать, что вру, сам думаю Вова, ну че ты врешь? А от хочется!»*.

Таким образом, мы приходим к выводу о том, что слухи широко представлены в речи всех участников сообщества и служат важным психолингвистическим маркером. Слухи пронизывают все без исключения стороны жизни жителей Луганской Народной Республики и свидетельствуют о едином, сплоченном и вместе с тем турбулентном, не полностью здоровом социуме.

Итак, Луганская Народная Республика сегодня представляет собой определенный замкнутый социум, в котором на разных уровнях переплетаются множественные формы коммуникативного поведения, зависящие от общественных интересов, социальных обострений, групповых отношений, форм поведения и т. д.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Горбатов Д.С. Функции слухов в социальной среде // Ученые записки СПбГИПСР. Вып., 1. Т. 21, 2014, С. 17 – 22
2. М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова. Современное городское общение: типы коммуникативных ситуаций и их жанровая реализация. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gigabaza.ru/doc/125495.html>
3. Осетрова Е.В. Возникновение, обращение и факторы развития слухов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenieobraschenie-i-factory-razvitiya-sluhov>
4. Осетрова Е.В. Молва как объект интереса современных гуманитарных практик. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pandia.ru/text/79/059/76976.php>
5. Пантелеев А.Ф. Психологические особенности слухов и сплетен уч. Пособие. - Саратов, 2014. – 57 с.
6. Почепцов Г. Слухи как семиотический феномен. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.studfiles.ru/preview/3304057/page:21/>
7. Прозоров В.В. Молва как филологическая проблема. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.studfiles.ru/preview/3304057/page:21/>

8. Торяник О. Коммуникативные возможности слухов в управлении организацией [Электронный ресурс]. Режим доступа: // file:///C:/Users/user/AppData/Local/Microsoft/Windows/Temporar

УДК 514.01

НАУЧНЫЙ ВКЛАД АЛЬ-ФАРАБИ В РАЗВИТИЕ НАУКИ ПРИКЛАДНОЙ ГЕОМЕТРИИ

Кемельбекова Эльмира Абденовна

Докторант филологического факультета ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
Научный руководитель – Сыздыкова Гульбаршын Олжабаевна
Нур-Султан, Казахстан

Аннотация: Статья посвящена обзору значительного вклада геометрического наследия аль-Фараби в исследованиях казахстанских ученых аль-Машани и А. К. Кубесова. В частности в математическом наследии освещается место прикладной геометрии среди наук. Рассматривается история возникновения прикладной и начертательной геометрии как науки в новом ракурсе. Выявлены этапы становления начертательной геометрии и прикладной геометрии, как учебной и научной дисциплины. Выделены определения основным геометрическим терминам, данные великим мыслителем.

Ключевые слова: Аль-Фараби, практическая и теоретическая геометрия, геометрические фигуры, начертательная геометрия, прикладная геометрия, геометрические термины

Ознакомление с историей развития любой науки имеет важное познавательное и воспитательное значение для всех кто ее изучает. Обращаясь к истории возникновения и развития прикладной геометрии как науки, необходимо обратиться к истокам ее становления.

Изначально, прикладная геометрия, более известная как начертательная геометрия, по своему содержанию занимало особое положение среди других наук: она

являлась лучшим средством развития у человека пространственного изображения, без которого немислимо было никакое инженерное творчество.

В классическом понимании, *начертательная геометрия* представляет собой ветвь проективной геометрии, основанной на широком применении метода проекционных изображений. Однако, с течением времени, она все больше и больше обрастала глубокой общностью рассуждений, свойственной каждой математической науке. Одновременно возрастала и возможность ее поистине универсального применения в исследовании и конструировании объектов различной природы. Начертательная геометрия все больше и больше начала играть определенную роль и в математике, медицине, физике, химии, кристаллографии и даже в педагогике (параметрический метод построения проекций), и в психологии (в проблемах восприятия пространства различного числа измерений), и т.д [1]. Все это дало возможность еще в прошлом веке начертательную геометрию причислить окончательно к числу прикладных наук, и присвоить ей название – *прикладная геометрия*. И до настоящего времени, стремительно развиваясь вместе с прогрессом, прикладная геометрия превратилась в огромную область научного знания.

Общеизвестно, что прикладная (начертательная) геометрия изучается в вузах более 200 лет, и почти во многих источниках начертательная геометрия отмечается, как учебный предмет и теоретическое обоснование нового геометрического знания, возникшая еще в 19 веке. Ее основателем считается выдающийся французский геометр Гаспар Монж. Неумоляя несколько ценность вклада французского ученого в развитие науки, в данной статье следует уместным отметить тот факт, что возникновение прикладной геометрии имеет более глубокие исторические корни. Доказательством данного нашего утверждения являются исследования казахстанских ученых. В диссертации Ж.Ж.Есмухановой отмечается, что ознакомление с историей развития науки важно в период перехода от одной идеологии к другой, так как в прежние времена история Казахстана не освещалась или освещалась с искажениями по идеологическим соображениям. Поэтому неслучайно, что в учебниках начертательной геометрии писали: «Расцвет классической культуры в Средние века сменился эпохой застоя. В изобразительном искусстве этого времени не использовались применявшиеся в древности сведения о перспективе». Исследования казахстанских ученых, в частности члена - корреспондента НАН РК аль - Машани и профессора А. К. Кубесова, показали несостоятельность этого утверждения. А именно: в средних веках зародилась основа прикладной (начертательной) геометрии в трудах Абу-Наср аль-Фараби (870–950), альБируни (973-1050), Мухамедда аль-Хорезми (780-850), Омар Хайям (1048–1131 гг.), Насир Ад-Дин Мухаммед Ат-Туси (1201–1274) и других средневековых ученых [2].

В нашем исследовании мы рассматриваем вклад в науку прикладной геометрии гениального восточного ученого средневековья аль-Фараби. Аль-Фараби - выдающаяся личность, этническую принадлежность которого не один год оспаривают такие страны, как Ирак, Иран, Сирия, Туркменистан, Узбекистан и Казахстан. Но одно остается бесспорным - родился он на казахской земле на территории Южного Казахстана в городе Фараб в районе Отрара. Об этом впервые обнаружил аль - Машани в трудах арабского географа Ибн Хаукаля, где он указывает, что аль-Фараби родился в Отыраре, крупнейшем центре древней

культуры Казахстана и Средней Азии, когда-то носившем имя Фараб, отсюда и имя великого ученого. Абу Наср аль-Фараби - учёный, которого называли «Восточным Аристотелем» написал более 160 произведений. *Считают, что великий мыслитель оставил несколько сотен трудов, но сегодня найдена и переведена только небольшая их часть.* Следует особо отметить заслуги аль-Фараби в развитии математических наук. Он оставил много трудов по математике, которые до сих пор почти не изучались. Ученым известны следующие его сочинения математического содержания: «Слова о классификации наук» (рукописи хранятся в библиотеках Парижа, Стамбула, Мадрида); тригонометрические главы «Книги приложений к «Алмагесту» (единственная известная рукопись хранится в Британском музее в Лондоне, которая до сих пор не издавалась и не переводилась на другие языки); «Книга духовных искусных приемов и природных тайн о тонкостях геометрических фигур» (единственная рукопись хранится в Швеции); «Комментарии к трудностям во введениях к первой и пятой книгам Евклида» (известны рукописи древнееврейского перевода, хранящиеся в Мюнхене); «Трактат о том, что правильно и что неправильно в приговорах звезд» (сохранилось несколько рукописей, имеются издания и переводы на современные языки). В Казахстане к вопросам изучения наследия аль-Фараби обратились во второй половине XX века. Так, в 1960 году 15 октября галым Акжан Машанов (аль-Машани) написал письмо президенту Академии наук Казахской ССР академику К.И. Сатпаеву с просьбой поддержать идеи об исследовании учеными страны наследия Аль-Фараби и переводе его работ, отметив, что «Великий аль-Фараби – наш земляк, а про него мы мало знаем...». Значительный вклад в фарабиеведение внесли такие научные деятели, как философ, член-корреспондент НАН РК, основатель Научного центра Аль-Фараби в КазНУ А.Х. Касымжанов; известный математик, владевший арабским языком и защитивший докторскую диссертацию по математике аль-Фараби А. Кобесов; академик, философ М. Бурабаев; известные казахские писатели А. Алимжанов и Д. Досжан др.

Как выше было указано, говорить об аль-Фараби нельзя без аль-Машани. Только благодаря трудам Аль-Машани нам стало известно учение Аль-Фараби. Причем в своем 16 томном труде Аль-Машани не только доводит до нас идеи аль-Фараби, но также он развивает их на основе «**магических цифр**». Числа управляют миром. Главным правителем этих чисел аль-Машани признает число железа (хадид) – 26.

В «Перечислении математических наук» аль-Фараби дал интересную классификацию математическим наукам своей эпохи. Математику он подразделяет на семь разделов и определяет предмет каждой из этих наук: а) наука чисел, б) наука геометрии, в) наука оптики, г) наука о звездах, д) наука о музыке, е) наука о тяжестих, ж) наука об искусных приемах. Аль-Фараби среди разделов математики особое значение придает геометрии. По его выражению, именно геометрия «проникает во все науки». Наука, которую аль-Фараби считал священной - это геометрия. Он считает, что все науки являются только ветвями геометрии, а геометрия является их корнем. Если бы мы смоделировали взгляд Аль-Фараби на геометрию, то можно представить дерево, корнем которого является геометрия. Невидимый под землей корень, отражает геометрию, а ветви определяются математическими, физическими, химическими и другими науками, которые являются

основой учений природоведения, технологии, экономики, политологии и др. Поэтому великий мыслитель говорит: «Если хочешь освоить науку, сначала будь знаком с *'илм ал-хандаса* (геометрией)». Необходимо это понимать как завещание, оставшееся от нашего предка [3].

Ссылаясь на рукописи аль-Фараби «Под названием «науки геометрии» понимают две науки: прикладную геометрию и теоретическую. Прикладная геометрия рассматривает линии и поверхности деревянного тела, если их применяет столяр; железного тела, если их использует кузнец; каменного тела, если их применяет каменщик; поверхности земель и нив, если их применяет землемер. Аналогично этому специалист по прикладной геометрии представляет себе линии, поверхности, круглые и треугольные тела как материю, являющуюся предметом этого прикладного искусства. Теоретическая геометрия рассматривает линии, поверхности и тела абстрактно, так что они являются общими для поверхностей всех тел. Теоретик представляет себе линии, в общем, отвлекаясь разумом от того, какое это тело. Он смотрит на плоскость, квадрат, окружность и треугольник, в общем, не интересуясь тем, каково это тело, какова его материя и как она ощущается, а лишь в абстрактном смысле, представляя себе геометрическое тело не как дерево, кирпич или железо, а вообще как геометрическое тело. Эта наука проникает во все науки. Она объясняет причины всего этого путем доказательств, которые дают нам достоверное знание, не допускающее сомнения» [4]. Иными словами, практическая (прикладная) геометрия используется в работе плотника, землемера, строителя и кузнецких дел. Это наука объясняет величину, размер, взаимное положение между геометрическими фигурами. Таким образом, сделав вывод, с уверенностью можно утверждать, что термин «прикладная геометрия» является более древним и более общим по сравнению с термином «начертательная геометрия», возникшим только в конце восемнадцатого и в начале девятнадцатого веков.

Повышенный интерес к трудам аль-Фараби проявляют многие исследователи мира, так как в его трудах ученые находят решения некоторых современных проблем. Например, хорошо известное золотое сечение (1,6180339887 или 0,6180339887) называется числом Фибоначчи. Академик Акжан Машанов (Аль-Машани) доказал, что это соотношение аль-Фараби называл божественным соотношением (*дулие қатынасы*). Золотое сечение является одним из простейших вычислительных методов решения задач оптимизации, заключающийся в делении отрезка в пропорциях золотого сечения. Оно исходит из правильного пятиугольника (пентаграммы) в пространстве (звезды). Большой интерес представляет и то, что в трудах аль-Фараби даются определения основным геометрическим терминам. Так в математическом разделе «Перечисления наук» (Ихса ал-улум) даются определения следующим терминам: **математическая наука** - *'илма т- та'лим*. Слово *та'лим*, буквально «знание» - перевод греческого термина *mathema*, от которого происходит наше название математики. **Практическая наука чисел** - *'илм ал'адад ал-'амали*, «Соизмеримые числа» - *муташирика*, буквально - «обладающие общим» (делителем). **«Несоизмеримые числа»** - *мутабайина*, буквально-«противоположные». **Плоское число** (*мусаттах*) - произведение двух чисел, изображаемое прямоугольником, стороны которого выражаются сомножителями этого числа, в случае если сомножители совпадают, число

называется **квадратным** (*мурабба*), откуда наш термин «квадрат» для n^2 . **Телесное число** (*муджассам*) - произведение трех чисел, изображаемое параллелепипедом, стороны которого выражаются сомножителями этого числа, в случае если сомножители совпадают, число называется кубическим, откуда наш термин «куб» для n^3 . «**Куб** - *мука'аб* (от *ка'б* - «игральная кость», как и греческое *kubos*), **конус** - *махрут*, буквально - «обточенное», **сфера** - *кура*, **цилиндр** - *устувана*, **призма** - *манишур* («опиленная», перевод греческого *prisma*), **пирамида** - *санавбары* (от *санавбар* - «сосна»), **соединение** (*киран*), **сближение** (*иджтима*). **Анализ** (*тахлил*) - здесь индуктивный метод, **синтез** (*таркиб*) - здесь дедуктивный метод; Аль-Фараби в отличие от Евклида считает необходимым применение в геометрии обоих этих методов, этот вопрос обсуждается и в его комментариях к I и V книгам «Начал» Евклида. Наука об искусных приемах — *'илм ал-хийал*, перевод греческих слов *techne mechanike*, первоначально означала механику в смысле учения о механизмах и автоматах. Аль-Фараби понимает этот термин более широко, как учение об искусных приемах применения математики к решению практических задач. Впервые этот термин в более широком смысле мы встречаем у предшественника аль-Фараби «философа арабов» Я'куба аль-Кинди. Аль-Фараби, развивая идею аль-Кинди, еще более расширяет значение слова *хийал*, распространяя его на «духовные искусные приемы», что видно из названия его трактата «Книга духовных искусных приемов и природных тайн о тонкостях геометрических фигур». Термины Аль-Фараби «**рациональные числа**» (*ал-'адад мунтика*) и «**иррациональные числа**» (*ал-'адад самма*) указывают, что здесь он понимает слово «число» в более широком смысле, чем натуральное число, предвосхищая тем самым обобщение понятия числа. Словом «**величина**» здесь переведено слово *узм*, буквально — «великость». Поэтому, говоря о том, что отношения несоизмеримых величин выражаются отношением натуральных чисел, аль-Фараби имеет в виду выражение отношений несоизмеримых величин с помощью обобщенных чисел. **Руководство строительством** - *рийаса ал-бина* - составление проектов архитектурных сооружений. Как описано в источнике Индийцы называли хорды, а затем и полухорды, т. е. линии синуса, словом «*джива*» (тетива). Это же значение имеет и латинское слово *chorda*. Заметим, что и латинское слово *arcus*, обозначающее дугу, означает также лук, а линия, соединяющая середину хорды с серединой дуги, по латыни называется *sagitta* «стрела». Эти латинские термины являются переводом арабских слов «*ватар*» - «тетива, хорда», *кауc* — «лук, дуга» и *сахм* — «стрела». Однако, переводя термины индийцев, арабские ученые оставили без перевода слово «*джива*», которое к этому времени стало обозначать у индийских ученых не полную хорду, а полухорду, и транскрибировали его словом «*джайб*», дословно означаящим «впадина, пазуха». Этот термин укоренился в научной литературе на арабском языке и был переведен средневековыми переводчиками латинским словом *sinus*, имеющим то же значение. Здесь Аль-Фараби дает определения хорды, линии синуса, линии косинуса и стрелы, причем соотношения между хордами и тригонометрическими линиями характеризуются параллельно. Он рассматривает линии синусов и косинусов в первой четверти, а хорды, как и Птоломей, — в верхней полуокружности. Что касается терминов аль-Фараби, то он линии тангенса и котангенса, как и его предшественники, называет соответственно «обращенной тенью» (*зилл маку с*) и плоской тенью (*зилл мустав*). Однако

тут же аль-Фараби вводит методически более удобное название для этих линий: тангенс называется первой тенью, а котангенс — второй. Терминология аль-Фараби основана на функциональных свойствах вводимых линий (увеличение и уменьшение). «Зажигательное зеркало» — **парабола**, «расстояние, на котором зажигается предмет»-фокусное расстояние. Аль-Фараби называет лекало тем же словом «*мастара*», что и линейку [5].

Математическое наследие аль-Фараби достаточно хорошо изучены Ауданбеком Кубесовым (1932-2008), который **является крупным ученым в области истории математической науки и педагогики исламского Востока**. Его труды, «Математическое наследие аль-Фараби», «Математические трактаты» оцифрованы в Мичиганском университете (2007, 2010), а «Комментарии к «Альмагесту» Птолемея» - в Калифорнийском университете (2008) [6]. Известным казахстанским ученым А. Кубесовым был обнаружен до него не известный геометрический трактат Аль-Фараби, который называется «Книга духовных искусных приемов и природных тайн о тонкостях геометрических фигур» (Китаб ал-хийал ар-руханыйа ва-л-асрар ат-табиййа фи дакаи алиййаашкал ал-хандасиййа) и переведена с рукописи библиотеки Упсальского университета (Торнберг, 324) [7]. Этот труд аль-Фараби, целиком посвященный геометрическим построениям, важным в землемерии, архитектуре, техники и геодезии, состоит из введения и 10 книг (макалат). Он был создан, как видно из названия «духовные искусные приемы», для применения геометрии к различным вопросам практики и другим наукам. Аль-Фараби в данном трактате уделил основное внимание алгоритмам геометрических построений, что соответствует общей характеристике математики средневекового Востока, которая, в основном, была прикладно-вычислительной. Как известно, алгоритмы геометрических построений как алгоритмы для решения геометрических задач изучаются в Вычислительной геометрии, которая является разделом современной информатики. Так что есть основание считать, что в трактате рассматривается начало современной вычислительной геометрии.

Подводя итоги, следует отметить, что безусловно, все другие труды аль-Фараби достойны изучения. Мудрость великого учителя весьма актуальна и имеет огромный смысл в наши дни. *Аль-Фараби четко следовал своему изречению-тіл-әдіс-ой өрісі (язык метод-мысль (разум))*. В своих трудах он оставил те мысли, которые могут быть развиты сегодня на более высоком уровне. Казахстанской науке необходимо развить эти идеи и внедрить их в современном образовании и науки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Гузненков В.Н. Геометро-графическая подготовка в техническом университете.- Российский научный журнал, №6, 2013, С. 159–166
2. Есмұханова Ж. Ж. Дидактические основы оптимизации обучения начертательной геометрии (на примере втузов Казахстана) // автореферат на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Москва.1999, С.39
3. Есмұхан Ж. М., Қажғалиева С. Қ. Әл-Машани және қолданбалы геометрия // Инженерлік графика мен кәсіби білім проблемалары. Ғылыми педагогикалық журнал.

Астана: ЕҰУ. №5. 2011, 17-23 бб.

4. *Ақжан әл-Машани*. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым. – А: Алаш, 2004, 216 б.
5. Аль-Фараби. Математические трактаты.- А.: Наука, 1972, 324 с.
6. Carry J. Tee (University of Aucland), Kubesov A.K. The Mathematical Heritage of al Farabi (in Russian) // Journal for the history of Arabic science. 1978, No.1. P. 150–153
7. Кубесов А.К. Математическое наследие аль-Фараби. А: «Наука», 1974, 246 с

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА АУДИО ЖӘНЕ БЕЙНЕ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тыным Шахризада Қайратқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Гуманитарлық – педагогикалық»
 институтының студенті

Ғылыми жетекшісі – Есембекова Шырынкул Туkenовна

Қызылорда, Қазақстан

***Аңдатпа:** Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуда қолданылатын аудио және бейне материалдардың маңыздылығы, олардың артықшылықтары, түрлері мен қолдану формалары талқыланады; «аудио» және «бейне материалдар» анықтамаларына талдау жасай отырып, қолданудың артықшылықтарын тізімдейді; оларды шет тілі сабағында қолданудың тиімділігі мен орындылығы анықталады; ағылшын тілі сабақтарында оқушының білімін, танымдық қабілетін тереңдетуге баса назар аудару қажеттілігі көзделеді. Аудио және бейне материалдар оқушылардың тыңдау, сөйлеу, жазу және оқу дағдыларын дамыту, коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру процесін зерттеу мәселесі қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** мотивация, аудио жазбалар, бейне құралдар, аудиовизуалды оқыту, танымдық мақсат, тыңдау түсіну, аутентикалық фильмдер, тәрбиелік мәні.*

Бұл мақалада жалпы білім беретін орта мектептерде ағылшын тілін оқытудағы аудио- видео құралдардың маңыздылығын ескере отырып, қолдану мүмкіндіктерін қарастыруға тырыстым.

Ағылшын тілі сабағы - бұл шет тілі мәдениетін үйренудің және коммуникативті дағдыларды дамытудың тиімді педагогикалық құралы. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды, соның ішінде аудио –видео құралдарын қолдану оқыту үдерісін жеделдетуге, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға, материалды игеру сапасын арттыруға көмектеседі, сондай-ақ оқу процесін дараландыруға мүмкіндік береді.

Бұл оқытудың тиімділігін арттыратыны сөзсіз. Шетел тілдері әдістемесінде теориялық және эксперименттік жолмен шешілетін мәселелердің ішінде коммуникативті құзыреттілік және оған жету жолдары кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып табылады. Шет тілдегі коммуникативті құзыреттілікті нақ сол елдің өзінде болмай игеру өте қиын. Сондықтан мұғалімнің маңызды міндеті - әртүрлі оқытудың әдістері мен тәсілдерін (рөлдік ойындар, пікірталастар, шығармашылық жобалар және т.б.) қолдана отырып, шет тілі сабағында қарым-қатынастың нақты және жанама жағдайларын құру. Бұл мәселені шешуде оқушыларға оқытылатын тақырып бойынша неғұрлым толық және нақты ақпарат беруге, оқытудың көрнекілігін арттыруға және тіл мәдениетін одан әрі жетілдіруге деген ұмтылысты тудыратын техникалық оқу құралдары үлкен рөл атқарады. Сонымен қатар оқушыларды оқып жатқан шет тілінің мәдени құндылықтарымен таныстыру маңызды. Осы мақсаттар үшін сапалы бейнефильмдер мен әр түрлі видео материалдардың маңызы зор. Оларды қолдану оқушылардың сөйлеу әрекетінің мотивациясына ықпал етері анық. [1, 21-б.].

Қазіргі таңда шетел тілі мұғалімдері шетел тілін оқытуда қолданылатын аудиовизуалды құралдардың білім берудегі маңыздылығын мойындайды. Шынында да, жаңа технологиялардың арқасында аудио мен видеоға негізделген педагогика дамып келеді. Қазіргі кезде жарнамалық және теледидарлық бағдарламалы әдістемелерге біріктірілген: деректі, жарнамалық, баяндау, дәлелді, сипаттамалық бейнелер бар. Қолданылатын әдістер оқушылардың деңгейіне байланысты болуы қажет. Оқушылардан иллюстрация мен бейне материалдарды бақылау ұсынылып, алдағы уақытта не болуы мүмкін немесе не болатындығы туралы өз пікірлерін айтуды сұрауға болады. Сондай-ақ мұғалім оларды осындай қорытындыға не итермелегенін де сұрай алады.

Мұғалім үшін оқушыларға ағылшын тілін үйренудің көңілді және шынымен қызықты болатынын көрсету маңызды. Ағылшын тілі сабағын әртараптандырудың көптеген әдістері бар, оның бірі - аудиовизуалды оқу құралдарын қолдану.

Аудиовизуалды оқыту технологиялары дегеніміз - материалдармен жұмыс істеу кезінде аудиовизуалды оқу құралдарын пайдалануға негізделген білім беру қызметі. Басқаша айтқанда, бұл ағылшын тілінде бейнелерді көру, диалогтарды тыңдау және материалды ұсыну және білімді бақылау мақсатында компьютерлік бағдарламаларды пайдалану.

Ю.И. Верисокин атап өткендей: «Аудиовизуалды форма - бұл оқушылардың ісәрекетін белсенді етіп қана қоймай, олардың тыңдау және сөйлеу дағдыларын жақсартуға ықпал ететін оқу іс-әрекетінің тиімді түрі, өйткені шет тілінің дыбыстық жүйесін визуалды қолдау экрандан дыбыс шығару оның мағынасын неғұрлым толық және дәл түсінуге көмектеседі» [2, 31 б.].

Ағылшын тілі сабағында аудио және бейне жазбаларды пайдалану сөйлеу әрекетінің төрт түрін де қамтуға мүмкіндік береді. Тыңдалым, жазылым (бейнежазбаны көру кезінде алған ақпараттарын дәптерге белгілеп отырады), оқылым (өз жазбаларын оқиды), айтылым (көргендерін талқылайды).

Аудио жазбаларды тыңдату арқылы оқыту - бұл шет тілін оқыту процесінің негізгі аспектілерінің бірі. Дәл осы тыңдау адамдар арасындағы ақпарат алмасу процесінің негізі

болып табылады, онсыз бұл процесс мүмкін емес болары анық. Тілдік дағдының бұл түрін меңгермейінше, тілді үйрену және шет тілін жоғары деңгейде қолдану мүмкін болмайды. «Тыңдау» және «есту» ұғымдары екі мағыналы. Есту - бұл тек дыбыстық қатарды қабылдау, ал тыңдау дегеніміз - түсіну, есте сақтау және материалды есту арқылы түсініп, қабылдау болып табылады. Тыңдау сөйлеу әрекетінің жеке түрі ретінде ұсынылуы мүмкін, сонымен қатар диалогтық қатынастың бөлігі бола алады. Дәл осы тыңдалым арқылы қарым-қатынасты дамыту басталғанымен, оқушыларға шет тілін меңгеру барысында ерекше қиындықтар туғызады. «Тыңдалым» ұғымын алғаш рет американдық психолог Браун қолданған. Шетел тілін оқыту әдістемесінде тыңдау айтылғанды түсінуден тұратын мнематехникалық, танымдық іс-әрекет ретінде анықталады [3, б. 45].

Видео материалдарды қараған кезде мұғалім проблеманың дамуын болжау мақсатында жазбаны тоқтата алады., Егер дыбыстық жазбаны түсінуде қиындықтар туындаса қажетті фрагментке оралып, оны қайтадан көре аласыз. Г.А.Тюринаның айтуынша, шынайы бейне материалдардың бірқатар артықшылықтары бар: сөйлеушілердің әр түрлі сөйлеу түрлерін көрсету (монолог, диалог); вербалды, вербальды емес (мимика, қалып, ым-ишара, көзқарас) қарым-қатынастың мысалдары; тілдің ерекшеліктерін байқау (лексикалық, фонетикалық); сол елдің мәдени ерекшеліктерін көрсете алу [4].

Бейне материалдарды қарау мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Э.Ильченко бейнематериалдарды дидактикалық материал ретінде қолдана алатын, бірнеше рет қарау мүмкіндігі бар және әртүрлі режимдерді қолданумен сипатталатын теледидарлық өндіріс деп тұжырымдайды [5].

Аудио және видео презентацияларды қолдану әртүрлі мақсаттарға қызмет етуі мүмкін:

- оқылған тараудың визуалды иллюстрациясы мен шығарманың атмосферасына көбірек ену үшін;
- көркем фильмнің шынайы және жанды сөйлеу тілін қабылдау арқылы оқушылардың лексикалық қорын кеңейту үшін;
- көркем шығармаларды салыстыру арқылы талдау қабілеттерін дамыту; - еркін сөйлеу үшін жағдай жасау және коммуникативті құзыреттілікті арттыру.

Ағылшын тіліне үйрету кезінде бейнежазбаларды пайдаланудың маңызы зор:

- бейне жазбаның көмегімен табиғи тілдік орта жасалады, соның әсерінен оқытудың көрнекілік қағидаты түгелдей жүзеге асырылады;
- сабақта пайдаланылатын видео жазба кейіпкерлері тез сөйлейді (диалогтар, монологтар, полилогтар кездеседі), соның нәтижесінде ауызша сөйлеуге үйретудің негізгі міндеттері орындалады;
- тыңдалым дағдысы жетілдіріледі, яғни табиғи тілдік ортаға жақындата отырып бірінші көрсетілімнен-ақ естіп-түсінуге үйренуге болады;
- бейне жазбада әртүрлі ауқымдағы (әйелдердің, ер адамдардың, балалардың) дауыстар игеріліп қана қоймай, сонымен қатар бұл жерде әртүрлі жас ерекшелігіндегі және әртүрлі әлеуметтік тіл иелерінің қандай да бір жағдайдағы мінез-құлықтары бейнеленеді.

- оқытылатын тілдегі елдің мәдениетін ұсына отырып, бейнежазба қалыпты және қалыптан тыс жағдайдағы тілдік мінез-құлықтың жалпы қабылданған тәсілдерін көрсетеді;

- бейнежазба барысында оқушылардың назарын жеке тілдік кезеңдерге де аударуға болады (яғни фильмді қараудың мақсаты – лингвистикалық шолу немесе білімді тереңдету деген сияқты);

- бейне жазба оқушылардың бақылау, көргенін қорытындылау, өз сөзімен айта білу дағдысын дамытуға мүмкіндік береді. Студенттердің ойша елестетуін жетілдіруге көмектеседі, өйткені кейбір кадрлар жорамалдауға, себеп-салдарлық, логикалық байланыстарды және студенттің алдыңғы тәжірибесін пайдалануға есептелген. Өйткені қандай да бір затты қабылдау сыныптың әр оқушысында әрқалай болуы мүмкін, сонда олардың айтқандары бір-біріне ұқсамай, бір сарындылықтан құтылар еді;

- бейне жазбаларды көру білім алушыларға эмоционалды әсер етеді, осы жерде олардың зейіні және ұзақ уақыт есте сақтау қабілеті дамытылады. Оқушылар тек бейнежазба көріністерін ғана емес, сонымен қатар, кейіпкерлердің сезімдерін, көңіл-күйін, алған өзінің әсерін суреттейді, яғни көргенін тереңірек қабылдайды.

Жоғарыда көрсетілген видео құралдардың артықшылықтарын ескере отырып, сабақ үстінде бейнежазбалардың түр-түрін пайдалануға болады, мысалы, мультфильмдерді, ертегілерді, қысқа оқыту фильмдерін және ағылшындардың телерналарындағы жаңалықтарды тыңдатуға, әдебиет, музыка, ғылым, саясат салаларындағы ірі қайраткерлер, көрнекі жерлері туралы және тақырып бойынша сүйікті әндер мен бейнеклиптерді, деректі, көркем фильмдерді көрсетуге болады. Ең бастысы, таңдап алынған аудио- видео жазбалар сабақтың мақсат-міндетіне сай келіп, тәрбиелік мәні жоғары болу керектігін ұмытпауымыз керек.

Сонымен қатар, сабақта аудио және бейне жазбаларды қолдану оқытуды дараландыруға және оқушылардың сөйлеу әрекетіне деген мотивтің дамуына ықпал етеді. Шетел тілі сабағында бейнероликтерді қолданғанда мотивацияның екі түрі дамиды: өзін өзі ынталандыру, фильм өзі қызықты болған кезде және мотивация, ол оқушыға үйреніп отырған тілін түсінетіндігін көрсету арқылы қол жеткізіледі. Бұл қанағат әкеледі және өз күшіне сенімділік береді және одан әрі жетілдіруге деген ұмтылыс береді.

Дегенмен, әдіскерлердің айтуынша, бейнематериалды көру уақытының ұзақтығы – 10-15 минут. Фильм 25-30 минутқа созылған жағдайда, студенттердің зейіні төмендейді, жұмысқа ынтасы бәсеңдейді. Сондықтан оқытушылар уақытты да ескеруі қажет.

Бейне материалдарды сабақ барысында пайдалану кезінде бейне жазбаларды тиімді пайдалануға ықпал ететін бірқатар шарттарды сақтау қажет:

- кескін мен дыбыс анық және сапалы болуы керек;
- қолданылатын бейне материал оқушының білім деңгейіне сәйкес келуі керек;
- кезең-кезеңімен көрсетілуі керек;

- толық бейнелі сюжетті ұзақтығы 10-15 минуттан аспайтын семантикалық сегменттерге бөлу керек;
- бейнежазда қолданылатын тіл талаптар мен стандарттарға сәйкес келуі керек;
- жаңа сөздерді, сөз тіркестерін, фразеологизмдерді және фразеологиялық бірліктерді қажетті мөлшерде пайдалану керек.

Оқытуға арналған бейне жазбалардан басқа, ағылшын тілі мұғалімдері келесідей видео материалдарды сәтті пайдалана алады:

- көркем және деректі фильмдер;
- мультфильмдер;
- теледидар жаңалықтарының және түрлі бағдарламаларының бейнежазбаларын;
- музыкалық бейнелер;
- жарнама;
- әлемдегі түрлі қалалар мен мұражайларға бейне турлар; ➤ бейне тізбегі бар түрлі компьютерлік бағдарламалар.

Видеоматериалдармен жұмыс жасау кезеңдері:

Дайындық кезеңі

Кезеңнің мақсаты: оқушыны ынталандыру, мәтінді қабылдаудағы қиындықтарды жою және тапсырмаларға дайындалу.

1. Осы кезеңде бейнежазбаның атауы жарияланып, оның мазмұны анықталады.
2. Бейне жазба мазмұнын түсінудегі тілдік қиындықтарды жою. Яғни сөздік пен сөйлемдерді (сөз тіркестерін) алдын ала қарау. Бейне жазбаны көргенде қиындық тудыруы мүмкін жаңа сөздермен таныстыру, оларды фильмнен алынған сөйлемдерде қолдану мысалдарын қарастыру, грамматикалық құрылымдарды, фразеологиялық бірліктерді талдау.
3. Бейнероликтің қысқаша мазмұны оны көрер алдында беріледі, оқытушы мазмұнға қатысты сұрақтарға назар аударады.

Көру кезеңі

Бұл кезеңнің мақсаты: бейненің мазмұны туралы түсінік беру, оның нақты мүмкіндіктерін ескере отырып, оқушының тілдік құзыреттілігін дамыту.

Көру кезеңінде келесі тапсырмаларды орындауға болады:

- Ақпаратты іздеу. Ақпарат іздеу, мәтінді қалпына келтіру жаттығулары, лексикограммалық жаттығулар, дұрыс және бұрыс тұжырымдарды көрсетуге арналған тапсырмалар және ұсынылған бірнеше нұсқалардың ішінен бір дұрыс нұсқасын таңдау сияқты жаттығулар орындалады.
- Көрсетілімнен кейінгі кезеңдегі тапсырмаларды орындау үшін қажет болатын фильмнің қысқаша мазмұнымен танысу
- Бейне жазбаны көрмес бұрын жасалған болжамдарды тексеру.

• Жеке бөлікпен жұмыс. Фильмді кідірту немесе бөліктерге бөлу мүмкіндігі сюжеттің егжей-тегжейлі түсінуге көмектеседі, сонымен қатар эпизодты атауға, оқиғаның әрі қарай өрбуін болжауға, түрлі сұрақтар қоюға мүмкіндік береді: «кім айтты?», «Кейіпкерлер не істеді?», «Оқиға қай жерде өтті?» және т.б.

• Видеоматериалды көру санына байланысты мәтінді рөлге бөліп ойнауға болады, интонацияны, кейіпкерлердің қимылдарын, мимиканы ескере отырып мәтінді сөзбе-сөз аударуға емес мағынасын түсіндіруге үйретеді.

Бейне жазбаны көруден кейінгі кезең

Кезеңнің мақсаты: оқушының коммуникативті құзыреттілігін дамытудағы бейне материалды пайдалану.

Келесі тапсырмаларды орындауға болады:

1. Орындалған тапсырмаларды тексеру;
2. Талқылау. Көріністің сипаттамасы, бейнедегі кейіпкерлердің мінездемесі, пікірталастар ұйымдастыру;
3. Бейнефильмнің сюжеті немесе жағдайына негізделген рөлдік ойын.

Шығармашылық кезең

Мақсаты: оқушының ауызша немесе жазбаша сөйлеуін дамытуға ықпал ету.

1. Бейне материал тақырыбы бойынша проблемалық немесе ақпараттық мәтіндерді қосымша оқыту және талқылау (газет-журнал мақалалары, ғылыми жобалар, кітаптардан үзінділер және т.б.).

2. Жазбаша жұмыс. Қаралған сюжетке байланысты хат жазу, қысқаша әңгімелеу немесе берілген тақырыпқа ой толғау, диалогтар, хронологиялық кестелер құру және т.б.

3. Бейне жазба тақырыбына байланысты қосымша ақпаратты іздеуге негізделген зерттеу жұмысы немесе презентация дайындауы мүмкін. Мысалы, бейнежазбада талқыланды белгілі тұлғаның өмірбаянын, газет-журналдардан тақырыпқа байланысты мақалаларды іздеу және т.б. [6].

Шетел тілін оқытуда оқытушы аудио –видео материалдармен жұмыс жасағанда бейнені тиімді пайдаланудың педагогикалық шарттары туралы есте сақтауы керек:

- оқушылардың шет тілін оқуда жағымды мотивациясын қалыптастыру;
- үйреніп жатқан тілдің еліне, оның мәдениеті мен халқына деген оқушылардың мейірімділік пен қызығушылықтарын қалыптастыру;
- оқушылардың қарым-қатынастың жазбаша және ауызша сөйлеу қабілеттерін қалыптастыру;
- оқушылардың жас ерекшеліктері мен қызығушылықтарын ескеру;
- танымдық іс-әрекет барысында олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, білім берудің аудио- видео ресурстары мен мультимедиялары оқушылардың сөйлеу дағдылары мен қабілеттерін дамыту үдерісінде белсенді жұмыс істеуге кең мүмкіндіктер ашады және шет тілін меңгерудің оқу процесін мектеп оқушылары үшін тартымды етеді деп айтуға болады.

Сабақта аудио және видео материалдарды пайдалану тек қосымша ақпарат көзін пайдалану ғана емес екенін ескерсек, аталған оқыту құралдарын пайдалану оқушылардың ақыл-ой әрекетінің әр түрлі аспектілерін, ең алдымен зейіні мен жадын дамытуға орасан зор ықпал етеді. Сыныпта көріп, тыңдап отырған кезде бірлескен танымдық атмосфера қалыптасады. Мұндай жағдайда зейіні шашыраңқы студенттің де зейіні қызықты ақпаратқа шоғырланатын болады. Зейіннің қарқындылығы есте сақтау процесіне әсер етеді. Ақпараттық ағынның әр түрлі арналарын қолдану (есту, көру, қозғалтқышты қабылдау) оқушылардың материалдарды жағымды қабылдауына әсер етеді.

Аудио және бейне материалдарды пайдалану шетел тілі сабақтарында білімді игеру сапасын арттыруға көмектеседі, студенттерге ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің өмірі, дәстүрлері, тілдік шындықтары туралы көрнекі түсінік беруге мүмкіндік береді және оқушылардың сөйлеу белсенділігін дамытады. Сонымен қатар, аудио және бейне материалдарды қолдану шет тілдік орта жетіспеушілігін жоюға көмектесе отырып, оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Азимов, Э.Г. Материалы интернета на уроках английского языка / Э.Г. Азимов // Иностранные языки в школе. – 2001. – №6. – С. 19-21.;
2. Верисокин Ю.И. Видеофильмы как средство мотивации школьников при обучении иностранным языкам / Ю.И. Верисокин // Иностранные языки в школе, 2003.
3. Теоретические основы методики преподавания иностранного языка в средней школе. Под ред. Клементенко А. Д., Миролюбова А. А. М. : Педагогика, 1981. 456 с.;
4. Тюрина Г. А. Аутентичные видеоматериалы как средство оптимизации процесса обучения английскому языку в школе // Актуальные проблемы английской лингвистики и лингводидактики. М. : Национальный книжный центр, 2018 [Электронный ресурс]. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35224147>
5. Ильченко Е. Использование видеозаписи на уроках английского языка // Первое сентября. Английский язык. 2003. № 9. С. 7–9.
6. Павлова, Е.А. Возможности видео и методика работы с видеофильмом на уроке иностранного языка / Е.А. Павлова //2012 [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/608967/>.

УДК: 37:81'243(045)

EDUCATIONAL STRATEGIES AS A MEANS OF ORGANIZING AN INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE IN A NON-LINGUISTIC

UNIVERSITY

Amina Tazhikerimova

Doctoral student of the Faculty of Social Sciences of L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

Annotation: *The article deals with the organization of independent work of students in the study of a foreign language with the use of innovative forms of education that ensure the implementation of the individual personal and professional development trajectory of the future specialist. The effectiveness of the organization of independent work of students is ensured through the integration of different levels of tasks in the process of interaction between the teacher and students on the basis of personality-oriented learning. Such training will contribute to the development and self-development of students, while relying on their foreign language experience as subjects of independent activity.*

Keywords: *foreign language, innovative educational technologies, competencies, psychological and pedagogical technologies, personality-oriented technologies, casetechnologies, standard of education.*

Reducing the time allocated to classroom classes and increasing the share of independent work in the educational process leads to the need for its organization on the basis of teaching strategies for independent work. Independent work is understood as an active and purposeful study of educational material by students, the development and improvement of skills and abilities organized by the teacher on the basis of mastering and activating the strategies of independent work by students – conscious actions, techniques and methods aimed at learning knowledge, self-organization and self-control. The main concept of teaching students strategies for independent work is the theory of step-by-step formation of mental actions (P. Ya. Galperin, N. F. Talyzina).

There are specific components of independent work at the university:

1. Content block – the subject basis of future professional activity. Independent work should be aimed at mastering the students' system of professional knowledge, skills and abilities.

2. The operating unit. Independent work should form the methodological competence of specialists. Its goal is to master the students' system of actions that allow them to organize and manage their own activities.

3. The regulatory block defines the process of formation and development of professionally important qualities that ensure the future performance of professional functions and duties. Independent work should be aimed at the full development of the personality of future specialists.

4. The control and evaluation unit contributes to the formation and development of the professional consciousness of the graduate. Independent work should be aimed at the development of professional reflection.

The formation of methodological competence is a priority in the organization of independent work of students, since it involves mastering a system of certain actions that allow students to perform various types of educational tasks and achieve their goals. Gradually, the range of training actions and operations becomes sufficient and develops into certain complexes – training strategies.

The concept of "strategy" in general terms can be defined as the establishment of the main long-term goals and objectives to achieve the goal, as well as the development of a program of action and the allocation of resources necessary to achieve it. Based on this, learning strategies are a stable set of actions purposefully organized by the subject to solve various types of learning tasks. Training strategies are formed as actions, orientation and performance activities are automated. Their structure includes:

1. long-term goals (plans, programs) that determine the organization of educational activities for the future;
2. technologies (methods, techniques, methods), with the help of which the achievement of educational goals is realized;
3. resources that ensure the achievement of learning objectives and the management of learning activities.

It is impossible not to note a certain contradiction between the nature of the discipline being studied – "foreign language", which is focused on activities in speech communication with a teacher who speaks this language, and the nature of independent work, which deprives the student of such communication. Effective communication is essential for successful learning of a foreign language. As you know, self-study courses are not always as successful as an intensive course with a teacher. However, an intensive course is impossible without a situation where the student is "one on one" with a certain amount of information to learn. It is in independent work that the consolidation of speech skills is carried out, the individual cognitive interests of each student are realized, and the system of competencies necessary for the professional activities of future graduates is formed.

Learning strategies are based on learning activities that allow you to accept and understand the learning task, plan the progress of its implementation, control the result and evaluate it. According to some authors, they can be presented in the form of a two-level organization: 1) the level of educational activities aimed at processing and assimilation of educational information or cognitive strategies; 2) the level of organization and management of educational activities – metacognitive strategies.

Cognitive strategies are strategies that allow learning information to be assimilated. They are represented by: 1) repetition strategies that are necessary to retain information in RAM and do not require deep processing of the studied material (memorization, retelling, highlighting key concepts, reproduction, rewriting, etc.); 2) detailing strategies aimed at clarifying, developing, improving, processing the educational content; 3) strategies for organizing the educational material, involving the transformation of the content into various forms – diagrams, tables, graphs (grouping, classification, ordering, identification of the main ideas, development of conceptual generalizing tables).

Metacognitive strategies are a system of actions that ensure the independent implementation of learning activities and learning tasks. Metacognitive strategies consist of: 1) planning strategies (planning the structure, drawing up the sequence of presentation, preparing a plan, setting goals and planning the sequence of progress towards them); 2) observation strategies that track the quality of learning material (drawing up questions for self-control, describing one's own actions, preparing arguments, etc.); 3) regulatory strategies related to the management of learning activities (selecting another source of information, changing the pace of learning, regulating concentration, seeking advice for better understanding, etc.).

Thus, as a result of the strengthening of the linguistic component in the system of professional higher education, the strategies for the formation of a translation language personality are:

- the development of mechanisms for mastering the word;
- the formation of the skills of critical analysis of information;
- building an intercultural thesaurus;
- comprehension and enrichment of personal speech and communication experience;
- improving information literacy as a way to develop language intuition; - mastering the methods of intra-language translation activities; - formation of a professional attitude to speech activity.

The distribution of preferences for students of different faculties of educational strategies to perform academic tasks proves the dependence of educational strategies, learning tasks and content of their professional tasks. A comparative analysis of preferred learning strategies in the beginning and end of vocational training at different departments is the use of early learning primarily cognitive strategies of repetition, because of the support first-year students to the school, the methods of the educational process. At the same time, the intensity of the use of these strategies decreases by the end of professional training, while there is no increase in the number of metacognitive strategies used to solve the tasks set, although the number of tasks that require independent design and modeling according to the curriculum increases. This allows us to conclude that the existing metacognitive skills and abilities, perhaps due to their lack of demand in the educational activities of students, are reduced and simplified, and the tasks themselves are performed spontaneously. In this process, the modern specifics of the organization of students' educational activities are manifested, focused only on the information support of the educational process. Its result is a decrease in the level of management and regulation of their own educational activities from junior to senior courses.

An important role in solving the problem of personal strategies for studying AI in extracurricular activities is played by the development of the European Language Portfolio – a package of documents in which each student of AI can collect over a certain period of time and present in a systematic form evidence of their qualifications, achievements and experience in the study of AI, including samples of independent speech activity. The portfolio is designed to help students of AI independently determine the level achieved, outline further steps in the study of AI, and participate more actively in the learning process. A portfolio is an ideal tool for properly organizing extracurricular work. Separate sections of the "language biography" of students and their language "dossier" allow you to present personal strategies for learning a language in a

systematic form, analyze their content by type of speech activity and determine the level achieved by self-testing. For example, students of economics majors studying English can be recommended to complete the following sections of the portfolio:

- A Record of self-directed learning (objectives, methods, materials);
- A Record of formative assessment;
- A Language-learning diary (setting down the results of self-observation or reflection on experience).

Thus, at this stage of the reform of higher education, there is a need to develop a system of tasks for independent work, ensuring the formation of an optimal level of methodological competence, which would allow the graduate of the university to independently organize educational and professional activities in the future. It should be aimed at mastering the methods of planning the achievement of educational results, strategies for mastering the material being studied, the formation of goals and the preparation of plans for solving educational tasks.

References

1. Zh.A.Suvorova, R.P.Millrud English. Programs of educational institutions. The subject line of the textbooks "Star English". M., 2011.P.164-166
2. Nightingale S.S. Textbook of English for students in the universities of the Ministry of Internal Affairs. Omsk, 2001. P.51-53
3. Sociological encyclopedic Russian-English dictionary / S.A. Kravchenko. M., 2004.
4. R.P.Millrud, A.A. Goncharov. Theoretical and practical problems of teaching understanding of the communicative meaning of foreign language text // Foreign languages in school. 2003. №1.P.86-89

METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Boribayev Sayat Makhambetuly

Student of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov
Scientific director Usenova Saule Galimgereevna
Aktobe, Kazakhstan

***Annotation:** This article is devoted to teaching a foreign language using modern methods. The principles of communicative orientation of training are briefly presented. Standard communicative situations in language communication are considered.*

***Key words:** methods of teaching, foreign language, communication, science.*

METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES AS A SCIENCE

The first thing you need to start about is that the method is a science, namely pedagogical science. It has many qualities that are inherent in many other sciences, such as a theoretical basis, an experimental field for testing various working hypotheses, and so on. Also in educational conditions, the technique has specific objects of study in connection with the essence of a foreign language as an object of learning. The totality of such research objects is due to the multicomponent nature of the educational process, which was discussed above and which can be presented as a connection between the educational activities of a teacher and the educational activities of a student. In turn, the effectiveness of these relations is the right choice of content, goals, techniques and methods of learning and teaching a foreign language. In teaching a foreign language at school, it is important to remember that, no matter how hard the teacher tries to succeed, even with excellent organization of instruction, he will not achieve his goal if the students are interested and they do not have an incentive to solve the educational problems. Such situations are quite possible if the teacher is not able to fulfill their teaching functions, due to ignorance of the theory of teaching. That is why, as emphasized above, the quality of a real educational process in a foreign language is determined by the ratio of all subjective and objective factors determining the effectiveness of this process. Consequently, the main subject of studying the methodology of teaching a foreign language is “all ideal subsystems within the subject, that is, our knowledge of it, enshrined in the categories of goals, content and teaching methods, which are closely related to each other and interact with the methodology as a whole, historically developed system our knowledge of this realm of reality reflected by the subject. Based on the above, we can conclude that, unlike linguodidacts, which consider the objective laws of building the process of mastering the language of students in the learning environment, methodologists are interested in:

- development of much effective methods and tools;
- scientific substantiation of the content, goals of the methodology of teaching foreign languages. Forms and methods of teaching foreign languages, leading to the achievement of the desired results in the educational process.

We can conclude from the foregoing that the methodology of teaching foreign languages is theoretically justified. Experimentally checks and practically implements a model (system) of language learning. In this model, it is worth noting that the teacher (teacher) and student (student) in the process of joint activities should receive a positive effect in achieving the desired result and put a lot of effort into this. As the latter, as has been repeatedly emphasized, the formation of a student's ability to intercultural interaction with representatives of other linguistic cultures is considered. That is why the methodology is interested, firstly, in the general provisions concerning the process of transferring knowledge, skills of a foreign language, which are the basis of this ability (general methodology); secondly, in specific provisions relating to the teaching of a particular language and specific learning conditions (private methodology). Within this science, it is important to give the student a specific social phenomenon, regardless of knowledge of the laws of this phenomenon. And this circumstance determines the complexity of the professional activity

of methodologists in the field of teaching foreign languages. In this regard, L.V. Shcherba wrote: "This implies a big difference between the Methodist physicist, chemist, etc., on the one hand, and the Methodist linguist, on the other; the first, in addition to didactics, must know only his subject, the second must, of course, know both, but, in addition, if he really wants to be a methodologist, he must understand the laws governing the social function to which he attaches his students. In other words, he must know not only the language he teaches, but also be a theoretical linguist in the full sense of the word." This is an important aspect in teaching foreign languages. Methods of teaching foreign languages older than linguodidactics. The formation of methodology as a science has been going on for several decades. During this period, the most controversial issue and what interested many scientists was the status of this scientific discipline. So, L.V. Shcherba noted that the method of applied linguistics. I.V. Rakhmanov also believes that the Method does not have its own laws, but borrows them from related disciplines, which casts doubt on its independent scientific status. It is difficult to agree with the latter point of view due to the fact that the authors allow a mixture of two interpretations of the concept of "methodology". In the light of the first interpretation, the method is a set of instructions recommendations for the teacher regarding certain sections or aspects of the subject (in fact, this is the original meaning of the method). In the second sense, methodology is a scientific discipline that explores the teaching and learning of a foreign language and culture in the course of interaction of all subjects of this process with each other and with the language as an object of knowledge acquisition. When we speak as a science, we naturally mean the second meaning of this concept.

So, let's try to generalize the whole range of problems that make up the subject-object field of the methodology of teaching foreign languages as a science.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Teaching by modern methods of foreign languages include the principle of communicative orientation of training. Its content can be focused on the formation of a student's multicultural language personality qualities that allow him to participate in cross-cultural communication.

Language personality is a set of skills, multi-level set of language skills and readiness to perform speech actions of varying degrees of complexity, including the characteristics of motives and goals that determine the advancement of the individual, behavior, management of its text production and determine the meaning and value in the language model of the world. Teaching foreign languages should create conditions that allow students to voice their thoughts easily; use language tools for their needs; overcome language barriers. Teaching foreign languages should develop motivation of students in communicating in the language being studied and in learning this language. Using a combined language tool does not mean that they have mastered these tools. Not the quantity, but their quality allows a person to communicate successfully. One of the practical goals of training is the assimilation of foreign language speech activity. What matters is what the student says or writes, what they read, heard, or saw.

The methodology of teaching foreign languages the main meaning of the communicative orientation is speech activity in the language being studied, or communication in this language in various types of speech activity, so speech activity is considered as an object of study within these systems.

The concept of methods can be built in the future: the development of the language studied by students as a means of cultural communication is likely only in those communication criteria that are suitable for actual communication in terms of its leading characteristics. This principle contains a significant amount of joint research with the principle of interrelated study of oral speech, reading and communication, or the principle of interrelated study of the main forms of speech work, taking into account their commonality and differences

Each type of speech activity has own characteristics, its own specific mechanisms that need to be taken into account when selecting and organizing the content of training. If we take into account that modern foreign language teaching is organized as a communicative activity, the implementation of this principle is not aimed at forming the skills of "reading", "speaking", "listening" and "writing", but at developing their unifying communicative competence.

The main idea of this principle is to develop students' ability to communicate crossculturally, communication is both a means of achieving this goal and a means of teaching the language and culture of its native speakers, because the purpose of teaching foreign languages is to develop students' ability to communicate cross-culturally.

The acquisition some subsystems of the language (vocabulary, grammar, phonetics), which play a major role, is part of the process of developing the student's ability to use the language being studied as a method of intercultural communication. Also, the content aspect of speech communication is a priority in relation to the language, which indicates the successful acquisition of a foreign language.

Consistency and communication, language learning in live communication and language acquisition systems do not contradict each other. On the contrary, they constitute a dialectical unity. Since it is a question of developing students' competence, as well as their skills for intercultural interaction, the texts and information offered to students must be assimilable language material must have a high communicative value, authentic for use. It is necessary to ensure the repeatability of the material and offer adequate means and forms of monitoring the success of training, take into account the progression in the formation of speech skills. We also need to consider the principle of methodological teaching of a foreign language in an intercultural context paradigm, which will be successful if the training is focused on the student's native language culture. This principle has a lot in common with the principle of orientation of the student to the native language, which means that in order to master a foreign language, the student must use their own language.

A person who exists in the world is essentially a prisoner of interpretations of this world, argued J. Kelly. Thus, cultural experience is always more primary in perception than plague culture. By mastering new phenomena, the student may be able to expand the possibilities of reflection of personal perception, and this procedure takes place against the background of existing language and cultural baggage, which may lead to a lack of understanding of specific phenomena.

As mentioned above, culture today is understood as a civilizational society as a product of human thought. Culture is the experience and norms that define and regulate human life, people's attitude to the new and different, ideas, and worldview systems. The contents of foreign language teaching should include a description of the socio-cultural portrait of the country of the target language, the media of the target language when discussing issues related to multilingual and

multicultural world, the issues of racism, discrimination, national extremism, protection of minority rights, environmental and demographic problems, conflicts (including national).

Linguoculture assumes that the study of a foreign language should not only be the study of the corresponding culture. As a result of expanding the boundaries of cross-cultural experience, foreign culture is included in the real life process of the student. We need an opportunity for students to learn a language at every stage of their education, participate in crosscultural communication and, most importantly, observe and evaluate the acquired linguistic and cultural experience. The student should have a teacher who can help them understand understand and comprehend the experience of intercultural communication. Therefore, both actors should be aware of the opportunities provided by the study group, school and district to create conditions for intercultural communication both within the country and abroad. The most important part of the educational process should be all available types of intercultural interaction.

A student expands their worldview and attitude by learning a new language. His vision of the world created with the help of his native language, his personal space is filled with a new culture learned through the language being studied.

All these provisions apply to many aspects of foreign language teaching. They show the pedagogical and cognitive, pragmatic aspects of the modern goal of teaching this subject.

Of the above, the main importance in the implementation of the concept of teaching foreign languages focuses on the process of learning foreign languages of the individual student. The most important thing is the formation of a student's foreign language speech skills and abilities of his cognitive and affective abilities, which are not linguistic, but create prerequisites for the functioning of the latter. This means that in the modern model of teaching foreign languages, built on the principles of communicative, socio-cultural and cognitive development of the student, all this is interconnected. The student is the main educational process and subject of cross-cultural.

In conclusion, I would like to say that each culture is unique and unique. A person, born and existing throughout his life within the same cultural environment, learns the attitudes adopted in it-prohibitions, recommendations, norms that are reflected and fixed in the language, and communicative behavior is the product of thousands of years of evolution and is due to our belonging to a group, gender, age, life experience, etc. Despite these differences, people of different nationalities enter into different relationships with each other. in the context of which they occur. exchange ideas. they perform various actions, etc.

References:

1. Obdalova O. A., Logan E. A comparative analysis of foreign language teaching in modern educational environment in British and Russian universities (the case of Durham university, UK, and Tomsk state university, Russia) // Язык и культура. 2014. №1 (25).
<https://cyberleninka.ru/article/n/a-comparitive-analysis-of-foreign-language-teaching-in-moderneducational-environment-in-british-and-russian-universities-the-case-of>
2. L.V. Shcherba L.V and the concept of linguistic experimental phonetics Journal of Voice Volume7, Issue3, 1993, P-257-269
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0892199705803352>
3. [<http://vestnik.kazmkpu.kz/images/Stati/Filologia/Сатимбекова.pdf>]

4. Michael H. Long. Methodological Principles for Language Teaching //In book: The Handbook of Language Teaching 2009(pp.371-394)
[https://www.researchgate.net/publication/228006965_Methodological_Principles_for_Language_Teaching]

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ТВОРЧЕСТВО КАЗАХСТАНСКИХ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ ПИСАТЕЛЕЙ «НОВОЙ КУЛЬТУРНОЙ ВОЛНЫ» В КОНТЕКСТЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ РЕЦЕПЦИИ

Джакипова Гульсана Амантаевна

докторант 1 курса филологического факультета ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
Научный руководитель – Бейсенова Жайнагуль Сабитовна, доктор филологических наук, профессор

Нур-султан, Казахстан

***Аннотация:** В статье рассматривается органичное вхождение казахской литературы в контекст мировой художественной культуры. В связи с этим возникает необходимость научного исследования современной зарубежной рецепции казахской литературы. Восприятие художественного произведения в отечественной и иностранной аудитории может носить различный характер и быть показателем востребованности той или иной национальной литературы в мировом контексте.*

***Ключевые слова:** казахская литература; казахское литературоведение; современная казахская проза, рецепция.*

Феномен иноэтноязычной прозы всегда был предметом заинтересованного обсуждения литературных критиков, философов, психологов, культурологов и филологов. Ее многовековая традиция представлена с эпохи античности в письменных памятниках арабоязычной литературы иранских народностей VIII – IX вв., латиногреческой письменной культурой эпохи Возрождения, русской культурой на французском языке и др. Традиции транскультурного диалога продолжают в XX – XXI вв. в русскоязычной литературе Казахстана. Исторически сложилось так, что Казахстан с давних времен был включен в мировой литературный процесс, чему способствовало особое географическое положение между Востоком и Западом. Нужно отметить, что широкие возможности для транснационального диалога предоставляет многонациональная среда современного Казахстана. В Казахстане сосуществует множество этносов, диаспор, которые пересеклись в подлинном эпицентре транснациональной культуры исторических десятилетий. В этом полифоничном, многоязычном и едином культурном пространстве определенную нишу занимают русскоязычные писатели, казахи по происхождению. Казахское русскоязычие на сегодняшний день представляет собой литературное течение, имеющее более чем

полувековую историю. О сосуществовании авторов в художественном пространстве русского языка свидетельствует творчество известных казахских русскоязычных прозаиков Б. Момышулы, О. О. Сулейменова, С. К. Санбаева, А. Т. Алимжанова и др., вышедших на русскую «литературную арену» в 1960-70-е годы прошлого столетия. Мы наблюдаем такие же транснациональные тенденции и в современной литературе на русском языке. Сегодня важно осмысление современных писателей республики того обстоятельства, что литературный процесс суверенного Казахстана продолжает на новом уровне никогда не прекращавшийся диалог культур. В связи с этим приведем суждение российского ученого У. М. Бахтикиревой: «Умение найти адекватный способ описания на языке другой культуры – навык, который не приобретается путем чтения грамматик. Он возникает только в результате равноценного усвоения писателем языковой культуры и опыта классической (в данном случае) русской культуры» [1, с. 165].

Самое процесс создания художественного образа первичной культуры на языке приобретенной культуры это особый вид деятельности, присущий билингвальному автору, где «один субъект не подавляет другого, а скорее, служит импульсом для речетворческого процесса» [2, с.185]. Особое значение придается конструированию читательской рецепции: тексты транснациональных писателей обращены в первую очередь к некоей транснациональной аудитории, способной интерпретировать их не в перспективе одной национальной традиции или одного литературного канона, а одновременно на разных уровнях и с разных точек зрения.

Большой интерес для нас представляет творчество представителей русскоязычной литературы Казахстана периода независимости. В период независимости все чаще происходит углубленный анализ произведений, в чем проявляется эволюционный характер процесса зарубежной рецепции. Хотя, конечно же, зарубежное восприятие казахской литературы временами все еще носит дескриптивный характер, но углубленный анализ все-таки преобладает. Можно назвать целый ряд стран, которые в период независимости проявляют наибольший интерес к казахской литературе. Среди европейских стран – это Франция, Германия и Венгрия, а среди стран зарубежного Востока – Турция, Индия, Пакистан, Иран, Китай, Монголия, растет интерес к казахской литературе в США.

Казахстанская литература переживает новый этап своего развития. Произведения Т.Абдибекова, Т.Асемкулова, Д.Накипова, Д.Амантай, А.Мекебаева и других авторов «новой волны» расширяют временной и художественный диапазон современной прозы. Переплетаются разные стилевые течения, продолжаются поиски эксперимента со словом, усложняется характер подтекста в духе универсальных для информационной эпохи положений об «открытом мире без границ». Сосуществование в едином культурном пространстве с российскими писателями дает свои плоды.

Представители «новой волны» в литературе Казахстана ведут поиск новых идей, эстетически самостоятельных форм и принципов повествования. Авторские интенции представителей «новых казахского произведения» направлены на установление взаимодействия, контакта, диалога различных литературно-культурных традиций. Транснациональная теория уделяет особое внимание вопросам перевода. Так, основной особенностью этапа зарубежной рецепции казахской литературы в период независимости

является появление в дальнем зарубежье переводов произведений молодых, как, например, сборник рассказов «Цветы и книги» Дидара Амантая, Айгерим Тажи «Бумажная кожа». «Перевод произведений Дидара Амантая на иностранные языки можно считать закономерностью, он - один из известных писателей современной литературы Казахстана. Он, образно говоря, сотворил связь между двумя мирами, пространствами, историями. Уникальность произведения Дидара Амантая позволяет быть воспринятым всегда и везде. Это диалог с вечностью», - сказал М. Ауезов [3]. Предисловие к французскому изданию «Бумажной кожи» Айгерим Тажи написал известный казахский поэт Олжас Сулейменов, оказавший немалое содействие для публикации книги в Париже. Известный литературовед и искусствовед Франции Альберт Фишлер дал переводу высокую оценку. Сборник стихотворений молодого казахстанского автора в переводе известного американского поэта и литературного переводчика Джемса Кэтса достоин профессионалами и получил грант максимального размера. Всего по результатам конкурса фонд выделил гранты 23 американским переводчикам для перевода литературных произведений с языков народов мира на английский. А. Тажи - единственный казахстанский автор. Новая книга включает оригиналы стихотворений на русском языке и переводы на английский, выполненные американским поэтом и переводчиком Дж. Кэтсом. «Я любила читать переводы и сравнивать их с оригиналом, с его звучанием, ритмом. По признанию самого молодого поэта: «Надеюсь, что и у моей книги будут такие читатели» [4]. На французский язык книгу перевел Айткали Бакытов. В издании на турецком языке вышли роман Дидара Амантая «Цветы и книги» и рассказ «Внук аксакала Толеутая» в переводе известного тюрколога Абдукапа Кара. А также роман «Цветы и книги» переведен на монгольский язык: подборку рассказов разных лет этого автора перевели Жазгуль Жумабай и Напил Базылхан. Имя Дидара Амантая в последнее время весьма популярно среди читателей. Его проза и поэзия, написанные на самые актуальные и злободневные темы, вызывают огромный интерес общественности. Д. Амантай – автор стихов, рассказов, романов, эссе. Его перу принадлежат книги «Постскриптум», «Чти меня», «Бабочка цветом попугая» и другие. Обладая глубокими знаниями в области культурологии, философии, истории, писатель сумел создать свой особый и неповторимый мир, в котором органично сочетаются традиции Востока и Запада. Книги его издаются в Алматы, Астане, Берлине, Москве. Национальный фонд искусств США, поддерживающий высшие достижения в искусстве, опубликовал итоги конкурса 2016 года на получение грантов для литературных переводов [5]. В списке победителей - рукопись книги Айгерим Тажи, автора поэтического сборника «Бог-о-слов», лауреата литературного конкурса «Ступени», финалиста Международной литературной премии «Дебют» в номинации «Поэзия» (Москва, 2011). Ее творчество известно в России. Стихотворения Айгерим Тажи переведены на несколько языков мира, но, к сожалению, для казахстанского читателя она остается неузнаваемой: многие только пожмут плечами при вопросе о ней как о молодой поэтессе.

Айгерим Тажи - современный казахстанский поэт, автор книги стихотворений «БОГ-ОСЛОВ» (2004, издательство «Мусагет», Алма-Ата), поэтической книги-билингвы «Бумажная кожа / Paper-Thin Skin» (2019, издательство «Zephyr Press», США), публикаций в литературных журналах Казахстана, России, Европы и Америки. Поэт и

литературный критик Галина Ермошина в своих отзывах отмечает, что «для поэта Айгерим Тажи существующих слов уже не хватает, и она становится творцом нового, своего слова. Не зря ее книга стихов называется “Бог-о-слов”, в этом можно увидеть и словарь, которым пользуется Бог, и высказывания Бога о слове, и слово-молитву, обращенную к миру» [6]. Молодые казахстанские поэты уже другие, они ищут новый стиль и язык. Поэтика мышления А.Тажи психологична. С лаконичным слогом, верлибром и рифмованным стихом она вмещает целый мир, выраженный в деталях и зарисовках. Поэт, редактор журнала "Арион" Алексей Алёхин так отзывається о творчестве молодого поэта: «Этот мир на глазах оборачивается к читателю своей психологической и даже метафизической сутью» Но, при этом они понятны и востребованы своими двадцатилетними сверстниками [8]. :

*Играем в крестики-нолики с Богом.
 Он звезды рисует на небе, а я Кидаю
 камни в зеленую воду. Скучаем.
 Ничья.*

Автопортрет

*Краски бутонами
 майского ландыша
 пара штрихов на
 меня посмотри
 жилки зеленые
 кожа прозрачная
 шесть лепестков
 гусеница внутри*

«Антология казахской поэзии и прозы», изданная в рамках проекта «Казахстанская культура в глобальном мире» на шести языках ООН, распространена среди университетов, библиотек и исследовательских центров в 93 странах мира и стала доступна 2,5 миллиардам людей на пяти континентах Земли. Подобный проект в Казахстане осуществлен впервые, являясь одним из направлений программы «Рухани жаңғыру», инициированной Первым Президентом Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаевым.

Каждый из 120 томов «Антологии поэзии и прозы» начинается словами Первого Президента Н.А. Назарбаева - «Если мы хотим быть нацией со своим неповторимым местом на глобальной карте XXI века, то мы должны реализовать проект “Казахстанская культура в глобальном мире”. «Речь идет о том, чтобы мир узнал нас не только по ресурсам нефти и крупным внешнеполитическим инициативам, но и по нашим культурным достижениям. Нужен целевой подход, чтобы отечественная культура зазвучала на шести языках ООН: английском, русском, китайском, испанском, арабском, французском.

Впервые за тысячелетнюю историю наша культура зазвучит на всех континентах и на всех языках мира» [7]. Лоран Тайб, генеральный директор международного агентства Prestige Communication, так выразил свое отношение к данному проекту: «Мы рады сопровождать этот проект. У вас богатое культурное наследие. Актуальность публикации книг, которые смогут продвинуть вашу культуру за рубежом, очевидна: Казахстан является мостом между Азией и Европой. У вас богатая история, и вы можете много рассказать французам. Благодаря этому проекту о вас узнает весь франкофонский мир» [8]. В новой 10-томной «Истории казахской литературы», созданной в Казахстане в рамках Государственной программы «Культурное наследие», рассматривается развитие жанров эпической прозы, при этом определяется ведущая роль романа, отмечается русскоязычная казахская литература, в частности, особое внимание отводится межкультурным литературным связям. В программной главе «Современный роман» исследованы и описаны романы крупных казахских писателей раскрыты самобытность и новаторство их художественных поисков, при этом русскоязычная художественная литература Казахстана оценивается как культурный феномен страны, обусловленный современными тенденциями специфичности освоения межкультурного пространства прозаиками Казахстана [9]. Ценным художественным явлением в период развития литературы является этап взаимообусловленности казахской и русской литератур и ознакомление с европейскими литературными формами посредством русской культуры. «Они многому научились, молодые писатели и поэты Казахстана в литературном семинаре, работающем под эгидой Общественного фонда развития культуры и гуманитарных наук “Mysaget”. Это для нас, живущих на просторах все еще большой России, с ее гуманитарными институтами, многочисленными писательскими организациями и объединениями, литературно-художественными журналами, наверное, непонятно, как много значит литературный семинар для начинающих писателей в стране, где нет ни одного литературного института. Тем более что после развала СССР многие СМИ подхватили расхожую идею о том, что казахстанская литература умирает, что есть только писатели, работавшие в советское время, что настал период пустоты и осмысление его придет только лет через сорок. Но духовного вакуума не случилось [10]. По мнению Наоми Каффи «Узнаваемость казахской культуры за рубежом, -, - результат географического и виртуального распространения казахского творчества. Важны online публикации и социальные сети «Mysaget», online журнал «Апполинарий», социальные сети (Live Journal, Facebook, Twitter, V Kontakte.ru, Stikhi.ru). В современном мире не существует преград желающим участвовать в литературной жизни» [11, с.141-142]. Таким образом, исследовательский интерес к русскоязычной художественной литературе, объединившей в себе две культуры, активно способствует формированию видения литературного процесса в масштабах мировых художественных традиций и направлений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бахтикиреева, У.М. Трансфер/Transfer // Дружба народов, 2009. - № 12. – С. 165.
2. Бахтикиреева У.М. Творческая билингвальная личность. Астана, 2009. – С.185.

3. Жумагамбетова Н Диалог культур: Анна никольская и Мухтар Ауэзов / <https://school-herald.ru/ru/article/view?id=486>
4. Миленьякая Ю. К себе через полмира // Литер. 3.09.2016
5. Contemporary american literary studies of kazakh literature // nblib.library.kz › elib › library.kz › jurnal.
6. Ключевые слова: "литературная критика" / http://library.kpi.kharkov.ua/scripts/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?LNG=&
7. Назарбаев Н.А. Было это на земле ... Об истории // Родина. – М.: Родина, 2004. – С.11.
8. Любовь Шашкова. Глобальный проект казахской литературы // <http://sozvuchie.by/home/novosti/lyubov-shashkova-globalnyj-proekt-kazakhskojliteratury.html>
9. История казахской литературы // <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12380/>
10. Зиновьева Е. Серебряный век казахстанской литературы // Нева, № 11, 2004.
11. Caffee N. Afterword // The Stories of the Great Steppe. The Anthology of Modern Kazakh Literature. Ed. by Dr. R. Abasov. - San Diego, California: Cognella Academic Publishing, 2013. - P.141-142.
12. Тажи А. Бог-о-слов: Стихотворения. — Алма-Аты: Общественный фонд “Мусагет”, 2003. — 100 с. (Серия “Мусагет”) // nblib.library.kz › elib › library.kz › jurnal.
13. Рубинс М.О. Литература в контексте транснациональной теории // <http://mfk.spbu.ru/sites/default/files/rubins.pdf>.

УДК 808

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ ДӘРІШТЕЛЕТІН РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕР

Оспанова Гүлмария Турысбекқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің PhD докторанты,

Ғылыми жетекшісі: Асқарова Алтынай Шәулікқызы

Алматы қ., Қазақстан,

***Аңдатпа:** Мақалада қазіргі қазақ әңгімелерінің ұлттық-ментальды ерекшеліктері, даму тенденциялары қарастырылған. Қазақ әңгімелерінде көрініс тапқан ұлттық құндылықтар жіктеліп, топтастырылған. Тәуелсіздік кезеңде жазылған әңгімелерге негіз болған ұлттық құндылықтардың мән-маңызы ашылған. Д. Рамазан, Д. Досжан, Н. Ораз және Б. Нұржекеұлы әңгімелеріндегі тақырыптық жаңашылдық, соны*

идеялық-көркемдік ізденістері сөз болады. Классикалық әдеби дәстүр мен алуан түрлі көркемдік тәсілдердің көрініс табуы, қазіргі әңгіме жанрының жетістігі мен жаңашылдығы зерделенген.

Тірек сөздер: *әңгіме, қазіргі қазақ әдебиеті, тәуелсіздік, ұлттық құндылықтар, этномәдени құндылықтар*

Көркем әдебиет мәдени, тарихи-әлеуметтік құбылыстарды танытумен қатар, жаңалықтарды сезіндіріп, әсерленуге ықпал етеді. Қазақ әдебиетінің өзіндік көркемдік әдісі, бағыты мен ағымы әр кезеңде әр түрлі жағдайда дамыды. Белгілі әдебиеттанушы, сыншы Асқар Сүлейменов: «...Әдебиет тарихи ұрпақтың емес – ұрпақтардың ісі, оның үстінде әрбір ұрпақтың өз үні, аяқ тастасы, зергерлігі бар. Жаңа буын жаңаның жасаушысы болуға шамасы жетпесе, үлескері болу керек. Бұл реттен, сөз жоқ, әлгі жауапкершілік еселенеді. Әдебиеттің жас буыны осыған көнгенде, өзіндегі дарын күшіне сенгенде ғана, өз сөзін айтпақ, өзінің көкірек көзін танытпақ. Көру деген ең бастысы емес, салмақ – сенімде» - деп жазады. Жазушы жазар ойын жалынды жанымен суреттесе, әдебиетті әдебиет ететін, шығарма мен оқушыны қауыштыратын – сенім құдіреттімен жанасқаны. Әр заманның өз талабы мен оқырманының талабы болады. Қазіргі таңдағы әдебиеттің даму арнасы қандай бағытта, оқырман көркем шығармалардан не іздейді?

Қазіргі әңгіменің көркемдік, құрылымдық ерекшелігі, идеялық-мазмұндық жаңашылдығына арналған ғылыми диссертация, әдеби монография, сыни мақалалар баршылық. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарының «Қазіргі қазақ әдебиеті» (10-том), «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркемдік шешімі», «XXI ғасыр әдебиеті», «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар» атты монографиялық еңбектердің көлемді бір тарауы қазіргі қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының өзгешеліктерін жан-жақты талдауға арналады. Әдебиеттің түрлі мәселелерін қарастыру үстінде бүгінгі қазақ әңгімелерін басты нысанаға алған ғылыми диссертациялар қорғалды. Мәселен, С.Ержанованың «Қазіргі қазақ әңгімесі» (1999), Н.Смағұлованың «Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі тартыс табиғаты» (2006), Ұ. Ибрагимованың «Қазіргі қазақ әңгімелері», Г.Балтабаеваның «Қазіргі қазақ әңгімесі» атты диссертациялық зерттеулерді атауға болады.

Сондай-ақ, баспасөз беттерінде жарық көрген Г.Орданың «Әңгіме жанрындағы дәстүр жалғастығы», «Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімесінің көркемдік көкжиегі», Е.Қаныкейұлының «Қазіргі қазақ әңгімелері: руханият және постмодернизм», Р.Сұлтанғалиеваның «Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімесі: көркемдік жаңашыл ізденістер», Т.Сейсенбайдың «Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік ерекшеліктері» атты шолу, зерттеу мақалалар. Аталмыш еңбектерде көрнекті жазушылардан бастап әңгіме жанрында еңбектеніп жүрген жастарға дейін кеңінен қарастырылған. Көркем прозаның мазмұндық, идеялық, көркемдік-эстетикалық қырлары толығып, ұлттық әдебиетіміздің жаңа сатыға көтерілгенін байқауға болады. Яғни, тәуелсіздік кезеңдегі әдебиеттің көркемдік сипаты толысып, жалпыұлттық таным мен рухтың жаңғыруы сабақтаса көркем бейнеленуде. XXI ғасыр қазақ прозасында

дінифилософиялық, тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік тақырыптармен қатар, руханиадамгершілік құндылықтар негізгі арқауға айналып отыр.

Зерттеу барысында Тәуелсіздік кезеңдегі әңгімелердегі этномәдени құндылықтарды талдап, салт-дәстүрлер арқылы ұлттық қасиеттер көрініс тапқан туындыларды қамтуға тырыстық.

Қазіргі қазақ әңгімелердегі ұлттық құндылықтардың көрінісін мәдени функциялық арнасы мен түрлі өлшемдер бойынша жүйелеп, топтастыруға болады:

- Халықтың салт-дәстүрлері арқылы көрініс тапқан құндылықтар (шашу, сүйінші, аунату, естірту, көңіл сұрау, байғазы, ерулік, сыбаға, сынсу, жоқтау т.б.);
- Фольклорлық ұғымдарға қатысты құндылықтар (жыр, айтыс, домбыра, ұлттық мифология, тотемдік құндылықтар (қарға, көк бөрі образдары)) т.б.;
- Тіршілік бұйымдары, заттай деректілігімен көрінетін этномәдени құндылықтар ұлттық жабдықтар (текемет, қоржын), ұлттық ыдыс-аяқ түрлері (торсық, зерен, саба, мес т.б.), ұлттық киім-кешек үлгілері (сәукеле, тақия т.б.), ұлттық әшекейлер (білезік, сақина, бойтұмар, шашбау, шолпы т.б.), ұлттық тағамдар (қымыз, шұбат, құрт т.б.);
- Ұлттық ойын түрлері арқылы көрінетін құндылықтар (көкпар, бәйге, серке тарту);
- Ұлттық өнер түрлері: құсбегілік өнері (салбурын), аң аулау өнері (құмай тазы, берен мылтық), музыка өнері (домбыра, саз сыртнай, әншілік, күйшілік т.б.);
- Діни құндылықтар: иман, қанағат, қайыр, садақа;
- Ұлттық тәрбиедегі құнды ұғымдар (обал – сауап, аманат, кие, аманат, ұят, ынсап, құт);
- Ұлттық мінезбен байланысты қастерленетін рухани-адамгершілік қасиеттер (қонақжайлылық, бауырмалдық т.б.).

Д. Рамазан «Жатбауыр» әңгімесінде ұлттық тәрбиедегі бауырмалдық, ағайындық қасиеттері дәріптеледі. Қазақы салт бойынша ұлдың әкесі мен шешесі немерелерін бағып, тәрбиесін береді, ол өз жұрты болып есептеледі, әйелдің әке-шешесі нағашы жұрты болып есептеледі. Өз жұртының тәрбиесінде өскен бала, сол жұрттың тілеуін тілеп тұрады ғой. Қай жұрттың тәрбиесін алып өссе, сол жұрттың құндылықтарын бойына сіңіріп, сол жұрттың мүддесіне қызмет етеді. Д.Рамазанның «Жатбауыр» әңгімесінде тартыс тек отбасылық дәрежеде емес, бүкіл бір ұлттық тәрбие, ұлттық дүниетаным арасында өрбітілген. Орыс тілді нағашы жұртының қалалық тәрбиесінде өсіп келе жатқан немересі өз жұртына, өз ұлтына жатбауыр болып кеткен. Тіпті оның ойлау қабілеті, дүниетаным да өзге. Ауылда тұратын өз атасы мен апасының тірлігін, өзінің ана тілін түсінбейді ол. Тәлтіректей басып, әрең жүрген жаңа туған қозыны баптаған атасына таңырқай қарап: «Бұндай жерде адамдар қалай тұрып жатыр, - деп ойлады ішінен. – Қызықтайтын да дәнеңе жоқ! Бар-жоғы малдың соңында салпаңдап күн өткізу. Тап бір малдың құлақкесті құлдары сияқты. Таң атқаннан кеш батқанша жағдайларын жасап, балаларындай бағыпқағады, баптап күтеді. Малмен бірге өздері де мал болып кеткен сияқты» - деп ойлайды немересі. Автор әдейі дүниетанымдағы қайшылықтарды алға тарта отырып әңгіме сюжетін өрбітеді. Немересі қора толы малды темекі шегемін деп өртеп жібергенде де, обал болды-ау, мен кінәлімін деп бір өкініш білдірмейді. Атасы мен апасы мал екеш малды да аяп, обалсынады.

Ауыл адамдарының кең пейілдігі сол, бүкіл ауыл боп өртті сөндіріп, аман қалған азғана малына жем-шөп әкеліп көмек береді. Бұдан қазақ ауылында бар бауырмалдық отбасы мүшелері арасында жоғалғанын мағынаны тарылта отырып көрсетеді.

«Құдасы ләм-мим деп тіл қатпастан жиенімен қоса секеңдеп, ойнап кетті. ...ылғи осылай, құдасы орысша амандасады да, зым-зия жоғалып кетеді. Тап бір жеп қоятындай маңайына жуымайды. ...алыстан ат арытып құдам келді деген ой қаперіне кіріп те шығар емес» -деп ойланады шал. «Құдасын құдайындай сайлайтын» қазақ халқы үшін қалалық адамның істеп отырған амалы әрине көргенсіздік іспетті.

Немерелерінің жатбауыр болып кеткені немересінен тірідей айырғандай боп қарттардың жанына батады, күйік боп ішке түседі. Бірақ бұл жайт нағашылары үшін де, өз баласы үшін де, немересі үшін де қалыпты жағдай. Осы жайт арқылы жазушы бүгінгі қоғам драмасын көрсетеді. Мұндай ұрпақтар арасындағы түсінбеушілік, келін мен немеренің қазақ тілін білмеуі, немерені жатбауыр етіп өсіру, туған шаңырағына қонақ секілді келіп-кетіп жүрген балалар мәселесі Д.Рамазанға дейін де қазақ әдебиетінде, әсіресе әңгіме жанрында біраз көтерілген. Мәселен, Д.Исабековтың «Қара шаңырақ», Т.Әбдіқовтың «Қонақтар» әңгімелеріндегі проблематика да осыған ұқсас. Бұл әңгімелерде қазақтың қанына сіңісті болған ағайыншылық, бауырмалдық секілді құнды қасиеттердің жоғалып бара жатқаны қынжыла суреттеледі.

А.Алтайдың «Оба жылғы сауық» атты әңгімесінде қазақы тәрбиеге жат безбүйректік қасиет сынға алынады. Әңгіменің сюжеті ықшам. Үлкен ұлының шақыруымен Астананың тойына барған анасы жанына сіңлісінің балаларын ерте барады. Ондағы ойы жұмыссыз жүрген балаларға жәрдемдесу, олар да өмірден өз орындарын тауып, екі қолға бір жұмыс тапсын деген тілек еді. Алайда ұлының ниетінің тарылып кеткені соншалық, оларға жұмыс тауып бермек түгілі жөнді қарсы алмай, томсырайып жүріп күтіп алып, кетер кезде зілді сөздерді айтып шығарып салады. Параллель суреттеледі.

Ж.Шаштайұлы, Д.Рамазан, А.Алтай секілді бірқатар жазушылар бауырмалдық құндылықты көрсету үшін жатбауырлық, безбүйректік, арасы алшақтап, көңілі қалушылық сияқты сұрқия сезімдер арқылы суреттесе, керісінше кей суреткерлер бауырмалдықты әдемі оқиғалар арқылы өмірде бар, табиғи қалпында көрсете алған.

Керісінше, Нұрғали Ораздың «Күнімайдың күндері-ай» шығармасында өз ауылынан келген қонақты жүгіріп жүріп, лайықты күтіп алуынан, ағайы туралы тек жақсы ойлауынан, ауылын сағына еске алуынан бауырмалдық құндылық жарқырап көрінеді. Бас кейіпкер Күнімай өзінің туған ауылы Шайырқұмнан сексеуіл тасуға келген жігітті ұнатып қалып, қашып кетіп қосылады. Жігіті Жәңгір деген қалаға жақын, үлкен, сәнді ауылдың тұрғыны. Күнімайдың пәк көңілі құмға көміліп, жырақта орналасқан Шайырқұмын, сол ауылдың адамдарын, сол ауылдағы ағайын-туысын сағынады.

Күнімай үй шаруасына мығым, енесін, ерін сыйлап иіліп тұратын жан. Мал екеш, малға да жаны ашып тұратын мейірбан «...мөлііп тұрған қызыл бұзауды көріп аяп кетті. Қос бүйірі қабысып қалыпты. Жұп-жұмсақ танауымен алдындағы ағаш науаны ақырын ғана түрткілеп, құр босқа әуреленіп, шөп іздегендей болады. Есік ашылып, қораның ішіне жарық сәуле түскен кезде, сырттағы әшпақ әлемнен жасқанғандай момақан күйде көздерін жұмып-ақ қалғаны.

- Ой, тентек! – деді Күнімай оның арқасынан еркелете сипап. – Мен саған қазір шөп орып әкелемін. Тойғаныңша жейсің сосын. Қос бүйірің қампайып шыға келеді, әлі-ақ» - деп бұзауды ереклетеді.

Шынымен, бұзауды еркелетіп, алғашында шөп орып беріп, кейіннен арқандап шалғынға жаяды да, қос бүйірін шығарып, өгізшеге айналғанына дейін көтеріп судан өткізгенін көрген адамдар: «Ойы-ы-бай, мына келіншектің палуаны-ай!» деп таңдай қағады.

Шығарманың: «Біреу үйді басына көтеріп қорылдай бастады. Ә-ә, Білісбек ағайы екен ғой...

Мана Шайырқұмнан келген қонақпен бірге тамақ ішпей, тымырайып қалған Марияш пен Дана ас үйде өзара күңкілдесіп, сөз арасында «Ужас!» деп орысшалап қояды.

Білісбек ағайы жатқан бөлмеден тер мен шуаштың жағымсыз иісі келгендей болады. Күнімай мұрынын сәл тыржитып қойып, тағы да Шайырқұмдағыларды ойлап кетті...» деп аяқталуынан, ағасын зыр жүгітіп жүріп күтіп алып, дастархан жайып, шай әзірлеуінен оның бойындағы бауырмалдық қасиетін ешбір урбандалу бұза алмайтынын көреміз. Осы секілді ұсақ детальдар бауырмалдықтың әлі жоғалмағанын көрсетеді. Мейлі адам қандай болса да, (нәскиі сасысын) мейлі, ол туыс, сондықтан бауырмалдық қасиеттер сақталуы керек деген ойды қостайды.

Нұрғали Ораздың «Әпкем, жездем және мен» атты әңгімесі қарапайым адами қасиеттер: түсіністік, рухани парасат, бауырмалдық секілді құндылықтардың әлі де бар екенін жарқырата бере алуымен құнды. Отау құрғанына оншақты жыл болған әпкесі мен жездесінің ажырасқанын ести салысымен інісі сапарға шығады. Ондағы ойы жалғыз қалған әпкесіне қолдау көрсетіп, дем беру. Әңгіменің басты кейіпкері Жәкіш: «оның қасында қазір қалайда біреуіміз сүйеніш болып жүруіміз керек. Әйтпесе бір әке, бір шешеден туған бауыр екеніміздің құны көк тиын» - деп түсіндіреді өз әрекетін. Әңгімеде інісі нарратор ретінде алға шығып, өз сезімін, әпкесінің оқиғасын баяндайды. Әңгіме бірінші жақтан жүргізілгендіктен нарратордың бауырмалдығы, әпкесіне деген ағайындық сүйіспеншілігі мөлдіреп жіпке тізген моншақтай, эмоционалды түрде берілген. «... біздің осы қиындыққа төзімді, тіс жармас тұйық мінезімізге орай, қайғы-қасірет атаулыға мүлдем өш, қиын-қыстау сәтте іркілмей қол ұшын созуға әзір ыстық жүрек, нәзік көңіл сыйлапты. Әпкем жайында сол жақтан келген әлдебіреуден ести сала, қанатымен су тасыған қарлығаштай алып-ұшып келе жатқан түрім мынау. Шындап келгенде, дәл қазір оған мен қандай көмек бере аламын, қолымнан не келеді, нендей мақсатпен жолға шықтым – о жағын әлі ойлаған да жоқпын. Әйтеуір, кідірмей тез жетуім керек сияқты...» - дейді інісі. Оның әңгімесінен отбасыларының өте тату, шын мәнінде бір-біріне етжүректері елжіреп тұратын бауырмал екендерін көруге болады.

Туған ағасындай болып кеткен жездесінің сүйіп қосылған жарын, бауыр басып қалған ауылы мен үйін тастап бөтен адамға айналып кеткеніне сене алар емес ол. Себебі топ жігіттің ішінен жездесін бір көргенен-ақ жазбай танып «сол сен екеніңді көңілімізбен сезгенміз. Өйткені сен біртүрлі ... біздің үйдің адамына ұқсайтынсың...» дейді. Әпкесі мен жездесінің өмірлік драмасы – балаларының жоқтығы. Дегенмен, дәл сол түні жездесінің әпкесіне келіп, бір тостаған айран ішіп, кіршіксіз адал көңілмен сыр ақтарғандарына куә

болады. Өздерінің ажырасқанымен жандарының ажырамағанын, олардың бір-бірімен мәңгілік серік екеніне көзі жетеді.

Әңгіменің әуезі, лирикалық пафосынан адамдардың бірін-бірі жан жүрегімен түсіну, рахани жақындық, бірінің арман-тілегіне екіншісі аялай, құрметпен қарау, әпкесінің өз бақытынан жолдасының өмірлік парызын жоғары қоюдағы парасаттылығы секілді құндылықтар менмұндалап тұрады.

Б. Нұржекеұлының әңгімелерінде керісінше осы бір дүниеде ең бір жақын болуы керек адамдар – әйелі мен күйеуінің арасында рухани жақындықтың болмауы, сатқындық жасалуы секілді

Дүкенбай Досжанның «Қымыз» атты әңгімесі қазақ халқының материалдық этномәдени құндылықтары арқылы адамдардың рухани көгжиегін кеңітіп, оларға адамгершілік-эстетикалық әсер етудің жарқын мысалы болып табылады. Қазақ үшін қымыз – ол ұлттық сусын. Сондай-ақ ол шипалы тағам. Оны жасаудың өз әдебі, бабы, салты бар. «Қымыз» әңгімесін оқи отырып тіпті оны дайындаудың өзі бір өнер екенін көреміз.

Әңгіменің бас кейіпкері жасөспірім жігіт Далабай. Ағасы қатты сырқаттанып жатып, бас жағында керсен толған қымыз тұрса да, ... қымыз ішкісі келетінін айтады. Бозбала ағасының тілегін орындап, жылқышылар ауылына қымыз әкелуге кетеді.

Жылқышының үйі – бұл мұражайдың бір бөлігі іспетті. Д.Досжанов әңгімесінде тарихи экскурс жасай отырып, қазақ халқының тіршілік ету мәдениетін көрсетіп, қазақ халқының сыйласу, қонақ күту мәдениетінің мазмұнын айқындайды. Осылайша халықтың жадының матрицасын құрастыратындай.

«Сөренің ішінде жиде ағаштан шапқан, тау сағыздай сары зерен тұр. Ағаштың діңін қуалап ойып алыпты. Жарықтықтың бунақ-буыны бәз қалпынша сақталған. Бояусызак бунағы білініп, өңі ашылып, жалтырай түседі. Ұстаның дінді қуалай оюына қарағанда ағаш жазда қиылған. Бойында сөлі бар кезде шабылған. Әйтпесе зерен жұқарған мезетте түбі тесіліп кетері хақ-ты. Жазғы тал көн секілді созылмалы келеді. Ұста қиялын табиғи бояуымен, қаттылығымен, жеңілдігімен байытып тұр. Бұл да Ақәділ ұстаның көзі» - деп қолы алтын халық шеберінің еңбегіне ерекше назар салады. Қазақ этносының тіршілігіндегінің картинасын сол қалпында бере отырып, халық мәдениетінің мазмұнын, халық шығармашылығын кеңінен насихаттайды. Бұйымдарды асқан дәлдікпен сипаттау Д.Досжан үшін мәдени құндылықтардың сөзбен көшірмесін салу ғана емес, ең алдымен ол адамдар арасындағы рухани-адамгершілік байланыстардың бастауы, оқырманға адамгершілік-эстетикалық әсер етудің құралы. «Зергердің көзі жоқ болса да, қолынан шыққан өнері өлмепті. Атақты зергер ұсталар қартайған шағында таңғажайып бұйым жасап қимас кісілеріне сыйлаушы еді. «Көзімдей көріп жүр» дейтін. Суреттеуге тіл жетпейтін қазымыр өнерін ел ішіне қалдыратын, тарататын. Сөйтсем, сол кісілердің өмірден кеткісі келмегені екен ғой. Өлмейтіндер ғана артына өлмес өнер қалдырады» - деп автор рухани детальді ерекшелейді. Яғни «қимас адам», «көзімдей көру» секілді құндылықтарды алға тартады.

Киіз үй ішіндегі тұрмыс заттарын, әрбір жабдықты үлкен сүйіспеншілікпен, дәлдікпен суреттейді. Қазақ халқының мәдениетіндегі ыдыс-аяқ атауларының молдығы, олардың әрқайсысының өз қызметі сипатталады. Тай саба, құнан саба, күбі, торсық, қауақ,

мес, піспек, керсен, шелек, шара, тостақ, тостаған, алтын көз зерен, күміс көзе, қалайы шөміш, сырлы ожау, ағаш табақ секілді ыдыс түрлерін атап, олардың қызметін әңгімеге шебер қиюластырып кіріктіреді. Автор әрі қарай осы ұстаған заттардың иесі Ақтәтенің яғни кейіпкердің ішкі жан дүниесіне үңіледі.

Автор кейіпкерімен бірге ыдыстар құпия сырын ашуға тырысады. Нарратор алғаш келгенде-ақ көкейіндегі сұрақты қоюға ыңғайланады. Алайда, бөгде адамдардың көзінше сұрай алмайды. Тамақ ішіліп, қымыз тартылып болған соң, көрші келіншекке Ақтәтенің әрбір ыдысты ұқыптап жуып, оның мәнін айтып, қымызды баптап құюды үйретуінен тек бозбала емес, оқырман да қазақ халқының қонақ күту мәдениетінен мол мағлұмат алады. «Қымызды кесемен жай кісіге ұсынатын. Келім-кетім көпшілік ішеді. Мешкейлер мен саудагерлер тостақпен сусындаған. Оларға жұтары мол болса болғаны. Дәмін алып тұшынып жатпайды. Зеренмен асыл достар ішкен. Көремісің, жарықтықтың өзі де арудың көзіндей ойнап тұр-ау. Соққан зергеріне, шапқан ұстасына сай зереннің де әрқилысы болады. Қолымдағы Ақәділ ұстаның өрік ағаштан ойған алтын көз зерені. Ғашық жандарға қымызды алтын жалатқан көзеге құйып берген. Қақ күмістен соғылған көземен ақын, сері, сыпа, сал ішкен. Ілгеріде ауылға бір сері түсіп, қымыз ішпей жатып алғанда, атам бейшара осы қақ күміс көзені ат шаптырып Саураннан алдырған еді. Батыр мен палуанға қыпша бел құмырамен қымыз ұсынады екен». Сонда мен Ақтәте үшін асыл дос болғаным ғой, деп ой түйеді бозбала. Осылайша, автор кейіпкерімен бірге зереннің сыртындағы емес, оның ішкі символикалық құпиясын ашады.

Әңгімеде көтерілетін тағы бір мәселе рухани-адамгершілік, тұлғалық теңдік мәселесі. Ақтәтенің соншалықты биік өрелі, табиғатынан аңғарымпаз, талғампаз болмысына әрине Жарбиған жолдасы теңі емес. Жарбиған қарапайым сыйластық мәдениетін меңгермеген, жөн-жосықты білмейтін, түлей адам. Оны ең алғаш қонақтың мініп келген атын мініп шаба жөнелуінен көреміз. Екіншіден, сөзінің барлығы қарғап, сілеумен, кекетумен сабақталады. Авторлық бағалауда «Жылқы қайырып, бие сауғаннан өзге өнері жоқ, арқауы бос, арамдығы бар, қиын кісі», «Кең дүниені тарылтып тұратын жабайы мінезі» деп суреттеледі. Ақтәте образы қаншалықты асқақ етіп сомдалған болса, Жарбиған оның антиподы, соншалықты пәс. Бірақ шынайы. Осыдан келіп әңгімедегі бір түйткілді түйін шешілетіндей. Ол Ақтәте мен Далабайдың ағасының арасында нендей байланыс бар деген түйткіл. Нарратор бұл жайында ел әңгімесін сол күйінде береді: «Өсекші әйелдерден естігенім. «Не білгенің бар! Перме бастық Ақтәтемен ашына екен ғой!» десті. «Қайдағыны көкімеші. Қойнында жаңа түскен, қуыршақтай келіншегі бар емес пе? Перме бастықты сарықарын әйелге қалай қиясың?» – деді. «Естіген құлақта жазық жоқ. Перме бастық соғысқа аттанар алдында мұрты енді тебіндеген бозбала көрінеді ғой. Содан: «Жеңеше, олай-бұлай болып кетсек, не көрдік дейміз, аманат қып алып жүрер бірдеме бер», – депті. «Қата қалғыр-ай, ә!» «Ақтәте сонда жылап тұрып бойтұмарын жігіт мойнына тағып беріпті деседі». «Бойтұмардың сырын білесің ғой, сүйген адамына ғана сыйлайды», – десті. «Сайқал-ай, жұрт сыйлаған азаматты қалай өсекке таңасың?!» десті. Өз басым, әңгіменің анық-қанығына көз жеткізген емеспін» деп арадағы мәселенің басын ашық қалдырады. Бірақ көзі қарақты оқырман сюжеттің даму барысында Ақтәтенің хал сұрау үшін ауылға

атануынан биік өресіне көзі жеткен оқырман, Ақтөтенің Далабайдың ағасын азамат ретінде шын сыйлағанын көреді. Және ол сыйластықтан әріге аспағанын, оның болмысына кей өсекшілер айтатындай пәс нәрсе сыймайтынына көзі жетеді.

Әңгімедегі басты идея да осы проблематикадан суырылып шығады. «Қарғам-ау, осының күллісі өзіңе сақтаған сыбағам еді. Сықпаға бал қосылған, майдың тортасы айрылған, ұнға салып қыстан сақтап жүрген тайдың қақ жамбасын асам өзіңе. Асқа дейін қарның ашып қалады-ау. Қолымнан дәм татпағалы қай заман», – деп Ақтөте елжіреді.

Сыбаға – құрметті қонақтарға, сыйлы адамдарға сақталатын кәделі ас. Сыбағаға еттің бас, жамбас, омыртқа, қазы-қарта, жал-жая сияқты жақсы мүшелері тартылады. Сонда сыбаға ең әуелі сыйластықтың көрінісі, ол адамдар арасындағы қарым-қатынасты арттырушы, жақындастырушы құрал.

«Ақтөтенің ұнға салып сақтаған сүр жамбасын қолыма алғанда күн батып бара жатқан. Сары алау күн қолымдағы жамбасқа соншама ұқсады. Тұз сіңген, майы мен еті қосыла қатып сары мейіз болған, дәмі де, нәрі де бойында қалған асыл мүше. «Асыл мүше, сені сақтаған кісінің жүрегінде сағыныш пен ілтипат болмаса бағаланар ма ең өстіп? Әркімнің көңілінде жүрген қимас сыр, ән, айтылмаған әңгіме, ішілмеген қымыз, бәрі-бәрі сендей-ақ болар. Бұл жалғанда өзіңе арнап мүше сақтар, жамбас қақтар жақының болса – армансызсың. Сен де біреудің есінде екенсің, көңілінде жүрген көрінесің. Бет алдымда еріп батып бара жатқан алау күн бұл өмірдің соншама қысқалығын ұқтырса, қолдағы асыл мүше адам мен адам арасындағы тәттілікті аңғартты. Сол тәттілікке табындым әрі іштей сүйсіндім» - деп ой түйеді Далабай.

Далабай зерделі, көзі ашық, көкірегі ояу бала екенін әңгімесінен, түйген ойынан аңғаруға болады. Ақтөтенің оны оқымыстым деп атауында да мән бар. Қазақта жеңгесі қайныларын, қайын сіңлілерін атымен атамай ат тергеп, ат қояды. Сонда Далабай Ақтөтеге қайны болғанда, оның ағасын да қайын аға деп шын құрметтеген болып отыр. Ақтөте шын құрметке лайық адамды сыйлай, бағалай алған жан екенін көреміз.

Қорыта келгенде, мақала мазмұнына арқау болған жазушылар өзіндік жаңалығы мол тың қасиетті шығарма беруге ұмтылған. Ұлттық құндылықтарды жеткізу идеясы өмір құбылыстарына келу тұрғысынан, фактілер мен суреттеу принциптерін жанаса жеткізуімен ерекшеленеді. Талданған әңгімелер қазақтың ұлттық мінез, ұлттық болмыс, рухы сияқты категорияларды қамтуымен дараланады. Жазушылар көздеген идеяларын жеткізуде жазудың тың тәсілдерін қолданған. Адамдардың ішкі жан дүниесі мен сыртқы болмысты сабақтастыра суреттеген. Осылайша қазіргі қазақ әңгімесін психологиялық астармен, трагедиялық ойлармен, философиялық тұжырым арқылы көркемдікэстетикалық ізденістермен байытты.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. А. Сүлейменов Болмыспен бетпе-бет. - Алматы, 2001. – 216 бет.
2. Рамазан Д. Жылап аққан тамшылар: Әңгімелер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. – 320 б.
3. Алтай А. Киллер сауысқан. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Арда+7, 2013. – 400 б.

4. Шаштайұлы Ж. Тау мен дала. Повестер мен әңгімелер. Т.1. – Алматы: Ан-Арыс, 2010. – 360 б. Т.
5. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Кавказ. Интеллектуальные путешествия из России в Грузию, Азербайджан и Армению. М.: Издательский сервис, 2002. – 416 с.
6. Дәутайұлы Н. Кісі иесі: повестер мен әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.
7. Ғабитов Т. Қазақ философиясы: ұлттық идея кең мәнінде. – Алматы: Раритет, 2010. – 241 б.
8. Ораз Н. Даладан қалаға келгендер: Хикаят және әңгімелер. – Алматы: Қайнар, 2006. – 280 б.

ӘОЖ 341.72

ЖАМБЫЛ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТЕҢЕУЛЕР

Турабаева Л.К.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

***Түйін:** Мақалада Жамбылдың ақындық және айтыс өлеңдері қарастырылған. Ақынның жас кезінен айтқан өлеңдері, айтыстарына әдеби тұрғыдан талдаулар жасалынған. Жамбылдың айтыста айтылатын әлеуметтік жағдайлар, ел ішіндегі өзгерістер жайлы өлеңдерінен үзінділер келтірілген. Ақынның сурып салма өнері, өмірдегі шындықты жырлауы айтылған. Жамбыл өзінің айтыстарында қолданған көркем сөздері теңеулері, елдің тағдыры жайлы айтқан өлеңдері қарастырылған.*

Кілт сөздер: ақын, айтыс, өлеңдер, ел, әлеуметтік, қоғамдық, образ.

Жамбыл – шынайы шындықтың көркем суреткері. Қандай дүниені болмасын, ақын көзімен барлап, сурет күйінде танып үйренген Жамбыл өмірден өткенше осы аңғарымпаз қалпынан танған емес. Ол халық әдебиетін, өзінен бұрынғы ақындар шығармаларын, ауызша тараған жыр-дастандарды жатқа білген. Мұхтар Әуезовтің айтуы бойынша, миллион жол өлеңді мүдірместен жатқа айтатын болған. Жамбыл өзінің ғасырға жуық ғұмырында тау мен даланы жырлады. Поэзия әлеміндегі туған халқының мақтанышы, әлемдік деңгейдегі жыр алыбына айналды. Оның ақыл-ойға, парасатқа, терең тарихқа, мөлдір сырға, нәзік сезімге, бай образға толы поэзиясы өлеңге құштар, өнерсүйер әрбір жанды сүйсінтті.

Жамбылдың майталман ақын болып қалыптасуы тек Жетісу ақындық мектебінің ауқымында болған жоқ. Ол өзіне дейін ертеде өмір сүрген атақты жыраулардың, өзімен

қатарлас айтулы ақындар мен жыршылардың мұрасын, күллі халық поэзиясын толық меңгерген, игерген, өз шығармашылығына өзек еткен. Ілгеріде Шөже, Балта заманда өткен, Асекең, Бұқар жырау арманда өткен.

Солардың аруағы маған қонып,

Ел мұңын жырмен толғап, нөсерлеткен,

– дейді Жәкеңнің өзі Досмағамбетпен айтысқанда. Ал, “Замана ағымы” толғауында:

Замана деп толғанған, Ел қайғысын қолға алған.

Абылайдың алдында Сөз

сөйлеген болжаудан

Бұқар жырау, о да өтті.

Шернияз бен Шортанбай,

Досқожа мен Нысанбай,

Дулат пенен Сүйінбай –

Сөздері жел құйындай,

Өтті еңіреп олар да! – деп, Жамбыл аты аталған жыраулар мен ақындарды, олардың мұрасын жақсы білетінін, сөйтіп өз шығармашылығының қайнар көзі – қазақ халқының ежелден келе жатқан фольклоры, әдебиеті мен мәдениеті екенін білдіреді [1]. Сонымен бірге Жамбыл туысқан қырғыз елінің де мәдениетін бойына сіңірген. Қырғыз ақындары мен манасшылары арасында оның достары көп болған, олармен бірге қырғыз жұртын көп аралаған, айылдарда өлең айтып, жыр толғаған, күй тартқан, айтысқа түскен. Атақты Токтоғұл, Мұраталы, Әлімқұл сияқты өнер саңлақтарының Жамбылға деген ықыласітипаты, сондай-ақ қырғыздың Шәбден тәрізді сыйлы басшыларына көрсеткен құрметі көпшілікке аян. Ал, Жамбылдың “Манасты”, “Ер Төстікті” манасшылардан кем жырламағаны тағы да белгілі. Демек, Жамбылдың даңғыл жырау, талмас айтыскер, майталман ақын болып өсуіне қазақ пен қырғыз халықтарының мәдени мұрасы негіз болған.

Жамбыл поэзиясының дені – әлеуметтік сарын болып келеді. Ол байдың байлығын, мықтының мықтылығын екшеп отырмаған, көрер көзге айқын әділетсіздік пен мінін тура жырлаған. Халықтың кем-тар күйіне жаны ашыған ақын бұл тақырыптан алыстап кетпеген. Ата-анасынан дарыған өнер, өз табиғатындағы талант, халық поэзиясы мен ауыз әдебиетінің дәстүрі, міне, осының бәрі қосыла келіп, ұлы жыршыны дүниеге әкелді, оны ауыл ақынынан қазақ еліне ғана емес, барша әлемге әйгілі жырау етті. Он бес жасынан өлең айта бастаған Жамбылдың XX ғасырға дейінгі шығармаларының басты нысанасы – сол кездегі қазақ ауылының күнделікті тіршілігі, жеке адамдардың мінез-құлқы, болыс пен байлардың іс-әрекеті болды. Ол шығармалардың дені – арнау мен мысқыл өлеңдер, айтыстар. Бұл тұста Жамбыл шыншыл да, сыншыл ақын түрінде көрінеді. Оның өзіндік себептері бар еді [2].

Жамбылдың үлкен ақындық өмірі XIX ғасырдың 70 жылдарынан басталған болатын. “Ел жүдеген үстіне жүдей берді, ел менен жыр сұрағанда, кепкен ботаның тұлыбына еміренген маядай, батырларды жырла дейтін болды. Мен де жұрттың тілегіне сәйкес “Өтеген батыр”, “Саурық батыр”, “Сұраншы батыр”, “Көрұғлы батыр”, “Алатай Жапарқұлдың” жырларын айтатын болдым. Ел есіткенде ыңыранып жылайтын,

ауру көргендей болатын. Осындай елді жарыққа шығаратын батырлар да туар-ау әлі десетін”. Отарлықта езілген халықтың, жадап-жүдеген елдің қам көңілін Жамбыл жыршы болып та көтеріп жүрген. Осылай ел тілеуі мен қалауы бойынша ел намысын жыртқан, елді қорғаған батырлар жайында жырлаған Жамбыл оларды өзінің айтыстарында да мадақтап отырады.

Жалпы, Жамбыл батырлар туралы жырлағанда жай жыршы болып қана көрінбейді. Оның ақын екені мұнда да айқын көрініп тұрады. Оның жырлаған “Өтеген батыр”, “Сұраншы батыр”, “Көрұғлы” дастандарында ежелгі эпостық дәстүрдің көп белгілерімен бірге біраз өзгешеліктер бар. Әсіресе, ондай айырмашылық қаһармандардың күйінген сәттерін беруде, сондай-ақ эпоста мүлде жоқ табиғат суреттерін бейнелеуде және ескі батырлар жырына тән кейбір байырғы мотивтерді түрлендіруде көрініс береді.

Отан соғысы жылдарында Украинаны, Мәскеуді, Кавказды, Воронежді, Ленинградты қорғаушыларға арнап, олардың рухын көтере, ерлікке шақыра жыр төгу де жыраулар үлгісі. Мұның бәрі жыраулықтың сыртқы, көзге ұратын белгілері, ал оның ішкі, рухани ерекшеліктері Жамбыл поэзиясында тағы да айқын көрінеді. Жамбыл, ежелгі жырауларша, замана туралы толғап, дәуірге сипаттама береді, өтіп жатқан оқиғақұбылыстарға өз бағасын береді. Сонымен қатар, Жамбыл толғауларында жырауға тән нақылдық, афоризмдік сипат бар, ойшылдықтың абыздық нұсқалары кездеседі, сөз өнерінің, жұрт алдында айтылған толғаудың ерекше құдіретіне деген құрмет те байқалады. Мәселен, мына бір шумақтарға көңіл бөлейік: Жердің шелін сел жуар, Елдің кегін ер жуар.

Дауыл тұрса бұлт қуар, Жердегі

жауды жұрт қуар... Немесе:

Жаудан күту жақсылық –

Зарыққанның салдары. Байдан

күту жақсылық – Тарыққаның

салдары.

Мұндай жыраулық үлгіде айтылған нақыл сөздер Жамбыл поэзиясында айтарлықтай көп. Олар ақынның әртүрлі шығармаларында құмдағы шашырап жатқан алтын түйірлер тәрізді жылтырап көрінеді, көре-тере білген кісіге зор қазына, тағылымы мол рухани байлық [3].

Жамбылдың осы тектес толғауларының басты тақырыбы – адам, қоғам, өмір, заман, ал мазмұны – солардың сипаты, сипаттау тәсілдері – әр алуан тенеу, метафора, антитеза, шендестіру, мінездеу. Мұндай нақылға айналып кеткен толғауларда Жамбыл өмірден түйгені мен тоқығаны көп дана ретінде көрініп, мәні-мағынасы биік те терең мәселелерді қамтиды.

Жамбылдың ақындық жанры көбінесе, айтыс екені зерттеу еңбектерде қарастырылған. Ақын айтысқа ерте араласып, 15-16 жасынан-ақ ақындық өнерін бастаған. Оның ел алдында сақталып қалған ірі айтыстарынан басқа, әр кездері ойын-сауық, ас пен тойда, мерекеде өзімен қатарлас ақындармен, жас жігіт-желең, қыз-келіншектермен қағысып айтқан үлкенді-кішілі, эзіл-күлкілі айтыстары да көптеп кездеседі. Сол айтыстардың бәрінде де ақындар бір айтқанын қайталамай, жаңадан сурып-салма өлеңдер арқылы жеткізіп отырған. Атақты ақындардың айтысында шындықты айтып ащы сөйлеу,

туралап соқтығу дәстүрлері болған. Осымен жалғас тағы да халықтық ерекше дәстүр бойынша, екі ақынның айтысының үстінде, елді билеп жүрген хан, төре, болыс, би, аталы шонжар, қажы-молдалар, атқамінерлердің озбырлығы туралы қатты айтылатын болған. Айтыс ақындары жалтармастан, оларды тура сөзбен түйреп, ащы мысқыл сөзбен тіке халық алдында айтқан. Әсіресе, осындай тәсілді халықшыл ақындар, бұқара тілегімен өзінің салт-санасы, таптық, арман-мүддесі қабысқан Жамбыл сияқты ақындар көп қолданған.

Құлмамбет Жамбылмен айтыса отырып, Албанның байларын мақтайды. Соған қарсы Жамбыл:

Қажылық қып кетті ме Мақсұт ағаң,

Ағайынмен ұрысып даудан өлген.

Шапырашты, Дулаттың бәрі куә Шытыр

жеген өгіздей аунап өлген...

Мақтанған байларыңның оңғаны жоқ,

Төрт бұрышын төңіректің жаулап өлген,- дейді [4]. Бұл мысал, айтыс үстінде, сөз барымтасында ақындардың не жайында болса да, іркілмей сөйлеуіне, халық тарапынан ерік берілгенін көрсетеді. Қоғамдық-халықтық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және тарихтық орны ерекше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ірі айтыс Жамбылдың айтыстары. Ұлы Октябрьден соң, социалистік отанның алып ақыны болып шыққан Жамбыл өзінің революциядан бұрынғы ескі айтыстарында да, еңбек елімен өзінің тағдыры, арманы бір екенін танытады. Оның айтыстары халық қостаған ерлікті, елдікті дәріптеген айтыс болды. Елге ұнамаған жамандықты, озбырлықты Жамбыл да шенеп, айтып отырды.

Өзімен айтысқан ақынды Жамбыл жеңгенде, сондай халықтық ойы саналы болғандықтан жеңе білді. Ақынның айтыстары XX ғасырдың ескі айтыстары қатарында болса да, халық есінде сақтап қалды. Кейінгі жас ақындар жаттап өсті. Жамбылдың ел ішінде Құлмамбет, Досмағамбет, Сарыбас, Айкүміспен айтыстары сақталған. Шашубаймен айтысы аяқталмай қалған. Жамбыл бұдан өзге Майкөт, Бақтыбай, Бөлтірікпен айтысқан. Соның ішінде Айкүміспен айтысы қыз бен жігіт айтысының жақсы бір көрінісі. Жас күнінде Жамбыл ақын Сара, Айкүміс, Кәмшат қыздармен айтысқан. Барлық айтыстарында Жамбыл ел қорғаны болған азаматты арман етеді. Ел бағына туған ұлы азамат шықса, ел көзіндегі жасты тиып, халықтың арманы орындалып жаңа күн туса екен дегенін айтыс өлеңі арқылы жеткізеді.

Жамбылдың айтыстары кейін өркендеп, халық ақындарының жаңа мазмұнды айтыстарына жақын үлгі болды. Жамбыл айтыстарында жаңа, тың мазмұн пайда болды. Ол халықтық, қоғамдық, елдік қасиеттерді бағалау еді. Ел қорғаны болған азаматтарды дәріптеу ақынның барлық айтыстарында кездеседі. Сондықтан Жамбыл айтыстарының тарихтық үлкен мәні, орны бар.

Әдебиеттер:

1. Жабаев Ж. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1957. -180б.
2. Ахметов Ш., Ысқақов Б. Айтыс. 1 том. Алматы, 1964 ж. -428б.
3. Мұқанов С. Жамбыл Жабаев туралы. –Алматы, 1987ж. -184б.

4. Жұбанов А. Замана бұлбұлы. Алматы, 1967ж. -218б.

THE IMPOTANCE OF GIVING FEEDBACK ON STUDENTS' WRITING TASKS

Калменова Сауле Амирбеккызы,
Университет Международного Бизнеса (магистрант)
Научный руководитель – Кая Р.А
Астана, Казахстан

Abstract: *Every EFT teachers try to vary their lessons and look for new methods to implement for their students improvement in learning process. One of the most effective way of promoting students' learning process is making them to give feedback to each other. Therefore, the aim of this article to emphasize the importance of peer feedback in increasing effectiveness of the students' writing performance. The findings presented the positive perception of the peer feedback in EFL classes and students believed that peer feedback is important in their learning process. Based on the findings, the study offered some pedagogical consequences and recommendations with regard of improving learning process by means of feedback. **Key words:** writing tasks, peer feedback, EFL class*

Studies of Peer Feedback and Writing performance: Writing is among the most important language skills that learners need to master as a second language. Writing is a skill that needs to be learned and taught to learners especially those who learn English as a foreign language, as Brown (2004) argued. Therefore, strong writing skills help you to convey your message to a much wider audience with clarity and ease. In addition, a lot of effort is needed in the writing process. It is assumed that writing is the most difficult skill for EFL learners compared to the three other skills (Defazio, Jones, Tennant, & Hook, 2010; Elander, 2006). This is because they have to consider different things, such as the subject, the role of the text, and the prospective reader, when they write. In addition, a number of components are used in writing, including content, organization, vocabulary, use of language, and mechanics (Brown, 2004; Brown, 2007). EFL learners need to be able to write well, particularly in today's world where writing is becoming an increasingly important communication tool (Harmer, 2007).

Writing takes a very long process. Writing includes a process that begins before the written product is presented, including preparing, designing, revising and editing. Such evidence makes it much more difficult for learners to assimilate writing. Therefore, there should be an invention, so that it will be more fun and successful to teach writing. And one of the ways used to support the writing of students is to provide feedback. Feedback, as stated by Beuningen (2010, p. 6), serves as a required condition to promote the inter language development of students since it allows them

to 'note the difference between their own inter language production and the input of the target language' and to reorganize their linguistic mental processes. Feedback can be comments, questions and recommendations given to a writer for revision by the reader. We can also not deny the importance of peer feedback when addressing the feedback.

A lot of literature shows that the provision of peer feedback is important in order to develop the writing performance of learners. For example, Hansen and Liu (2005) propose that students should be the source of knowledge for each other so that they can take active roles in their own learning and in light of the reaction of peers, they can revisit their ideas. Furthermore, listening to the writing of peers will develop the critical skills required to evaluate and revise one's own writing.

Cheng, et al. (2015) conducted case study studies focusing on the role of feedback on the writing performance of students during peer-assessment activities online. This study focused on the content of peer-feedback messages that are given after peer-assessment has been introduced. The researchers found that cognitive feedback responses were more useful than affective feedback and metacognitive feedback for student writing. The participants of this study probably benefited from the cognitive feedback, although they were also supported by the affective feedback.

Birjandi and Hadidi Tamjid (2012) explored the effect of self- and peer-feedback on EFL learners' writing success. In doing so, a total of 157 major intermediate English students were split into five classes, of which four received separate treatments and one group acted as the control group. As a self-feedback method, group one carried out journal writing. Group two participated in self-feedback of their writings, group three used peer-feedback practices, and group four carried out their writings in both self-feedback and peer-feedback. In addition, except for group four (self- and peer-feedback group), all the groups received teacher feedback. With only teacher feedback, the control group was given. In addition, in all experimental classes, except the fourth group, i.e., the self- and peer feedback group, there was teacher feedback. The results of the study showed that group two (self-feedback) and group three (peer-feedback) had the greatest positive effect on the study participants' writing enhancement.

In another study, Kusumaningrum S.R, et al. (2019) examined the impact of two types of peer feedback on students' performance. Exactly, the first was in class peer feedback provision in which any student in the class could provide feedback to the students who presented their essays in the class. The next type was small group peer feedback provision in which students were organized in small groups so that they could provide feedback each other. In this casualcomparative study involved 55 EFL students of English Department of a state university in Indonesia. After collecting data researchers concluded that whether peer feedback conducted in big group or in a small group the effect will be the same. The reason is that both in-class and small group feedback belong to the peer feedback. And These peer feedback provisions have positive impact on the students writing performance.

But some studies indicated the weak side of the peer feedback. Zhang's (1995) study of 81 college freshmen, 75% of whom were preferred teachers feedback to all other forms. Students prefer to trust their teachers more than their peers, assuming that the expert is the teacher, while their peers may not be properly knowledgeable to diagnose their issues. Tsui & Ng (2000) found that the teacher was seen as a 'figure of authority that guaranteed consistency' by Hong Kong secondary students (p. 149) and were unwilling to trust their peers. In addition to that, some

researchers (Leki 1990; Hyland 2000a) found that students have difficulty identifying mistakes and offering qualitative feedback, often resorting to formulaic feedback on the writing of each other, or can provide incorrect and over-critical feedback or over-focus on surface mistakes.

Literature review:

1. Beuningen, C. V. (2010). Corrective feedback in L2 writing: Theoretical perspectives, 2. empirical insights, and future directions. *International Journal of English Studies*.10(2), 1-27.
3. Birjandi, P., & Hadidi Tamjid, N. (2012). The role of self-, peer and teacher assessment in promoting Iranian EFL learners' writing performance. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 37(5), 513-533.
4. Brown, H.D. (2004). *Language assessment: Principles and classroom practices*. White Plains, NY: Pearson Education.
5. Brown, H.D. (2007). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. White Plains, NY: Pearson Education.
6. Cheng, K., Liang, J. & Tsai C. (2015). Examining the role of feedback messages in undergraduate students' writing performance during an online peer assessment activity. *Internet and Higher Education*, 25: 78–84. doi: 10.1016/j.iheduc.2015.02.001
7. Defazio, J., Jones, J., Tennant, F., & Hook, S. A. (2010). Academic Literacy: The Importance and Impact of Writing across the Curriculum. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 10(2), 34-47.
8. Elander, J. (2006). Complex Skills and Academic Writing: A Review of Evidence about the Types of Learning Required to Meet Core Assessment Criteria. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 31(1).
9. Hansen, J. G., & Liu, J. (2005). Guiding Principles of Effective Peer Response. *ELT Journal*, 59(1), 31-38.
10. Hyland, F. (2000a). ESL writers and Feedback: Giving more autonomy to students. *Language Teaching Research* 4.1, 33–54.
11. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching*. Essex: Pearson Education.
12. Kusumaningrum, S. R., Cahyono, B. Y. & Prayogo, J. A. (2019). The Effect of Different Types of Peer Feedback Provision on EFL Students' Writing Performance. *International Journal of Instruction*, 12(1), 213-224. <https://doi.org/10.29333/iji.2019.12114a>
13. Leki, I. (1990). The preferences of ESL students for error correction in college-level writing classes. *Foreign Language Annals*, 24(3), 203-218.
14. Tsui, A. B. M., & M. Ng. (2000). Do secondary L2 writers benefit from peer comments? *Journal of Second Language Writing*, 9(2), 147–70.

УДК: 809.434.1

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН НЕОЛОГИЗМДЕРИНИН ЭЛЕКТРОНДУК ТҮШҮНДҮРМӨ
 СӨЗДҮГҮН ТҮЗҮҮ**

Базарбаева Гульбарчын Долонбаевна

филол.и.к., Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт
 жана архитектуры университети (Н.Исанов атындагы КМКТАУ)
Искендерова Майрам Жыргалбековна Н.Исанов атындагы
 КМКТАУнун аспиранты

***Аннотация:** бул макалада кыргыз тилиндеги неологизмдердин электрондук түшүндүрмө сөздүгүн түзүү маселелери каралат.*

***Урунттуу сөздөр:** лексикология, неологизм, электрондук түшүндүрмө сөздүк, сөз, сөз түркүм, сөздүн мааниси, жаңы сөз, кыскартылган сөз.*

Коом турмушунун ар түрдүү тармактарындагы жаңы нерселер, түшүнүктөр ж.б. тил, айрыкча анын лексикасы аркылуу чагылдырылып турат. Бул жагынан алганда тилдин сөздүк составы жалаң гана маанилердин жыйындысынан турган пикир алышуунун гана каражаты эмес, ошону менен бирге эле элдин кылымдар бою басып өткөн тарыхый жолун жана учурдагы абалын чагылдырып турган күзгү экенин көрөбүз.

Демек, бир тилдеги сөздөрдүн бардык жыйындысынан турган сөздүктөр (негизинен, түшүндүрмө, котормо сөздүктөрү) аркылуу ошол тилдеги сөздөр, алардын төркүнү, грамматикалык мүнөздөрү боюнча гана түшүнүк алуу менен чектелбестен, жогоруда көрсөтүлгөн эл турмушунун бардык сфералары боюнча да маалымат алууга мүмкүн болот.

Сөздүктөр аркылуу бир тилдеги сөздөр менен аны үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Сөздүктөр аркылуу сөздөрдүн колдонулуш чектери белгиленет, маанилик, орфографиялык жактан калыпка салынат. Сөздүн ар бир учурдагы семантикасы такталат, ага тиешелүү болгон өтмө, фразеологиялык жана омонимдик маанилери аныкталат.

Ошондуктан сөздүктөр сөздү туура жазуунун көрсөткүчү жана алардын келип чыгышын, маанисин түшүндүрүүчү бирден-бир негизги курал.

Неологизм сөздүктөрүнүн типологиясы өзүнүн колдонулушу боюнча 3 баскычка негизделет: сөздүн колдонулушунун биринчи стадиясы –ар кандай мамиле түзүү зарылдыгы шартталган, сүйлөп жаткан адамдын конкреттүү кебинде неологизмдин пайда болушу; экинчи стадия – жаңыдан жасалып пайда болгон неологизмдерди угуучунун сөзүнө киргизүү; үчүнчү – жалпы колдонгонго аларды бекитүү (узушта).

Неологизмдерди жазуунун негизги принциби ошол сөздү кепте колдонууну ачып берүү болуп саналат. Бул жерде сөздүн морфометриялык негизине эмес, лексикографиялык маанисине басым жасалат.

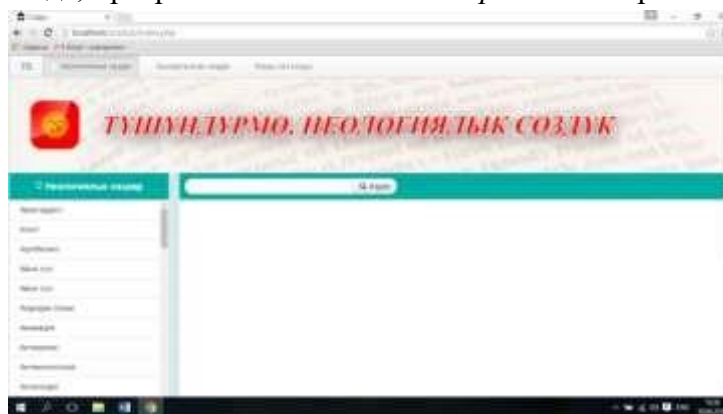

Көпчүлүк сөздүктөрдө сөз тизмеги лексикографиялык принцип боюнча негизги сөз жазуу ыктарынын алдына келет. Ал эми бул сөздүктө сөз колдонуу принциби лексикографиялык жазууга караганда айырмаланып турат.

Сара Туллох [1] түзгөн “Оксфордский словарь новых слов”, –электрондук вариантта сунуш кылынган сөздүктүн вариантынын негизинде кыргыз тилиндеги неологиялык сөздөр үчүн “Кыргыз тилинин неологизмдеринин электрондук түшүндүрмө сөздүгү” [2] My SQL, Java SP, PHP программаларын колдонуу менен түзүлдү. Программа Кыргыз Республикасынын мамлекеттик патент кызматынын №408 күбөлүгүн алган.

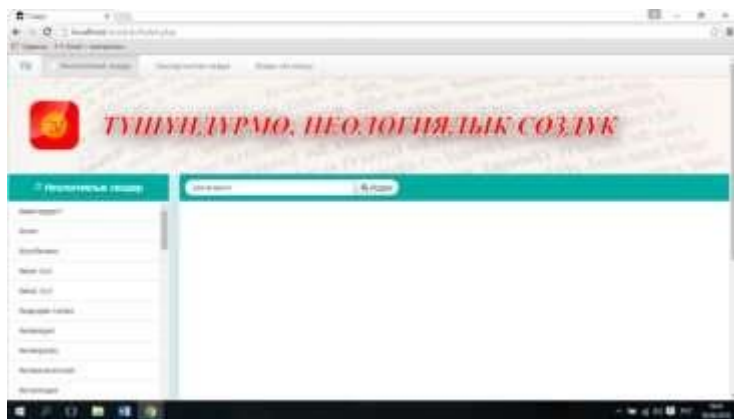
Бул сөздүк төмөндөгүдөй жөнөкөй принцип менен жазылды: 1) сөз; 2) ал кирген сөз түркүм; 3) сөздүн мааниси; 4) калыптануу ыгынын жазылышы; 5) сөздүк лексикада колдонуу иллюстрациясы; 6) колдонуу орду (гезитте, сүйлөп жатканда ж.б.).

Программанын интерфейси Java SPда, ал эми базасы My SQLда жазалып, браузерлердин бири менен жүктөлөт да, программанын *Негизги баракчасына* киребиз (1-сүрөт).

1-сүрөт. *Негизги баракчасы*

Негизги баракчасынын жогору жагында программанын *Кыскартылган сөздүк*, *Неологиялык сөздүк*, *Үй жана Жаңы сөз кошуу* менюсу жайгашкан. Сол жак тараптагы терезеде базадагы сөздөрдүн фрагменти берилген. Оң тарабындагы терезеде сөз; ал кирген сөз түркүм; сөздүн мааниси; калыптануу ыгынын жазылышы; сөздүк лексикада колдонуу иллюстрациясы; колдонуу орду (гезитте, сүйлөп жатканда ж.б.) орун берилген. Ал терезенин үстү жагында izdeluyuchy söz үчүн сөздү издөө кутучасы жайгашкан (2-сүрөт).

2-сүрөт. Сөздүктүн негизги баракчасындагы меню жана сөздү издөө кутучасы
Негизги бакарчанын жогору жагында Кыскартылган сөздүк, Неологиялык сөздүк, Үй жана Жаңы сөз кошуу деген менюлардын бирин максатка ылайыктап тандап алабыз. М: Неологизм менен иштей турган болсок, *Неологиялык сөздүк* менюсун басып (2-сүрөт), Неологиялык сөздүктүн негизги *Сөздү издөө* баракчасына (3-сүрөт) киребиз. Бул жерде эки маселе турат:

- сөздүктөн жаңы сөздү издөө;
- жаңы сөздү Сөздүктө киргизүү.

3-сүрөт. Издөө баракчасы

Эгерде сөздүктөн жаңы сөздү издөө маселеси коюлса, М: *Агент* деген сөздүн маани-маңызын, б.а. жалпы маалымат алуу үчүн *Издөө* терезечесине клавиатурадан *Агент* деп терип, Enter клавишасын басабыз. Биз, Негизги баракчадан: *Сөз түркүмү; Сөздүн мааниси; Калыптануу ыгынын жазалышы; Сөздүк лексикада колдонуу иллюстрациясы жана Колдонуу орду* – деп, ар биринен тиешелүү маалыматты алабыз 4сүрөт.

Экинчи маселе, жаңы сөздү Сөздүккө киргизүү. Ал үчүн “Негизги баракчадан” (3сүрөт) “Жаңы сөз кошуу” менюсун (4-сүрөт) баскычын басуу аркылуу киребиз.

4-сүрөт. Жаңы сөздү сөздүккө кошуу баскычы.

Жаңы сөздү Сөздүктө киргизүүчү терезечелерди толтурабыз.

М: Айып пул сөзүн киргизүү үчүн:

Сөз: Айып пул;

Сөз түркүмү: Зат атооч;

Сөздүн мааниси; [араб тилинен алынган] - белгилүү бир эрежелерди бузууда айыптуу юридикалык же жеке тарапка акча төлөтүү, материалдык таасир этүү чарасы, штраф.

Калыптануу ыгынын жазалышы; Айып пул

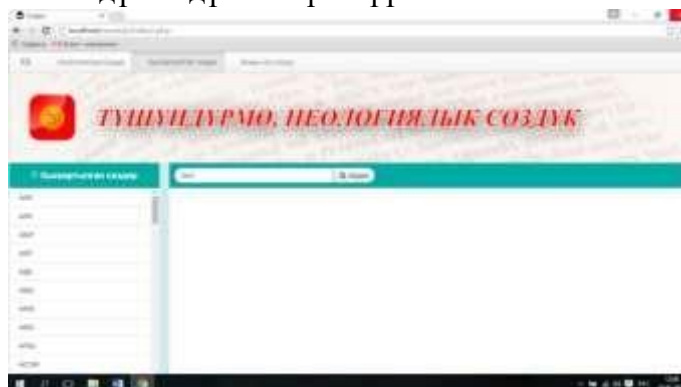
Сөздүк лексикада колдонуу иллюстрациясы - Бишкек мэриясы шаарда жүрүүчү автоунаалардын ээсине айыппул сала турган токтомо кабыл алууга ниеттенүүдө. [«ЗК», 25.01.2007].

Колдонуу орду – Каржы мекемелеринде.

Жаңы сөздү Сөздүктө киргизүүчү кошумча Каттаманы толтуруп бүткөндөн кийин, аны Сөздүктө сактоо үчүн Каттамадагы **Сакта** (4-сүрөт) кнопкасын басып, андан **Үй** кнопкасын басып чыгып кетебиз.

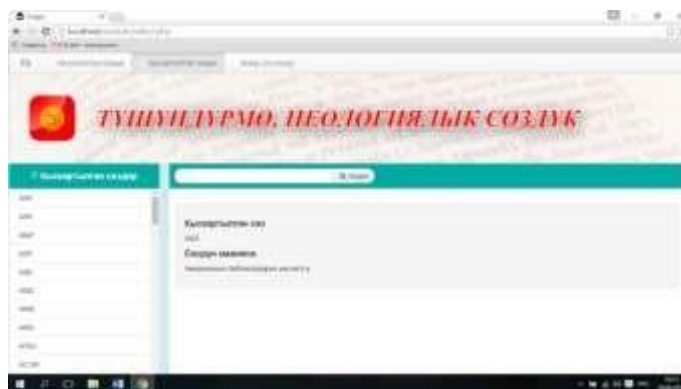
Эми **Кыскартылган сөздүк** менен иштей турган болсок, Негизги баракчадан (2сүрөт), **Кыскартылган сөздүк** кнопкасын басып (2-сүрөт), сөздүктүн негизги **Кыскартылган сөздүк** издөө баракчасына (4-сүрөт) киребиз. Бул жерде да эки маселе турат:

- сөздүктөн жаңы кыскартылган сөздү издөө;
- жаңы кыскартылган сөздү Сөздүктө киргизүү.

4-сүрөт. Жаңы сөздү сөздүктө киргизүүчү кошумча каттамандан чыгуу.

5-сүрөт. Кыскартылган сөздү издөө баракчасы.

Эгерде сөздүктөн жаңы кыскартылган сөздү издөө маселеси коюлса, М: *ААК* деген кыскартылган сөздүн толук аталышын алуу үчүн *Издөө* терезечесине клавиатурадан *ААК* деп терип, Enter клавишасын басабыз. Биз, Негизги баракчадан: *Сөздүн мааниси* терезечесинен тиешелүү маалыматты алабыз 9-сүрөт.

Экинчи маселе, жаңы кыскартылган сөздү Сөздүккө киргизүү. Ал үчүн “Кыскартылган сөздүн негизги баракчасынан” (10-сүрөт) “Жаңы кыскартылган сөздү кошуу” (10-сүрөт) баскычын басуу аркылуу киребиз.

6-сүрөт. Жаңы кыскартылган сөздү кошуу.

Жаңы кыскартылган сөздү Сөздүктө киргизүүчү кошумча Каттамага киребиз (11-сүрөт). Жаңы кыскартылган сөздү Сөздүктө киргизүүчү кошумча Каттама. Андан ары, кошумча Каттамадагы Жаңы кыскартылган сөздү Сөздүктө киргизүүчү терезечелерди толтурабыз 12-сүрөт.

М: И.Разаков атындагы КТ **Аталышы:** И.Разаков атындагы КТУ
Мааниси: И.Разаков атындагы Кыргыз техникалык университети

7-сүрөт. Жаңы кыскартылган сөздү сөздүктө киргизүүчү кошумча Каттаманы толтуруу

Жаңы сөздү Сөздүктө киргизүүчү кошумча Каттаманы толтуруп бүткөндөн кийин, аны Сөздүктө сактоо үчүн Каттамадагы **Сактоо** (13-сүрөт) кнопкасын басып, андан **ҮЙгө** (7-сүрөт) кнопкасын басып чыгабыз.

Өзүнө, акыркы жылдары кыргыз публицистикасында кезиккен неологизмдерди камтыган бул электрондук “Түшүндүрмө, неологиялык сөздүк” Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдындагы инновациялар жана интеллектуалдык менчик мамлекеттик кызматынын (Кыргызпатент) №408 автордук күбөлүгүнө ээ болгон жана Кыргыз мамлекетинин Президентинин алдындагы мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын алдында түзүлгөн эксперттик комиссиясынын чечиминин негизинде mamtil.kg сайтына коюлуп, ишке киргизилди. Бул электрондук Түшүндүрмө, неологиялык сөздүктүн базасы жаңы неологизмдер жана жаңы кыскартылган сөздөр менен толукталып турат. Мындай "Сөздүк" кыргыз тилинин жаңы неологизмдер менен толукталып, анын байуусуна жана өнүгүүсүнө өз салымын кошо алат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Oxford Dictionary of New words: A Popular Guide to Words in the News /Ed. By S. Tulloch.-Oxford: Oxford University Press, 1991.-1142 p.
2. Базарбаева, Г.Д. Жаңы сөздөр сөздүгүндө неологизмдерди жазуу принциптери / журнал Вестник КГУСТА. – Бишкек, 2015 г.- №4(50). – С.252-255.

ӘОЖ 37.026.9 : 372.462(574)

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ЖАЗЫЛЫМ ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Ахунов Бакытжан Кенжебекович, Дуйсенова Турар Жайшылыковна
 М.Мәметова атындағы Қызылорда гуманитарлық жоғары колледжі

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы жазылымның ерекшеліктері мен маңызы туралы айтылған. Жазылым әрекетін іске асырудағы түрлі әдіс-тәсілдер аталады.

Кілт сөздер: Жазылым, тіл, шығармашылық қабілет, сауаттылық, эссе

Тәуелсіз еліміздің әлемдік деңгейдегі өркениет пен ғаламдану үрдісіндегі үдемелі жаңалықтарға ілесе білуі барлық ғылым салаларында болашақ ұрпақты сапалы дайындау ісімен тығыз байланысты.

Ғылым мен техниканың дамыған заманында басқа салалармен қатар қазақ тілін оқытудың әдістемесіне де жаңаша көзқараспен өзгерістер енгізу қажеттілігі туындап отыр. Жаңартылған білім беру бағдарламасына сай оқыту мазмұны мектептің бастауыш сыныптарынан бастап енгізілетіндігін ескере отырып, болашақ мұғалімдерді дайындап отырған оқу орындарына да талап күшейе түспек. Өйткені, колледжден жыл сайын жүздеген маман түлеп ұшып, еліміздің түкпір-түкпірінде білімін жалғастырып, еңбекке орналасып, өмірден өз орындарын табуда. Жан-жақты білім алған маман коммуникативті құзыретті болса біліктілігіне сай білімін де таныта біліп, өз ісін шебер атқара алады.

Әдебиет – тарих айнасы. Қазақ әдебиеті тіл арқылы жасалады десек, еліміздің кешегісін зерделеп, бүгінгі мен ертеңін қамтамасыз ететін көкірегі ояу, саналы азаматтардың тіл байлығы, сөздік қоры, шешендік шеберлігі жоғары болуына қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің әсері мол деуге болады.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында сауаттылықты арттырып, сөздік қорды байытумен қатар тілдік дағдыларды қалыптастыру - басты мақсатымыз болу керек. Қазақстан Республикасының орта мектептерінде жаңа педагогикалық үдерісті жүзеге асыру үшін білімді меңгертудегі әдіс-тәсілдерді өзгерту қажеттілігі сезіледі. Жаңартылған білім беру бағдарламасында ең бірінші өз ана тілін, екінші тіл ретінде орыс тілін, үшінші шетел тілін оқытудағы тілдік дағдыларды меңгертуде өзара ұқсастықтар мен айырмашылықтарға ерекше назар аударылады.

XXI ғасырдың басты ерекшеліктерінің бірі ретінде ғаламдық ақпараттар жүйесіне сәт сайын қосылып отырған жаңашыл жастардың көп екендігін айта кету керек. Әдеби тілді қолдану деңгейі төмендеп бара жатқанын да ескерсек, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін жетілдіруге бағытталуымыз заңды құбылыс.

Оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып, оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым дағдыларын қалыптастыру қажет. Тілдік қарым-қатынаста айқын білінетін жазылым және айтылым әрекеттерінің орны ерекше. Білім алушы оқылым және тыңдалым әрекетінде ақпаратты қабылдауға мүмкіндік алса, жазылым және айтылым әрекеті арқылы өзінің ой-пікірін, белгілі бір тақырыптағы ақпаратты өз сөзімен жеткізе білу деңгейін көрсете алады.

«Жазылым» термині «жазу» деген мағынаны емес, «жаза білу», «ойыңды басқа біреуге түсінікті болу үшін, қағаз бетінде сауатты жеткізе білу» дегенді білдіреді. Жазылым - тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет. Жазылым біріншіден, әріптің, сөздің графикалық таңбасы арқылы іске асады; екіншіден, бұл графикалық таңбалар белгілі бір фонемалық, мағыналық қасиетке ие болады; үшіншіден, жазылым құбылысында сөйлесім

әрекетінің барлық түрі қатысады; төртіншіден, жазу үстінде тіл үйренуші адам сөйлемнің мазмұн-мағынасына ғана емес, формасына да көңіл аударуға мәжбүр болады; бесіншіден, жазылым қағаз бетіне түскен материалдың түсінікті, жүйелі болуына тікелей байланысты жүзеге асырады. [2]

Жазылым әрекетін сабақ барысында қолдануда кейбір мұғалімдердің қателесетін тұсы – орындалатын барлық жазба жұмыстарын осы құбылысқа есептейді. Жоғарыда айта кеткендей, жазылым арқылы оқушы өз ойын жазбаша түрде жеткізеді. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жазылым әрекеті эссе, шығарма, кейіпкерге мінездеме, авторға хат, кейіпкерге хат, оқиғаның болжамды жалғасын жазу, суреттеме, мазмұндама, тақырыптық ертегі, сараптама, тақырыптық сыни талдау тағы басқа көптеген формада келуі мүмкін.

Кіріктірілген жаңа оқу бағдарламасында осы мақсатта РАФТ әдісі жиі қолданылады.

Роль (жазушының рөлі): Сіз кімсіз? Кейіпкер ме? Өсімдік пе?

Аудитория: Кімге жазып жатырсыз? Өзіңізге ме? Достарыңызға ма?

Формат: Қандай форматта жазасыз? Қай стильде? Мақала ма, хат па, тілек пе?

Тақырып: Не туралы жазып жатырсыз? Қандай тақырыпта?

РАФТ тапсырмалары оқушылардың өздері оқып жатқан ақпараттың мазмұны бойынша ойларымен таныстыру үшін, олардың пікірлері мен жеткізу форматтарын анықтауға ынталандырады. Оқушылар әртүрлі пікірлері мен ойларын талап етілген жазбаша түрде жауап беруге үйренеді. [3]

Жазылым әрекеті арқылы жазу дағдыларын дамыту бойынша стратегиялардың алғашқысы – жазуды жоспарлау екендігін баршамыз білгенмен нақты бірізді және мақсатты мазмұнды нәтижеге жеткізетін үлгілерін жаңартылған білім беру бағдарламасымен танысқанда білдік. Жоспарлау үдерісіне: аудиторияны анықтау, мақсатты анықтау, оқырмандар білгісі келген ақпаратты анықтау, ықтимал жоспар түрінде ақпаратты ұйымдастыру, ақпаратты кеңейту жатады. Жазылым әрекеті арқылы жазу дағдыларын дамыту бойынша стратегиялардың екінші сатысы – құру және өзгерту, үшінші, өзгерту үдерісінің соңғы кезеңі – түзету болса, мұғалім жауаптарды өзгерту, түзетуді нақтылау керек екенін шешеді. Сонымен қатар, оқушының жазу стильдерін анықтау да жазуға зор ықпал етеді. Түсіндірме жазу, мәлімдеу үшін жазу, сипаттамалы жазу, сендірмелі жазу, кереғар жазу, айқын ойларды көрсетудің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.[4] Үнемі қолданылатын бірсарындылық жазған оқушының да, оқырманның да қызығушылығын төмендетеді. Сондықтан сабақ барысында әртүрлі бағыт сілтеп, түрлі шығармашылық туындылар жазуға жетелеу қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің басты мақсаттарының бірі болуы тиіс.

Жазу тақырыбы мен стилін түсіндіріп, тапсырманы тиянақтап бергенмен кезкелген оқушы талап үдесінен шыға бермейді. Сондықтан, шығармашылық жазу әрекетіне алғашқы саты ретінде мазмұндама жаздырып бастауға болады. Алғашқы кезде жоспарын құрып, стилін таңдауға көмектесу керек. Тақырыпқа сай қолданылған тыңдалым немесе оқылым әрекетінен кейінгі ойтолғау жаздыру да өз пікірлерін жеткізе білуге үйретеді. Шығармашылық диктант, есте сақтау диктантын да сауаттылықтарын арттыру үшін жаздырса болады.

Әр жазу стилінің ерекшеліктерін түсіндіре отырып, қызықты тақырыптар ұсыну арқылы оқушыларға алғашқы кездері жақсы қолдау көрсетілсе, машықтанған оқушылар ұсынылған тақырыптарға өз көзқарастарын білдіру арқылы жақсы жазба жұмыстарын көрсете алады. Шындығында осы кезге дейін жазба жұмыстарының бірнеше түрлерін сабақ барысында және үйге тапсырма түрінде жаздырып жүргенмен, жоғары нәтижеге қол жеткізуге бағытталған, дәл осындай мақсатты жоспар арқылы жұмыс жасалмайтын.

Оқушылар осы кезге дейінгі өз білгені мен түйгенін жалпылама түрде жазып бере салады және көп жағдайда шығарма тек мұғалімнің оқуына ғана арналады. Шығармашылық қабілет туа бітті дарын десек те, қазіргі күнде жастар арасында жас ақын-жазушылардың азайып бара жатқаны өкінішті болса да шындық. Бұған көптеген жағдайлар себеп болуда. Ең бірінші орында теориялық білім қуып, алдымыздағы оқушының жеке мүмкіндіктері ескеріле бермейді. Әсіресе, ұдайы тест жаттау арқылы білім көрсеткішін көтеруге ұмтылатын осы жүйеде табиғат дарытқан шығармашылық қабілеттердің қаншасы жанбай жатып өшіп қалғаны белгісіз. Балаға шығарма немесе эссе жазып келуді тапсыра салып, оның көлемі мен жазу үлгісіне немесе алдыңғы үлгеріміне қарап бағалайтын мұғалімдердің бар екенін де мойындауымыз керек.

Бүгінгі заманауи өзгерістер мен әлемдік мәдениетке жетуге ұмтылған жастармен жұмыс жасау көп еңбек пен ізденісті қажет етеді. Ізденіс бар жерде нәтиже бар. Қазақ тілінде оқытылатын мектептердегі қазақ тілін оқытуға арналған жаңартылған оқу бағдарламасынан күтілетін нәтижелелерге қол жеткізу мақсатында критериалды бағалау жүйесін түсініп, болашақ мамандардың қолдана білуіне жағдай туғызу оқу орындарына жүктелген кезекті мақсат. Осыған орай, барлық қазақ тілі және әдебиеті сабақтарында тілдік құзыреттіліктерді жетілдіруге назар аударатын болсақ, болашақ мамандардың айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым дағдылары қалыптасар еді. Ал, әдістемелік сабақтарда осы төрт тілдік дағды бойынша түсініктерін кеңейтіп, мүмкіндіктері мен ұсынылатын әдіс-тәсілдерін талдап, таныстырған жөн. Критериалды бағалау жүйесі енгізілмеген оқу орындарында да жеке оқушыға бағытталған сындарлы оқытуды меңгеріп, бейімдеп қолдана білуі болашақ мамандардың келешектегі жаңалықтар мен өзгерістерге ілесе алатындай тілдік дағдыларын қалыптастырады.

«Жазылым мен айтылым тек сабақтың тар шеңберінде ғана қалып қоймай, мектеп өмірімен астасып, өмірде қолданылып жатса ғана нәтижесін беретінін ескеріп, дебат сайыстарын жандандыру керек. Нәтижесінде, өз ойын айтып қана қоймай дәлелдеп, мақсатына жете алатын жеке тұлға қалыптасады», - деген әріптесімнің пікірі орынды деп ойлаймын.[5]

Өз ойын дәлелдеп айта білетін, пікір таластыра алатын оқушы жазылым әрекетіне де тез бейімделеді. Бұл айтылымды меңгергенде ғана жазылым дағдысы қалыптасады деген сөз емес. Кейбір оқушылар ауызша айта алмаған ойларын қағаз бетінде өте жақсы жеткізеді. Бірақ, ұлттық санамыздағы табиғи ерекшелігімізге орай жастарымыздың бойында ұяңдық пен ұялшақтық басым екенін байқаймыз. Барлық жерде белсенді ісәрекетімен көзге түсіп жүрген жастардың өзі көп жағдайда ел алдында сөз сөйлеуге қысылады. Газетке мақала жазу, пікір жазуға келгенде қиналып, ойын білдіре алмайтындар да көп. Еліміздің ертеңі – белсенді жастар. Олар ойындағысын ойып айтып, қиялындағыны қиыстырып жеткізе

алатындай еркіндікте тәрбиеленуі керек. Аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп тұрған жастарды кешегі күннің еншісіне қалдырып, жалындап, жарқылдаған, сөзі алмастай қиып түсетін, елжанды, отансүйгіш тұлғаны тәрбиелеу керек. Қағазға түскен дүниенің тарихтың бір парағы секілді құнды дүние бола алатындығын ескеріп, біз, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері, оқушыларымыздың шығармашылық мүмкіндіктерін тереңірек зерттеп, қабілеттерін ашуға ұмтылуымыз керек. Олар жазған әр туынды ертеңгі күнгі атақты жазушы немесе қайраткердің алғашқы тырнақалды шығармасы болып зерттелуі ғажап емес. Осы тұрғыда жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша тілдік құзыреттіліктерді қалыптастырудың, оның ішінде жазылым дағдысын жетілдірудің маңызы зор дегім келеді. Ізденімпаз, шығармашыл ұстаздан ғана шығармашыл шәкірт тәрбиеленетінін ұмытпайық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ф. Оразбаева «Тілдік қатынас: Теория және әдістемесі» Алматы, 2000
2. Мамандардың біліктілігін арттыру бағдарламасы
3. Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту аясында қазақ тілінде оқытатын мектептердің қазақ тілі мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы
4. К. Өксікбаева, Оқушылардың қазақ тілі пәнінен жазылым іс-әрекеті дағдысын дамыту жолдары

ӘОЖ 82-1/-9

ҚИССА МЕН ДІНИ ДАСТАНДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕ ШОЛУ

Кайранбаева Назым Нургельдиевна

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты Алматы,
Қазақстан

Кайранбаев Нурали Сагидуллаевич

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ даласында батырлық жырлардың дәстүрімен тікелей үндесіп, қалыптасып, қатар дамып келген ұлттық дастандарының маңызды бөлігі болып табылатын діни дастандардың пайда болуы, таралуы мен зерттелуі жайлы,

сонымен қатар қазақ даласына шығыс әдебиетінен әсер еткен қиссалардың маңыздылығы мен орны жайлы сөз қозғалды.

Түйін сөздер: Батырлық жырлар, діни дастандар, қисса.

Діни дастандар – Ислам дінін жайып, қарапайым халыққа дін үшін күрес жүргізген батырлардың әңгімелерін жеткізуге мақсатталған халық ауыз әдебиетінің бір жанры. Олар қазақ даласына XVIII ғасырда алғашқыда ауызша, кейін жазба түрде тарай бастады. Қазақ даласындағы діни нанымдар мен ислам құндылықтары қазақ халқының салт-дәстүрі, мәдениеті мен әдебиетіне енуі – діни дастандар арқылы да іске асырылған болатын. Дінді қарапайым халыққа түсіндірген кезде дастандар мен батырлық жырлар арқылы жеткізген әдіс, әсіресе Кіші және Орталық Азияда, Иранда қатты таралды. Ауылдың үлкені-кішісі жиналып, жыршылардың әңгімелерін, батырлардың ұлт, ел, дін үшін күрестерін, жолда болған оқиғаларын тыңдаған [1, 238].

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Орта Азияны отарлап алғаннан кейін мектептер мен медреселер жүйесінде ішінара өзгерістер жасалды. Қазан қаласынан баспахана қарпімен басылған Құран мен Әптиек, Үндістан мен Ираннан ақындардың литографиялық үлгімен басылған өлең жинақтары-диуандар әкеліне бастады [2, 148].

Қазақ әдебиетінде діни дастандар қисса жанрымен ұштасатынын байқаймыз. XIX ғасырдың II жартысында дамыған қиссаларды қазақ фольклорына үлкен әсер еткен шығыс (араб-парсы) әдебиетінің сюжеттеріне құрылған, тарихи оқиғалы поэтикалық шығармаларды атайды. Қиссалардың басқа жанрлардан айырмашылығын Р. Сыздықова негізгі белгілерін көрсетеді [3, 221]:

- сюжетті, оқиғалы, көлемді шығарма болулары;
- тақырыбы мен сюжеті араб, парсы, түркі тілдерінде жарияланған үлгілерден алынғандықтары;
- тілдерінде, әсіресе грамматикалық тұлға-тәсілдерінде шағатайлық, ескі қазақтық жазба дәстүр элементтерінің қатысуы болып табылады;
- қисса жанрының жазба дүниелер екендігін атауға болады;
- «кітаби тіл» деген терминнің қазақ топырағында жасалу, таралу тарихының сыры ашылады.

Ғалым А.Қыраубаеваның: «Нәзираның негізгі тақырыптары ежелгі шығыс сюжеттері, жанры қисса дастандар болды. Қисса араб тіліндегі әдеби үрдіс ретінде тарап, араб халифаты қарамағынан шығып, Саманид патшалығы құрала бастаған парсы әдебиетінде жалғасты» [4, 148] пікірін де қосуға болады. Дегенмен, аталмыш белгілері мен тұжырымдарды негізге ала отырып, біздің қарастырып жатқан діни қиссалар мен дастандар мазмұны жағынан араб-парсы сюжеттерін алып тұрса да, олар қазақ даласында қисса жанрының туылып, ел ішінде таралып, ескі қазақтық жазба дәстүр элементтерін қатысқанын дәлелдеуге болады.

Әдебиетші А.Ж. Жақсылықов діни қиссалардың жанрлық сипатыны назар аударып, олардағы мифологиялық қолданыстардың қалай, қандай деңгейде қолданғандығы жайлы: «Книжная литература восточных кисса и дастанов, достаточно широко представленная в национальном искусстве слова XIX века, оказывала существенное влияние на развитие общественного сознания в Казахстане», — деген пікір айтады [5, 65].

XIX-XX ғасырдағы саяси идеологиясының өрбуіне қарамастан, “мұсылмандық қозғалыс” қазақ даласында жанданды. Мешіт ашып, медресе салдыру ісі өрістеді. Жазба насихат та күшейді. Пайғамбардың өмірін, Құранның аят-хадистерін, аңыздарын, шәкіршәкірат, Хасен-Хұсайын, Дариға қыз, Хазірет Әлі жорықтарын, төрт шадияр, 33 мың сахабаны жырлаған кітаптар қаптап кетті. Халықты өзіне қарату жайындағы діни талас тартыстардың барысында Батыс пен Шығыстың классикалық әдебиет үлгілері қосарлана жетіп, қазақ әдебиетінде кітаби ақындардың дәстүрі қалыптаса бастады [6, 123].

Кейбір ғалымдар қисса мен діни дастандарды бір жанрға жатқыза отырып, оның шығу тегін келесідей баяндайды. «XIX ғасырда діни қисса дастандарды жырлаушылар, таратушылар өте көп болған. Оның бір себебі мынада жатыр. XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығынан шаршаған елге, жойқын соғыс тоқталғаннан кейін, мәдениет пен әдебиет, оқу білімге көңіл бөлу, іздену күнделікті кәсіпке айналды. Молла ұстап, дін оқуын оқытуды әдеттендіре бастады. Мешіттер, медреселер салынып, дін жолымен тәрбиеленген ақындар көбейе түсті. Олардың толғау-жырлары ислам әлемімен байланысқа түсіп, үндесіп жатты. Шортанбайдың, Ақмолланың шығармалары соның айғағы. Мұсылманша білім алған ақындардың туындыларында исламды насихаттау, дәріптеу пайда болды. Осындай өнер адамдары ел аралау, өзін жұртшылыққа таныту, жақсылармен дәмдес болу, таңды таңға атырып жыр айту тәрізді қалыптасқан дәстүрді берік ұстанды. Сөйтіп, діни қиссаларды айту, діндар ақындардың міндетіне айналды [7, 123].»

Соңғы он бес жылдың ішінде қолға алына басталған діни дастандарға байланысты зерттеу жұмыстарын Р.Бердібаевтың, Ө.Күмісбаевтың, Б.Әзібаеваның еңбектерінде байқауға болады. Діни дастандарды эпикалық жыр тұрғысынан қарау мәселесі, араб, парсы және қазақ көркем шығармалары арасындағы әдеби байланыс айтылды.

Б.Әзібаеваның «Главный метод создания дастанов — использование общенародной поэтики, как-то: эпизация описываемых событий; героическая идеализация, сочетание конкретно бытовой достоверности со сказочно-фантастическим и вымышленным; наличие также специфические дастанские параметры; индивидуализм и конкретизация; психологическая насыщенность, детализация и орнаментализация как при создании образов, так и при описании» [8, 30].

Сонымен қатар Б.Әзібаеваның діни дастандарды мағына жағынан келесідей топтастырды: «В тематическом плане эти произведения очень разнообразны, их можно сгруппировать следующим образом: дастаны, рассказывающие об отдельных заповедях и запретах Ислама, а также о наказаниях за их нарушение; дастаны о мусульманских богатырях; дастаны, повествующие о войнах с неверными за утверждение и распространение Ислама; дастаны о мусульманской миссии, пророке Мухаммеде, о четырех праведных халифах и т.д.» [8, 30].

Қазақ даласында діни тақырыпта жырлағандардың қатарына Шәді Жәңгіров («Назым Сияр Шариф» дастаны), Рабғузи («Қисса-ул- әнбиә»), Майлықожа («Зарқұм»), Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Жүсіпбек Шайхысламұлы («Салсал», «Зарқұм», «Алтын балық», «Кербала», «Мансұр- ӘлХалаж»), Әсет Найманбаев («Салсал», «Кербаланың шөлі»), Мәулекей Жұмашұлы («Қисса Жұмжұма», «Дариға қыз», «Қисса-и Салсал», «Қисса-и Сейітбаттал»), Иазит Қонайұлы («Қиссаи Хазреті Айшаның Тұһматы»), Шорман Білтебайұлы («Ибраһим», «Исмағил», «Кесік бас»), т.б. ақын-жыршылар мен қиссашыларды айтуға болады. Олардың еңбектері мен біздің уақытына дейін сақтап жеткен жазба ескерткіштері жайлы әдебиетші ғалымдар, түркітанушылар жеке-жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырып жатыр.

Қазақ жеріне ислам діни енгеннен кейін, аңыз түрінде айтылып, тараған діни әңгімелер ұлттық эпикалық дәстүрді бірте-бірте бойына жинақтап, сіңіре бастады. Сөйтіп, уақыт өте келе, ұлттық сипат алған хикаяттар толғау тектес өлең-жырларды өмірге әкелді. Араб-парсы тіліндегі қиссалардың тарала бастауы, халықтың талап-тілегіне орай іргелі оқиғалардың өлең-жыр түрінде айтылып кемелденуі діни аңыздардың да жырға айналғаны дәлел бола алады. М.І.Әбдуов діни дастандарды зерттеудің маңыздылығы жайлы келесідей қорытынды береді:

- біз діни эпостың мазмұнына үңілу арқылы сюжеттік негізін, тарихи оқиғалармен байланысын, мәтінін зерттеу нәтижесінде, көркемдігі мен тілін ашуға қол жеткіземіз;
- ислам тарихынан түрлі мәліметтерді білу арқылы діннің болмыс-бітімін түсінуге мүмкіндік аламыз;
- діни эпостың ауыз әдебиетіндегі орнын айқындап, байланысын, өзге мұраларға тигізген әсерін бағдарлаймыз, түйіндеп айтқанда, ел қазынасының елеулі бір саласының бетін ашамыз;
- ислам дінінің қазақ жеріне енуіне байланысты, діни аңыз-әңгімелер де ел ішіне еркін тарады, олардың қызықты да, тартымды оқиғалары көпшіліктің көңілінен шықты;
- ақын-жыраулар шығармашылығында сопылық үрдіс бел алып, дінді дәріптеу, насихаттау дәстүрге айнала бастады;
- парсы тіліндегі шығыстық қиссалар көрініс берді;
- халық діни сауат ашудың арқасында Қасиетті Құранмен қауышты, «Қисса-уләнбиә» тәрізді көркем дүниелер пайда болды;
- осындай өзекті жағдайлар жинақтала келе қазақтың діни эпосының сюжетіне арқау болды [9, 45].

Қорыта келгенде, жоғарыда айтылған пікірлерге сүйене отырып, діни дастандар мен қиссалар біздің ұлттық батырлық жырлар сияқты қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, салтына, әдет-ғұрпына әсер еткенін растаймыз. Сондықтан еліміздің сирек қорларында, Орталық кітапханаларымызда сақталған, әлі де зерттелмеген авторы белгілі, белгісіз қиссалар мен діни дастандарды ашып оқи білу, жазылған дәуірдің тілін түсіну, мазмұны жағынан, тілі жағынан зерттеу, ата-бабаларымыздың бізге қалдырған мұрасын халыққа жеткізу – қазіргі жас ғалымдар мен түркітанушылардың міндеті.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кайранбаева Н., ШадкамЗ. Хазірет Әли дастандарының Қазақстандағы нұсқалары. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, «Филология» сериясы, №4(74), 2020 ж. 237-243 б.
2. Бабабеков Х., Рахимов Ж., Садыков Х. Өзбекстан тарихы. Ташкент, 1995. – 255 б.
3. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар) – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 320 б.
4. Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық киссадастандардың түптөркіні мен қалуыптасуы: Филол. ғыл. дры ...дис. автореф. — Алматы, 1997.
5. Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 1999.
6. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер//Нәубет. Алматы: Жалын, 1990. —142б.
7. Әбдуов М.І. Діни эпостың жариялануы және зерттелуі. Қарағанды университетінің хабаршысы, Филология сериясы. № 3(55)/2009. – Қарағанды, 2009.
8. Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. — Алматы: Ғылым, 1998. — 250 с.
9. Әбдуов М.І. Діни дастандарды зерттеудің маңызы. Қарағанды университетінің хабаршысы, Филология сериясы. №4(64)/2011. — Қарағанды, 2011.

УДК 81

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ ТЕРМИНОГРАФИИ

Бейсенова Ж.С.

Евразийский национальный
 университет им. Л.Н. Гумилева
 Казахстан, Нур-Султан

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы терминографии и их теоретические и практические особенности. Внимание уделяется истории казахской и русской терминографии. Акцентируется проблема разработки инфологической модели многоязычной объяснительной терминологической и терминографической базы.

Ключевые слова: терминография, термин, терминографический словарь, модель терминологической базы данных (ТБД).

В большинстве областей знания терминологические дискуссии являются конструктивными и нужными, так как небрежное отношение к терминологии может иметь

негативные последствия для различных отраслей науки. Отсутствие четкого термина приводит к неоднозначному его толкованию и привносит элемент неопределенности при решении теоретических и прикладных задач. Казахские ученые – терминологи и лингвисты – активно обсуждая и акцентируя внимание на основных современных проблемах терминологии, подчеркивают важность приведения в соответствие понятийного аппарата во всех сферах науки и производства, в том числе, юриспруденции, образования, в целом, языкового развития [1]. Для этого, как нам представляется, нужно договориться о едином понятийном наполнении существующих терминов, или же заменить соответствующие термины на корректные.

В систему ценностей культуры каждого народа входят словари и энциклопедии. Словари отражают степень способности цивилизованного общества в решении своих языковых и национальных судеб в особенности на разломе эпох. История лексикографии свидетельствует о том, что одним из основных условий создания словарей является непрерывность лексикографической традиции. Внимание к традиции, использованию опыта прошлого необходимо как для переиздания словарей, так и для создания принципиально новых лексикографических трудов. Но учет традиций прошлого опыта еще не может обеспечить создание словаря, отвечающего запросам современности: совершенно необходимо учитывать тенденции и развитие языка, уровень его теоретической разработки. Проблема современности терминологических словарей, соответствие их уровню развития языка и теоретической разработки той или иной сферы науки постоянно находятся в поле внимания академической лексикографии терминологии. Для многих чтение словарей является любимым занятием. Приведем несколько примеров из высказывания писателей и ученых о значении словаря. “Всякое слово, получающее место в лексиконе языка, есть событие в области мысли” (В. Жуковский, русский поэт). “Как хороший барометр, откликается словарь на все изменения жизни” (А. И. Супрун. Современный лингвист). “Тіл қаруы – сөз, сөз қаруы – ой. Ақылды ой, алғыр сөз адамның ең жоғары қасиеті» (Г. Мустафин). (Оружие языка - слово, оружие слова - мысль. Умное мышление и красноречие - высшие человеческие качества).

Русская и казахская академическая лексикография накопили большой опыт в создании словарей различных типов, выполняющих социальную, информативную, коммуникативную, нормативную, кумулятивную функции.

Практика создания терминологических словарей насчитывает несколько столетий. Первые словари такого направления в России появились в 18 веке. Первый русский рукописный словарь-список (конец XIII в.) объяснял лишь отдельные непонятные слова, которые встречались в памятниках древнерусской письменности. В 956 г. как приложение к грамматике Лаврентия Зизания вышел первый печатный словарь русского языка. Одним из первых словарей, относящихся к казахскому языку (и к тюркским языкам в целом), является словарь Махмуда Кашгарского “*Диуани Лугати тюрки*” (словарь тюркских языков), вышедший в 1072 г. “*Кодекс Куманикус*”, появившийся в 1303 г. на немецком языке, является справочным пособием для носителей языков кыпчакской группы тюркских языков.

Составитель знаменитого «Толкового словаря русского языка» под редакцией Н.Ушакова - Сергей Иванович Ожегов - один из крупнейших русских лингвистов-лексикографов. В 1936 г. Ожегов переехал в Москву, где продолжил работу со словарем, вошедшим в историю русской культуры. Первый том вышел в 1935 г., а в 1940 г. вышел последний 4-й том. Это было настоящим событием в научной жизни. В настоящее время «Словарь русского языка» занимает особое место среди других толковых словарей русского языка. Это сегодня единственный относительно полный одготомный словарь (80000 слов и выражений), который последовательно, от издания к изданию отражает изменения в русской литературной лексике.

В своё время С.И.Ожегов подчеркнул: «С одной стороны, должны готовиться терминологические словари «собирающего» типа для выявления богатств национальной, самобытно создававшейся профессиональной терминологии... С другой стороны, следует поставить вопрос о создании терминологических словарей «кодификационного» типа» (Ожегов 1974) [2].

Говоря о прикладном терминоведении, необходимо уточнить статус этого раздела терминоведения. Терминография зародилась в недрах традиционной лексикографии. Как и в лингвистике, где имеется теория прикладной лингвистики, находит свое место и теория прикладного терминоведения, которая включает ряд направлений практической терминологической деятельности. Возрастание роли науки в жизни общества делает роль терминологических словарей все более значимой. Хорошее знание и правильное употребление их – важное условие овладения основами научного знания.

Энциклопедический словарь «Общее терминоведение» 2006 года определяет терминографию как «отрасль терминоведения, занимающаяся теорией и практикой составления терминологических словарей» [3]. В научном дискурсе применяются определения терминографии как научно-технической лексикографии и терминологической лексикографии» (Tatarinov 2006: 239). Практика доказывает правомерность существования такого определения, поскольку терминография является как отраслью терминоведения, так и научно-техническим и практическим направлением в целом, представляя в словарной форме отраслевую терминологию и ее научное видение.

Нужно отметить, что сегодня лингвисты определяют терминографию как синтетическую науку. Сегодня без терминографических словарей не проводится ни одно научное исследование в медицине, здравоохранении, биологии, математике, космических исследованиях, информационных технологиях и т. д. Терминографию как синтез ученых-лингвистов рассматривают в том смысле, что она вбирает в себя воедино как теоретические исследования, так и практические, прикладные аспекты научных изысканий в различных областях человеческой деятельности [4]. Главным объектом рассмотрения терминографии является термин во всех его особенностях и взаимоотношениях. При этом нужно обратить внимание, что термин изучается и лингвистикой, и естественными науками, и техническими науками с различных сторон. Таким образом, обращается внимание на его роль *tertium comparationis* между лингвистикой, которая определяет языковые свойства термина, и другими сферами науки, которые изучают его понятийные свойства и признаки.

Таким образом, терминография — это один из всегда востребованных видов человеческой деятельности в сфере терминологии, основными задачами которого являются систематизация, упорядочение и унификация научной терминологии. Традиционно принято считать, что терминография призвана выполнять три основных функции: а) систематизирующую; б) справочную; в) учебную [4].

Нужно отметить зарождение и увеличение современных логико-понятийных мощностей традиционных наук, формирование ресурсов новых направлений в науках с устоявшейся традиционной научной теорией. Как отмечает С. В. Гринёв, рост числа терминов различных наук обгоняет рост числа общеупотребительных слов языка и поэтому в настоящее время число терминов отдельных наук (биологии, химии) может превышать число неспециальных слов языка на несколько порядков [5]. Хотела бы отметить, что в период написания мною научной работы «Мотивация эпизоотологических терминов», а затем монографии «Отраслевая терминология: системность, типология, функционирование», которые были выполнены на иллюстративном материале эпизоотологической терминологии, казалось, что тема исчерпана. Однако, сегодня, в столь беспокойном мире появляющихся новых заболеваний, тема инфекционных заболеваний и их наименований, процесс терминографирования приобретает особую актуальность. Тем более, что в билингвальном контексте Казахстана мы имеем возможность изучать наименование тех или иных антропонозов и антропозоонозов в казахском и русском языках. Причем в исследовании целесообразно привлечение латинского языка в качестве *tertium comparationis*, что позволяет проанализировать способы возникновения названий, мотивацию, параметры терминологического двуязычного словаря и, в целом, становление терминографии в Казахстане с учетом международной номенклатуры. В связи с этим дополнила бы, что сегодня медицинская терминология ежедневно пополняется новыми научными понятиями и продукцией, отражающими международный специальный медицинский протокол по борьбе с пандемией Covid-19. По официальным данным ВОЗ, пополняется Глоссарий терминов по укреплению систем здравоохранения, Терминология: глоссарии/классификации «Международная классификация болезней», Англо-русский глоссарий основных терминов по вакцинологии и иммунизации, Терминология: глоссарий технических терминов по экономике и финансированию здравоохранения, Терминология для Европейской конференции по политике здравоохранения: глоссарий с эквивалентами на английском, немецком, русском и французском языках, Глоссарий терминов по укреплению здоровья и т.д.

Все направления практической терминологической деятельности описаны в современной терминоведческой литературе достаточно подробно (К. Кайдаров, В.М. Лейчик, Ш. Курманбайулы, С. Гринев, В. Дубичинский, К. Авербух, А. Суперанская, В. Морковкин, В. Татаринев и др.). Достаточно затронуть несколько узловых вопросов. В соответствии с предложенной В.М. Лейчиком классификацией имеется возможность описать семь направлений прикладного терминоведения (2007) [6]. В истории реализованных международных проектов по проблемам терминологии в казахстанской науке особое место занимает имя ученого-лингвиста, терминоведа, академика РАН В.М. Лейчика. Он являлся со-руководителем проекта «Гармонизация и унификация

терминосистем гуманитарных наук и переводоведение в контексте современного Казахстана» (2008). В качестве приглашенного зарубежного лектора ученым в казахстанских вузах в разные годы были прочитаны циклы лекций: «Термин как предмет терминоведения», «Методы терминоведения», «О задачах прикладного терминоведения» и другие (2008, 2010). Он являлся рецензентом кандидатских и докторских диссертаций по проблемам терминологии в целом.

Одна из проблем - проблема – проблема правой части словаря. Что здесь содержится? Толкование термина или дефиниция понятия? В терминологическом словаре даются дефиниции, в которых содержится ссылка на родовое понятие (базовое понятие) и упоминание всех дифференциальных особенностей. Это говорит о том, что дефиниции в ТС толкового типа системны, как и сами термины, а в совокупности они отражают систему понятий: от *понятия к термину*. (филологический словарь: *от слова к значению*). При этом было бы логично располагать в левой части дефиниции, а в правой – термин. Но для удобства пользователя порядок идет от термина. Гармонизация на национальном и международном уровне – это один из видов унификации. Нужно добавить, что специалисты-терминоведы не стремятся к достижению совершенно одного термина в разных языках, который относится к пограничным областям знаний. Ученые ограничиваются взаимной увязкой терминов и терминосистем

Относительно новое направление прикладного терминоведения – это создание банков терминологических данных (ТБД). Это направление выросло на основе создания терминологических картотек. Сегодня это направление приобретает большой размах как в Казахстане, так и за рубежом. Это явление объясняется значительным объемом терминологической информации и средств автоматического отбора, хранения и поиска этой информации. В ТБД каждый термин сопровождается дополнительной информацией, например, указывается, каково значение термина, приводится его определение, даются эквиваленты на других языках, краткие формы термина, его синонимы, как допустимые, так и недопустимые, присутствует справка, каким документом утвержден термин. Важной частью автоматизированного рабочего места терминографа может стать автоматизированное рабочее место переводчика (АРМП), которое удовлетворяет всем лексикографическим и переводоведческим запросам лингвистов и помимо электронных словарных комплексов сопровождается также современными системами машинного перевода – перевода текстов с одних естественных языков на другие с помощью программного обеспечения компьютера.

Развитие компьютерных технологий подсказывает необходимость полной компьютеризации словарных исследований. И это подтверждают сейчас новые направления терминографии: создание словарных картотек на основе компьютерных баз данных, электронное построение словарных статей и автоматическая обработка терминологического материала, составление печатных словарей на компьютерной основе и создание собственно электронных словарей (без их бумажных аналогов) и мн. др. И, как нам думается, именно развитие компьютерных словарных исследований, наряду с глубокими традиционными лингвистическими и переводоведческими открытиями, определяет широкое будущее терминографии, что находит подтверждение в теоретических

и практических предпосылках ряда последних диссертационных работ, выполненных в этом направлении, как, например: «Многоступенчатая вариативность технической терминологии: системно-динамический анализ и межъязыковая корреляция (на материале разноструктурных языков)», «Формирование профессионального тезауруса у студентов физкультурного вуза», «Формирование горной терминологии на казахском языке и особенности перевода на английский и русский языки» и др. Не все одноязычные и многоязычные управляемые интероперабельные тезаурусы нового поколения, разработанные в соответствии с международными стандартами разработки тезаурусов, содержат казахоязычный контент. В связи с этим, одна из рассматриваемых проблем в данных исследованиях – это разработка инфологической модели многоязычной объяснительной терминологической и термиграфической базы с введением казахоязычного контента данных и прикладной вопрос терминологического перевода в тех или иных отраслях промышленности.

Таким образом, из всего сказанного о направлениях в рамках теории терминографии можно сделать вывод о многообразии форм этой деятельности, о необходимости дальнейшего развития теории для решения проблем работы над терминами, для совершенствования прикладных аспектов терминоведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Научно-практическая конференция «Рухани жаңғыру; қазіргі қазақ терминологиясы» (О Концепции государственной терминологической работы в Республике Казахстан) // Комитет по языкам Министерства культуры и спорта РК, г. Нур-Султан, 2019.
2. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Высшая школа. Москва, 1974.
3. Энциклопедический словарь “Общее терминоведение”. М., 2006.
4. Дубичинский В. Некоторые современные вопросы терминографии. 2020
5. Гринев С. Российское терминоведение – итоги и перспективы. Слов’янське термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ століть. Наук. ред. Іващенко, Вікторія. Видавництво “Жнець”. Київ. 2018. - 177–203. 6. Лейчик В.М. Терминоведение. М., 2007.

Musabek Beksulu Kanatkyzy
Turganbekova Assel Zhumatkyzy
Kerimbek Gulnur Turebekkyzy

Students of “Ustaz” Institute of Taraz Regional University named by M.H. Dulaty
Supervisor - Nurmanalieva L.Sh.
TARAZ, KAZAKHSTAN

***Abstract:** the main objective of foreign language teaching is the formation and development of the personality, capable of achieving the required level of competence. This article analyzes the concept of communicative competence from different points of view and defines the methods of teaching English. The definition of the concepts of «interactive techniques» and «collaborative learning».*

***Keywords:** English, communicative competence, teaching methods.*

The analysis of theoretical literature allows us to consider communicative competence from different points of view and determine the following approaches to formulating the concept of “communicative competence”.

This concept consists of two words: communication and competence. Word "Communication" comes from the Latin "communicatio" which means "message, transmission and information". According to the linguist A.R.Arutyunov, this is a specific type of activity and the content of which is the exchange of information between members of one linguistic community to achieve mutual understanding and interaction. Let us consider the meaning of the word "communication" in the dictionary. In the dictionary, the word has several meanings:

1. A message path, a communication line.
2. Association, intercourse.

In the dictionary of Foreign Words, the term denotes a connection between two or more individuals based on mutual understanding. We would like to add that it's a piece of information from one person to another or to a number of persons. Summarizing the above, we conclude that communicative competence is the ability of a person to choose communicative behavior adequately to the real situation of intercommunication, which consists in a set of norms and traditions of a certain group of people's intercourse.

The main objective of teaching English language is the formation and development of a personality capable of achieving the required level of communicative competence at the English lessons. We should note that the presentation of one's own thoughts in English language is a rather complicated process both from a linguistic and psychological point of view. It has been proven that one of the main reasons for the fear of students to speak English language is their lack of communication skills and experience of public speaking in their native language. And since the speech skill as a person's ability to formulate his own thought in words is not the result of training, the mastery of speech comes to a person mainly spontaneously, unsystematically and fragmentarily. Dialogue speech in English language is more difficult than monologue since it must involve not only speaking skills, but also listening skills. The reaction of the communication

partner is unpredictable and the logic of the development of the dialogue is unknown to the partners in advance. We have used many exercises to prepare learners for dialogue during the practice. The simplest of them is to compose their own dialogues based on ready-made. But this is applicable only at the initial stage when students need to master the tactics of conducting a dialogue and learn to apply various clichés of speech design. But we propose to use role-playing games, discussions on a given topic in the classroom when students can already spontaneously react to the partner's remarks and argue their opinion.

Interactive techniques can help us by allowing students to interact with each other, create an atmosphere of cooperation. It is worth noting that it is necessary to introduce interactive teaching methods gradually, starting with work in pairs or small groups where students (all, even the most shy ones) get the opportunity to participate in work, practice cooperation skills, interpersonal communication (in particular, the ability to listen actively, develop general opinion, resolve any disagreements). The teaching method is an essential component of the lesson. Teaching methods are ways of interrelated activities of a teacher and students to achieve specific educational objectives.

We would also like to write about *collaborative learning* here, because it is a philosophy of interaction while collaboration is a structure of interplay aimed at contributing to the achievement of the final result. Collaborative learning is not just a method used in the classroom, it is also a personal philosophy. Whenever people come together in groups, collaboration offers a way of working with people who respect and emphasize the abilities and contributions of individual group members. There is a distribution of power and responsibility among the members of the group for the effective work. Students have the opportunity to communicate with peers, present and defend ideas, exchange diverse beliefs, question other concepts and take an active part in a collaborative learning environment. Students learn more effectively when they actively participate in the learning process.

Group organization rules. Groups can be created in various ways. Sometimes teachers (and students) are simply asked to work with colleagues (friends), in other cases randomly selected groups are formed. Groups are sometimes created according to specific strengths of individuals. Whichever way the group is formed, it is necessary to know that any newly formed group of people takes time to adapt and make adjustments to the characteristics of the character, skills and styles of each other's work.

Rules for working in groups. We know that group activity involves solving more complex problems than those that can be solved individually. Any team should be guided by a general set of rules that all members should know and understand. This is so that each team member knows what is expected of him, how work will be distributed and supported, and how results will be achieved.

The role of teachers. Group work should be organized and supported by teachers, and time should be allocated for post-assignment discussion. We gave students 2 minutes to discuss each task after it was completed when they had worked in groups during the last year's practice. It was helpful for them to continue working actively. Also the group work should include a discussion of what will be achieved, what is planned to be learned and how the teaching of the whole class relates to the assignments for the group work. In addition, we reminded students of the skills, strategies

and rules they should use during their discussion. The teacher's intervention should be delicate and simulate the practice recommended to the student. More support from the teacher may be needed in the early stages to ensure group collaboration. The teacher should encourage students to reflect on the process and results of group work at the end of the lesson. About this approach we want to add that we have always asked the students what was difficult and what they enjoyed the most at the end of English lessons. This is necessary for students to feel the progress they have made throughout the lesson.

Results of cooperative work in groups. Well-organized group work promotes the development of social interaction between students, effective communication and problem solving skills. This ultimately encourages students to actively participate in their own learning. We believe that the group work is effective when it stimulates students to reflect on and discuss the received information and understand the opinions of others.

In conclusion, all teaching methods we have mentioned above help to develop students' communicative competence at English lessons. Students with developed communicative competence are able to express their own thoughts freely in English and respect the opinions of others.

References

1. Amanbaeva G. Kassenova N.A. Development of communicative competence in Russian language classes [articlekz.com].
2. Kavtaradze D.N. Learning and playing. An introduction to active teaching methods. 1998.
3. Konysheva A.V. Modern teaching methods. Minsk, 2007.
4. Sharanova O.B. Development of using information and communication technologies in the educational process // Methods of teaching a foreign language, 2013. №5. P. 12-17.

АНГЛИ ХЭЛНИЙ ЗҮЙР ЦЭЦЭН ҮГНЭЭС ТХБ-ЫН ҮЗЭЛ САНААГ ШИНЖИХҮЙ

Хажидмаа Цолмон

МУБИСийн боловсрол судлалын докторант

Зөвлөх багш Б.Тунгалаг Ph.D

Хураангуй. Тогтвортой хөгжил боловсролын үзэл санаа, түүний онцлог, Англи зүйр цэцэн үг түүний онцлог, Англи хэлтэй улс орнуудын зүйр цэцэн үгнээс ТХБ-ын үзэл санааг шинжихүй

Түлхүүр үгс. тогтвортой хөгжил, тогтвортой хөгжлийн боловсрол, үзэл санаа, англи хэлний зүйр цэцэн үг

Улс орон бүр өөрийн гэсэн өв уламжлал, соёл болон байгаль, эх дэлхийгээ хайрлан хамгаалсаар ирсэн уламжлалтай. Гэвч хүн төрөлхтөн соёлжихын хирээр хүмүүсийн хэрэгцээ, ашиг сонирхол, хандлага, харилцаа өөрчлөгдөж эх дэлхийдээ хэтэрхий үрэлгэн хандаж, хүрээлэн буй орчноо хүссэнээрээ өөрчлөн хувиргаж, байгаль орчиндоо зүй зохисгүй харьцах болсноор дэлхийн агаар мандал өөрчлөгдөж, байгалийн тэнцвэрт байдал алдагдсаар байна. Байгалийн тэнцвэрт байдлыг тогтворжуулах, улс үндэстний хөгжин дэвших нөхцөлийг цаашид баталгаажуулахын тулд “Тогтвортой хөгжил” хэмээх үзэл санааг Нэгдсэн Үндэсний Байгуулга, Дэлхийн Эдийн Засгийн хамтын ажиллагаа Хөгжлийн байгуулга болон Америк болон бусад улс орнуудын байгууллагаас анх дэвшүүлсэн байна. Тогтвортой хөгжил гэдэг ухагдахууныг эрдэмтэн, судлаачид янз бүрээр тайлбарладаг боловч 1987 онд Брунландийн хорооноос гаргасан тайланд “Ирээдүйн хойч үеийнхээ өөрсдийн хувийн хэрэгцээг, хангах чадварыг хохироохгүйгээр өнөө үеийнхээ хэрэгцээг хангах хөгжил” гэж тодорхойлсон байдаг.³

НҮБ-ын Ерөнхий чуулганы 57/254-р тогтоолоор 2005-2014 оныг НҮБ-ын тогтвортой хөгжлийн боловсролын 10 жил болгохоор баталсан билээ. Тогтвортой хөгжлийн боловсролын зорилгыг НҮБ-ын Ерөнхий Ассемблейн 59/237 дугаар тогтоолд тусгахдаа “улс орон бүр үндэснийхээ хөгжлийн төлөвлөгөөнд тохирсон боловсролын тогтолцоо ба

Бидний нийтлэг ирээдүй, 1987, Брунландийн хорооны тайлан³

стратегийг хэрэгжүүлэх” явдал хэмээжээ. 2015 онд НҮБ ерөнхий чуулганаас “Эх дэлхийгээ хувирган өөрчилъё” 2030 он хүртлэх Тогтвортой хөгжлийн Хөтөлбөр буюу Тогтвортой хөгжлийн 17 зорилго батлагдсаны дараа ЮНЕСКО-оос 2015-2017 онд боловсролыг бүхэлд нь хувирган өөрчлөх үзэл баримтлал, аргагүйн суурь шийдлүүдийг тодорхойлсон баримт бичгүүдийг баталсан. Тогтвортой хөгжлийн боловсролыг бие даасан ганц хичээлээр биш, их дээд дунд сургуулийн бүх хичээлийн бүх хичээлийн хөтөлбөрт үзэл санааг шингээж суулгах чиглэлийг дэлхийн түвшинд баримталж байна. Улс орон бүрийн тогтвортой оршин тогтнож, хөгжих үндэс нь өв соёл уламжлалаа дээдэлж, үр хүүхдүүдээ сургаж, хүмүүжүүлэхдээ сургаал үгсийг амьдрал ахуйдаа хэрэглэж байсан явдал юм. Аливаа Англи хэлтэй улс орнуудын зүйр цэцэн үгс нь тухайн ард түмний ахуй, хэв ёс, уламжлалт заншил, шашин шүтлэг зэрэг олон зүйлтэй холбоотой байдаг. Агуулгын хувьд өргөн бөгөөд утга төгөлдөр, хэлбэрийн хувьд богино бөгөөд утга адилтган жишсэн чанар бүхий зохиомжтой байдаг учраас хүнд нөлөөлж, хүнийг амьдрал тэмцэлд сурган зааж байдаг. Англи хэлтэй улс орнуудын хүнээ тогтвортой сургаж хүмүүжүүлсээр ирсэн зүйр цэцэн үгийн жишээнээс тогтвортой хөгжлийн үзэл санааг шинжихэд: 1. **ТХБ мэдлэг**

ТХБ -ын хүрээ	Англи зүйр цэцэн үг	Монгол зүйр цэцэн үг	
Байгаль	Уур амьсгалы өөрчлөлт	Time is like river	Цаг цагаараа байдаггүй цахилдаг хөхөөрөө байдаггүй.
	Ус		Унасан газар алт Угаасан ус рашаан
	Байгалийн гамшиг	There is no place like home	Зуд нэг жилийнх Журам мянган жилийнх

	Байгалийн нөөц баялаг	Earth is dearer than Gold	Далай усаар баян Тэнгэр одоор баян
Нийгэм -соёл	Сайн засаглал	Politics makes strange bedfellows.	Төр амгалан бол түмэн амгалан
	Эрүүл мэнд	He lives long who lives long. Health is better than wealth.	Эрүүл биед саруул ухаан оршино.
	Нийгмийн шударга ёс	Honesty is best policy.	Үнэнээр явбал үхэр тэргээр туулай гүйцэнэ
	Ялгаатай байдал	Don't judge the cover of the book.	Уулын мод урттай богинотой.
Эдийн засаг	Хэрэглээ, хэрэгцээ	A penny saved is a penny earned.	Дуслыг хураавал далай
	Тэгш бус байдал	Rich people don't know who are the best.	Шударга байвал тэгш байна. Тэгш эрх байвал түвшин нөхөрлөл байна.
	Ядуурал	Beggars can't be choosers	Залхуугийн гадаа түлээгүй залгидагийн гэрт хоолгүй.
	Хоол хүнс	Half loaf is better than no bread	Хүнс голбол хоолгүй. Хүн голбол нөхөргүй.

ТХБ чадвар

Зарчмууд	Чадвар	Англи зүйр цэцэн үг	Монгол зүйр цэцэн үг
1	Системтэй сэтгэх	There is two sides every question.	Хоёрыг бодож нэгийг тунгаах
2	Харьцуулах	Better an apple given than even	Авч сурахаар өгч сур
3	Дүн шинжилгээ хийх	Learn to walk before run	7 хэмжиж 1 огтол
4	Бүтээлчээр унших, сэтгэх бичих	Great minds think alike.	Ажлын түлхүүр арга Амьдралын түлхүүр эрдэм ном
5	Мэдээлэл цуглуулж дүнжинжилгээ хийх	Give someone an inch and they will take a mile.	Эрхийг сурахаар бэрхийг сур
6	Шийдвэр гаргах	Making decisions is not everyone's cup of tea.	Аргыг олбол бэрхийг давах
7	Хэмжиж тооцоолох	Measure twice, cut ones.	Долоо хэмжиж нэг огтол
8	Эргэцүүлэх	Rome wasn't built one day.	Учрыг олж хужрыг тунгаах
9	Өөрийгөө үнэлэх	Every man has his price.	Биеэ мэдвэл хүн бэлчээрээ мэдвэл мал
10	Бусадтай хамтран ажиллах	A single log of wood doesn't burn even in an oven.	Ганц мод гал болохгүй

11	Хэлцэл болон зөвшөлцөл бий болгох	Many hands light work.	Бүгдээрээ хэлэлцэвэл буруугүй Бүлээн усаар угаавал хиргүй
----	-----------------------------------	------------------------	--

2. ТХБ хандлага ба Үнэт зүйлс

	Хандлага	Англи зүйр цэцэн үг	Монгол зүйр цэцэн үг
1	Хүмүүс хоорондын хамтын ажиллагаа	Birds of feather flock together.	Айл хүний амь нэг Саахалт айлын санаа нэг
2	Бусдыг хүндлэх	A father goodness is higher than mountain.	Аавын сургааль алт ээжийн сургааль эрдэнэ
3	Байгаль орчинд хүндгэлтэй хандах	Don't blow it- good planets are hard to find.	Дээд хурмаст эх тэнгэр Доод этүгэн эх дэлхий
4	Хариуцлага	Never do things by halves.	Ажил хийвэл дуустал Давс хийвэл уустал
5	Эв нэгдэл	United we stand, divided we fall.	Эрдмийн дээд эв Эрхмийн дээд эв нэгдэл

Тогтвортой Хөгжлийн зорилго

ТХ 17 зорилго	Монгол зүйр цэцэн үг	Англи зүйр цэцэн үг
Зорилго 1 ядуурлын бүх төрлийг арилгах	Айл хүний амь нэг Саахалт хүний санаа нэг	One for all All for one
Зорилго 2 Өлсгөлөнг зогсоох	Муугүй сайн байдаггүй Сайнгүй муу байдаггүй	A bad boy sometimes makes a good man
Зорилго 3 Эрүүл мэндийг дэмжих	Эрүүл биед Саруул ухаан оршино	Health is better than wealth.
Зорилго 4 Чанартай боловсрол дэмжих	Сураад барагдашгүй эрдмийн далай Судлаад барагдашгүй бодисын далай	Knowledge is power
Зорилго 5 Жендэрийн эрх тэгш байдлыг хангах	Нэг нь олны төлөө Олон нь нэгний төлөө	Every man is the architect of his own fortune.
Зорилго 6 Баталгаат ундны усыг ариун цэврийн байгууламжаар хангах	Номыг нь сурахгүй бол Номхныг сур	One man's junk is another man's treasure.
Зорилго 7 Сэргээгдэх эрчим хүчийг нэмэгдүүлэх	Олны хүч Оломгүй далай	We get what we earn.
Зорилго 8 Эдийн засгийн өсөлт баталгаат ажлын байрыг бий болгох	Биеэ мэдвэл хүн Бэлчээрээ мэдвэл мал	No man is wise at all time.

Зорилго 9 Инноваци болон дэд Дэм дэмэндээ A good deed is never lost бүтцийг нэмэгдүүлэх Дээс

Зорилго 10	эрчиндээ Тэгш бус байдлыг Бүгдээрээ хэлэлцвэл буруугүй Union is strength. бууруулах Бүлээн		
Зорилго 11	усаар угаавал хиргүй Элтэй хөг, иргэдийн Цаг цагаараа байдаггүй Time has wings. оролцоог дэмжих Цахилдаг хөхөөрөө байдаггүй		
Зорилго 12	Хариуцлагатай хэрэглээг дэмжих	Дуслыг хураавал далай Knowledge in youth is Дуулсныг хураавал эрдэм wisdom in age.	
Зорилго 13	Уур амьсгалын Хүнийг шинжье гэвэл Be grateful for what you have өөрчлөлтийн нөлөөг Нөхрий нь шинж and it will increase багасгах Нуггийг шинжье гэвэд Усыг нь шинж		
Зорилго 14	Далай тэнгисийн Эрхийг сурахаар бэрхийг сур Greed is never satisfied. нөөцийг хамгаалах		
Зорилго 15	Хуурай газрын эко Загасыг барьж өгөлгүйгээр Kindness is rewarded. системийг хамгаалах Загас барих аргад нь сургах		
Зорилго 16	Энх тайван шударга Үгээр нь биш үйлээр шинж Saying is one thing, doing is ёсыг цогцлоох another		
Зорилго 17	Хөгжлийн төлөө Бүгдээрээ хэлэлцвэл буруугүй Good fences make good түншлэлийг Бүлээн усаар угаавал хиргүй neighbors. бэхжүүлэх		

2015 оны 8 дугаар сарын байдлаар эдгээр зорилтуудыг хангах 169 зорилт дэвшүүлсэн болно.

Дүгнэлт

Бидний өвөг дээдэс байгальдаа зохицон аж төрөх амьдрал тэмцлийн урт замыг туулах явцдаа залгамж хойч үеэ сурган хүмүүжүүлэх үйл явц нь үлгэр домог, зүйр цэцэн үгсээр дамжуулан тогтвортой хөгжүүлсээр ирсэн. Тогтвортой хөгжлийн боловсрол нь хүн бүр боловсролын үр шимийг хүртэж, ирээдүйнхээ тогтвортой байдлыг хангахад шаардагдах амьдралын хэв маяг, харилцаа, үнэт зүйлсэд суралцах боломжийг олгох явдал юм гэж үзжээ. “Тогтвортой хөгжлийн боловсролын гол зорилго нь хүн төрөлхтөн эдийн засгийн нөхцөлөө сайжруулж, соёл уламжлалаа дээдэлж байгалийн баялагаа хүндэлж явах мөн боловсролын гол хандлага нь хүмүүс амьдралаасаа суралцан, байгалийн баялагийг тогтвортой болон тохиромжтой хэрэглэх явдал мөн.” (UNESCO)

Үүнээс үзэхэд нийгмийн тогтвортой хөгжилд иргэдийнх нь боловсрол чухал үүрэгтэй. Иргэдийнх нь боловсрол байгальтай харьцах харилцааг зохицуулагц ёс суртахууны болон эрхзүйн хэм хэмжээний талаарх мэдлэг, энэхүү мэдлэгийг өдөр тутмын хийгээд мэргэжлийн үйл ажиллагаандаа хэвшүүлэх нь чухал хэмээн үзсэн байна. ТХБ-ын алсын хараа нь хүн бүр чанартай боловсролоос үр ашиг хүртэж, тогтвортой ирээдүй ба нийгмийг эерэг хувирган өөрчлөлтөнд шаардлагатай үнэт зүйлс, зан үйлд суралцахад чиглэнэ.

Ном зүй

1. Тогтвортой хөгжлийн хөтөлбөр -2030 Улаанбаатар,2016,
2. Shaping the future, we want, Final Report, Paris, 2014-General of UNESCO,2012

3. The UN Decade for Sustainable Development (DESD2005-2014)
4. The Oxford Dictionary of English proverbs, William George Smith, 1980
5. 101 American English Proverbs, Harry Collis, 2017
6. Цэвэл.Я Монгол хэлний их тайлбар толь 1966

БАЙЫРҒЫ СЫН ЕСІМДЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Баялиева Гүлмира Жарылқасынқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің доценті

Тілдің фонетикалық жүйесі түрлі тарихи кезеңдерден өтіп, түрлі тілдермен араласып байланысқа түсіп отырған. Сондықтан, көнеден келе жатқан дыбыстық ерекшеліктер арнайы зерттеуді қажет етеді. Көне дейтініміз, ғалымдар мұндай айырмашылықты жас мөлшеріне қарай да топтастырған. Мәселен, С.Е.Малов түркі тілдерін өте көне, көне, өте жаңа деп жіктеген[1, 2016.]. Автордың айтуынша, осының ішінде қазақ тілі өте жаңа тобына жатады екен. Фонетикалық ерекшеліктерді сөз еткенде ғалымдар түрлі пікірлер білдіреді. А.М.Щербак түркі тілдеріндегі сөздердің қатаң айтылатындығын өзінің «Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы» атты еңбегінде дәлелдеген[2, 176.].

Ғалым М.Томанов тілдерді салыстыруда фонетикалық белгілерді негізге алу XI ғасыр түркологы Махмуд Қашқаридан басталады дегенді айтады[3, 122б.]. А.Ысқақов болса, «...қайбір тілде болмасын сөз атаулының барлығы бірдей өзінің бастапқы қалпында я түрінде қала бермей, заман озған сайын сыртқы тұлғасы жағынан, яғни, дыбыстық жамылғысы жағынан қилы-қилы өзгеріске ұшырауы сөзсіз» деп көрсетеді[4, 203б.].

Фонетикалық варианттылықтың көп екендігі көптеген ғалымдардың зерттеулерінен белгілі. Мұның өзі әдеби тілдің қалыптасуының ерте кезеңнен басталғандығын да дәлелдей түседі. Сөздердің әр кезеңде дыбыстық өзгеріске ұшырауы түрлі себептерге (үнемдеу заңы, диссимиляция мен ассимиляция, дивергенция мен конвергенция) байланысты болуы мүмкін, десе де, оның мағыналық қалпына оншалықты әсер ете қоймайды.

Ортағасыр ескерткіштері мен қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдерді салыстырсақ, сөз басында да, сөз ортасында да, кей жағдайларда сөз соңында да дыбыстардың өзгеріске ұшырағандығын көруге болады. Яғни, й дыбысының з,д,т,ж дыбыстарының орнына жұмсалғандығын, й-ж, ш-с, д-т, ч-ш варианттарын кездестіруге болады.

Ғалым В.В.Радлов түркі тілдеріне тән негізгі сегіз дауысты фонема болғандығын айтады: а, е, ы, і, о, ө, ұ, у[5, 255б.]. Дауысты дыбыстарды ашық,қысаң, жуан, жіңішке, еріндік және езулік деп қарағаны да белгілі.

Бұдан басқа қазіргі тілімізде ә, э, ү, и дауыстылары бар. Мұны М.Томанов уақыт еншісіндегі, яғни, ұзақ тарихи даму барысында ішкі заңдылықтарға сәйкес, түрлі тілдермен байланысқа түсу барысында пайда болғандығын айтады[3, 123б.].

Түркі тілдеріндегі дауыстылардың жіктелуінің ерекше түрін көрсеткен А.М.Щербак оларды естілу дәрежесіне қарай ұзақ, қысқа, өте қысқа деп бөліп көрсетеді. Ал, дауыссыз дыбыстарға баға берерде оларды екі топқа жинақтайды: сапалық және сандық.

1.Сапалық белгілеріне қарай еріндік, тіс-ерін, тіл алды, көмей деп, дауыстың қатысына қарай қатаң, үнді, ұяң деп, айтылуына қарай шұғыл, ызың деп бөлген;

2.Сандық белгілеріне қарай дауыссыздардың буын құрамындағы орны көрсетілген[2, 186.].

Қазақ тілінің көне түркі тілінің мұрагері екендігінің дәлелі осы фонетикалық құбылыстардан да ерекше байқалады. Мәселен, біз зерттеп отырған сын есімдердің басым көпшілігі көнеде қатаң, ұяң дауыссыздарынан басталады: сары, йашыл, қатығ, кичик, сүчүг т.б. Ал, қатаң дыбыстардың қолданылуы, ғалымдардың зерттеуінше, өте ескі құбылыс. Осыған қарағанда, қазіргі қазақ тілінде ұяңдардан гөрі қатаң дауыссыздардың жиі және көп қолданылуы сөзімізге дәлел болары анық.

Кез келген айырмашылықты немесе ұқсастықты байқау үшін міндетті түрде салыстыру әдісін пайдалану қажет. Түркі тілдерінде көбіне ұқсастықтар көбірек кездеседі. Десе де, сол ұқсас сөздердің өзінде фонетикалық өзгешеліктер байқалады. Оны дыбыстар сәйкестігінен қарастыруға болады.

Сөз басындағы Й мен Ж сәйкестігі. Ескерткіштердегі й дыбысынан басталатын сын есімдер қазақ тілінде ж дыбысымен келіп отырады. Мәселен, орта ғасыр ескерткіштерінде й дыбысынан басталатын сын есімдерді тізіп көрелік: йақшы (жақсы), йақын (жақын), йаны (жана), йавуқ (жабық), йумшак (жұмсақ), йашыл (жасыл), йалғыз (жалғыз), йавуз (жауыз), йазуғлуқ (жазықты, кінәлі), йазғы (жазғы), йалған (жалған), йалың (жалаңаш), йарағлық (жарамды), йашру (жасырын), йемишсиз (жеміссіз), йиглиг (жақсылық), йолсуз (жолсыз), йүгүрүк (жүйрік), т.б.

Й дыбысынан басталатын сын есімдер кейде й – ж сәйкестігі арқылы ғана ерекшеленсе (мәселен, йақын-жақын, йалған-жалған, т.б.), енді бірде бірнеше дыбыстық өзгешеліктер байқалады (мәселен, йашыл-жасыл, йавуз-жауыз, т.б.). Яғни й-ж дыбыстарынан басқа, ш-с, в-у сәйкестіктерін де байқауға болады.

Й дыбысынан басталатын сын есімдердің кейбірі қазақ тілінде мүлде кездеспейді. Мәселен, йитиг (құрыған, жойылған, өлімтік), йоллуқ (өнегелі), т.б. Бұлар көнерген сөздер болып есептеледі. Түркі тілдерінде бұл дыбыстар төңірегінде түрлі пікірлер бар.

А.М.Щербак й дыбысының түп төркіні тіс аралық қатаң спирант дыбысқа барып тірелетіндігі жөнінде пікір айтады[2, 186.].

Диалектолог С. Омарбеков «й ең ежелгі праформаның ең солғынданған үлгісі. Сондықтан да оны қазір біршама жас тілдер деп танылып жүрген оғыз тілдеріне өте-мөте тән болуы осыдан. Анлауттағы бастапқы қарқынды дауыссыздардың солғындалуы өзге тілдерден гөрі оғыз тілдерінде көбірек байқалатындығы осының бір дәлелі» деп айтқан[6, 1926.].

Сөз басындағы й-дж-ж-т-д-ш-с-з сәйкестігінің зерттелу тарихын Б.Сағындықұлы өзінің «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» еңбегінде талдап көрсетеді. Ол ғалымдардың пікірлеріне тоқталып, тұжырым жасайды[7, 96].

Түрколог В.В.Радлов бұл мәселеде аталған сәйкестікті бір негізден шыққан деп қарайды[5]. Яғни, й фонемасын алғашқы форма деп есептейді. В.А.Богородицкий болса В.В.Радлов пікірін қолдай отырып, оны әрі қарай дамыта түседі. Оның пікірінше, көне түркі тілдері, половец тілі, өмір сүріп отырған түркі тілдерінің көпшілігі көне й формасын сақтап қалған. Ал, қырғыз, қазан татарлары тілінде й фонемасы ызың шулы дж аффрикатына айналып кеткен (й-дж). Қазақ тілінде осы аффрикаттан жалаң ызың спирант ж пайда болған (й-дж-ж) деп көрсетеді[8,64б.]. Десе де, ғалым қандай фонетикалық заңдылыққа сүйеніп жасалған пікір екендігін ашып айтпайды.

В.В.Радлов пен В.А.Богородицкийдің ғылыми болжамдарын Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева, Е.Д.Поливанов, И.Г.Добродомов, Л.С.Левитская, Е.И.Убрятова, Т.Талипов, т.б. ғалымдар қолдады.

«Қарашай-балқар тілі диалектілерінің фонетикасы» деп аталатын еңбектің авторы Ш.Қ.Ақбаев бұл мәселеге қатысты В.В.Радлов пен В.А.Богородицкий бағытына қарсы пікір айтқан. Яғни, ғалымдардың дәлеліне ешқандай ғылыми негіз жоқ дей келіп, бұған тарихи және артикуляциялық тұрғыдан қарау қажеттігін айтады. Ш.Қ.Ақбаев «й диалектісін болғандығын айғақтайтын ең ертедеген ескерткіштер жазылған кезеңде дж диалектісі де жарыса өмір сүрген. Бұған тарих куә. Й-ді ең ежелгі дыбыс деп танудың, одан дж пайда болды деп есептеудің ешқандай негізі жоқ» дейді[6, 74б.].

«Жоғарыдағы болжамдардың қай-қайсысы да бүкіл түркологтардың қолдауын таба алған жоқ, - деп жазады Б.Сағындықұлы, - себебі сөз басындағы й-дж-ж-т-д-ч-ш-с-з... сәйкестігінің көне формасын табуға тырысқан оқымыстылардың бәріне тән кемшілік мынада деп білеміз: олар белгілі бір фонеманы немесе аффрикатты ғана архетип таниды да, қалған рефлекстерді содан өрбітуге тырысады»[7, 14-18б.]. Шын мәнісінде й дыбысынан дж аффрикаты пайда болды деген қате пікір, оның артикуляциялық та, акустикалық та негізі жоқ екендігін ғалым Ш.Ақбаев дәлелдеген. Бұл жайында А.Щербак та үнділердің ешқайсысы өзгеріске түспейді деп ашып көрсеткен болатын.

Бұл мәселеде арнайы зерттеу жүргізген ғалым Б.Сағындықұлы ц және ч аффрикаттары – дыбыстардың ең көнесі, арғы тегі деп көрсетеді. Басқа аффрикаттар осы екеуінен пайда болғандығын айтады. Яғни, й-ж сәйкестігі бір ғана ч аффрикатынан пайда болуы олардың бір заманда бір-ақ диалектіде сөйлегенін көрсетеді деп түйіндейді[9, 18б.].

Фонетика жағынан байырғы сын есімдерге әсер еткен бірнеше факторларды қарастырайық. Үнемдеу құбылысы арқылы пайда болған өзгерістер. Түркі тіліндегі сөздерде көбіне сөз басындағы т,с дыбыстары түсіріліп айтылады. Мәселен, инч сөзі (тыныш, жай). Хибат-ул хақайықта: Тилакчатирил инч фарах қағұсыз (Тыныштықта, қуанышта, қайғы-мұңсыз, тыныш өмір сүр). Көне түркілік нч дыбыс тіркестерінің қазақ тілінде ныш, ніш болып қалыптасқанын ескерсек, мағына бірдейлігі т дыбысының түсіріліп айтылғандығын көрсетіп тұр[10, 34б.].

Орта ғасыр ескерткіштеріндегі сын есімдерді қазақ тіліндегі сын есімдермен салыстырғанда сөз құрамында көбіне ғ, г дыбыстарының элизияға ұшырағандығын аңғарамыз. Мәселен, ағыр (ауыр) сөзі. Бедук иш бодум башламағи ағыр (Халықты басқару үлкен де ауыр жұмыс). Бірқатар түбірлерде сөз ортасында, сөз аяғында кездесетін ғ, г, к, қ дауыссыз дыбыстары ескерткіште сақталғанымен, қазіргі қазақ тілінде түсіріліп айтылады.

Мәселен, қатығ (қатты, мықты). Қатығ кизла разың киши билмасүн (Сырынды кісі білмесін, берік сақта). Сүчүг (тәтті). Сүчүг таттың ерса ачықға анун (Тәтті жесең, ащы (жеуге) дайындал). Кичик (кіші, кішкентай). Улуғқа кичикка сылық боп сөзүң (Үлкенге кішіге сыпайы сөйле).

Ачық (ащы). Сүчүг таттың ерса ачықға анун (Тәтті жесең, ащы (жеуге) дайындал). Сонымен қатар, келтірілген мысалдардан ч-ш сәйкестігін аңғаруға болады. Екінші, үшінші буындардағы ч дыбысы ш дыбысына сәйкес. Мәселен, ачық-ащы, кичик-кіші. Ескерткіш тіліндегі дауысты дыбыстар жайында да ғалымдар арасында пікірлер мен көзқарастар көп. Себебі, араб алфавиты ерекшеліктері мүмкіндік туғызбайтындықтан, қазірдің өзінде олардың сәйкестігін ажырату қиынға соғады. Ең көп көзге түсетіні – ерін дауыстыларының қазақ тілінде езу дауыстылары болып айтылуы. Мәселен, артуқ-артық. Бу дүниа неңидин йегү кетгүлүг Ол артуқ тилама вабал йүтгүлүг (Бұл дүние мүлкінен тамақ пен киімді артық тілеме. Обал жүктейсің). Йумшақ-жұмсақ. Йырақ турғу йумшақ деп инанмағу. (Қашық жүр. Жұмсақ деп иланбағын). Осылайша у-ы, у-ұ сәйкестіктері түзілген. Бұл жөнінде «...бұл қазіргі тілімізде екінші, үшінші буындарда ерін дауыстыларының айтылмау заңдылығына байланысты болса керек» деген пікір бар. «Көне түркілік у дауыстысының тарихи даму барысында қазақ тілінде бірінші буында ұ дауыстысына, қалған буындарда ы дауыстысына айналғаны сияқты, көне түркілік а дауыстысы бірінші буында ә дауыстысына, қалған буындарда е дауыстысына айналған. Сөйтіп, а-ә, а-е сәйкестіктерін өмірге келтірген» деп көрсетеді зерттеуші Б.Құлжанова[11, 25б.]. Негізінде, қатаң дауыссыздардың ұяң дауыссыздарға айналуы, жуан дауысты дыбыстардың жіңішке дауысты дыбыстарға ауысуы ертедегі аффрикаттардың ыдырап кетуі, үнемдеу заңы байырғы заман мен қазіргі заманның тілдері арасындағы сәйкестіктерді тудыруға себепші болған. Орта ғасыр ескерткіштер тіліндегі сын есімдерді қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда мұны айқын байқауға болады.

Сонымен байырғы сын есімдерде көп кездесетін аффрикаттардың ыдырауын былайша топтастырып көрейік.

Сөз басында. Тш(ч)-тй-й және тш (ч)-дж-ж өзгерістері негізінде пайда болған сәйкестіктер: йумшақ-жұмсақ, йалған-жалған, йани-жаңа т.б.; тс (ц)-т және тс(ц)-с өзгерістерінен пайда болған сәйкестіктер: тетиг-сезімтал; тш (ч)-ш өзгерісі бойынша : чын-шын.

Сөз ортасында. Тш (ч)-ш өзгерісі бойынша: ачық-ащы, кичик-кіші, тш (ч)-ш және тс(ц)-с негізінде пайда болған сәйкестіктер: йумшақ-жұмсақ, кишисиз-кісісіз, укушсызақылсыз, ушақ-ұсақ, т.б. тш (ч)-т-д және тш(ч)-тй-й өзгерістері арқылы жасалған сәйкестіктер: қадғусыз-қайғысыз.

Сөз соңында. Тш(ч)-ш және тс(ц)-с алмасуы негізінде түзілген сәйкестіктер: бошбос, йаш-жас, т.б.; тш(ч)-д және тш(ч)-т өзгерістері негізінде: азад-азат.

Мұндай топтастыруға зер салсақ, сын есімдер бойынша ш және с сәйкестігі сөздің басында да, ортасында да, соңында да ұшырасады екен. Б.Құлжанова бұл жөнінде: «...егер ш қатаң дауыссызының тш(ч) аффрикатынан, с қатаңының тс(ц) аффрикатынан пайда болғанын ескерсек, бұл сәйкестіктің сонау ежелгі дәуірлерде-ақ пайда болғанын пайымдауға болады. Демек, с-ның қыпшақ тілдерінің, ш-ның оғыз тілдерінің фонетикалық

айырым белгісі екендігінде күмән жоқ» деп көрсетеді. Біз де келтірілген мысалдарға қарап, бұл пікірді қолдаймыз.

Сын есімдерді сыртқы формасына қарап, тарихи даму барысында өзгеріске ұшырағандығына қарай ажыратып көрейік:

1. Ешқандай өзгеріске ұшырамаған, мағынасы да, сыртқы формасы да бірдей сөздер: аз, ал, боз, кең, көп, қызыл, тар, т.б.

2. Бір ғана дауыссыз дыбысы бойынша айырмасы бар сөздер: й-ж: йолсыз-жолсыз, йалған-жалған т.б.; ч-ш: чын-шын; ш-с: бош-бос, д-т: азад-азат, т.б.

3. Бір ғана дауысты дыбысы бойынша айырмашылығы бар сөздер: у-ы: артуқартық, озуқ-озық; у-ұ: сук-сұқ, таңсуқ-таңсық; и-і: кир-кір; у-і: бүтун-бүтін.

4. Бір дауыссызы мен бір дауыстысы бойынша айырымы бар сөздер: й-ж және ы-а: йаңы-жаңа.

5. Бір дауысты дыбысы, екі дауыссыз дыбысы негізінде айырмашылық көрінетін сөздер: й-ж, в-у, және у-ы: йавуз-жауыз; й-ж, ш-с және и-і: йемишсиз-жеміссіз; й-ж, г-к және и-і: йилигсиз-жіліксиз (майсыз); й-ж, ш-с және у-ұ: йумшақ-жұмсақ, т.б.

6. Екі дауысты, бір дауыссыз дыбысы өзгеріске ұшыраған сөздер: у-ұ, у-а және н-қ: узун-ұзақ.

Сын есімдер арасында мұнан да басқа үнемдеу заңына сай жасалған сөздер де бер: азрақ-азырақ, ачық-ащы, берк-берік, есиз-ессіз, йалың-жалаңаш, йашру-жасырын, кичиккіші, қатығ-қатты, улуғ-ұлы, т.б.

Қалай топтастырсақ та барлық фонетикалық сәйкестіктер мен айырмашылықтар аффрикаттардың ыдырауымен, үнемдеу заңына, жуан дауыстылардың жіңішке дауысты дыбыстарға айналуымен байланысты өзгеріске ұшыраған. Жалпы жазба ескерткіштер тіліндегі және қазіргі қазақ тіліндегі бүкіл фонетикалық өзгерістерді талдау және тұжырымды көзқарас қалдыру өз алдына арнайы жасалған үлкен зерттеудің еншісінде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва, 1951. -452с.
2. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л:Наука, 1974. -204с.
3. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –Алматы: Мектеп, 1988. -264б.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1974. – 408б.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт Петербург, 1993. – 255с.
6. Омарбеков С. География фонетических различий казахской речи. – Алматы: Рауан, 1992. -230с.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. –Алматы: Санат, 1994. -168б.
8. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. – Казань: Татариздат, 1993. – 249с.
9. Ақбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка: Опыт сравнительноисторического изучения. –Карачаево-Черкесск: Кн.изд. -1963.-166с.

10. Сағындықұлы Б. «Ғибат-ул хакайық» нұсқаларының (XIIғ.) қолданбалы мәтіні. – Астана: Ғылым, 2018. – 330б.
11. Құлжанова Б. Байырғы зат есімдердің тарихи даму жолдары. – Алматы: Арыс, 2013. – 215б.

СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Шагирова Лаура Канатовна (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)	3
Елеусизова Сағыныш Қожабаевна (Ақтөбе, Қазақстан)	8
Амандықова С.Х., Пиримкулова А.А., Парменкулова Г.А.	11
Нұрғали Айна Нұрғалиқызы (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)	15
Ердібек Маржан Кеңесқызы (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)	18
Тагаева Сайёра Улашевна, Мустанова Шохиста Артықовна (Самарканд, Узбекистан).....	21
Бахадурова Гулзира Уалихановна, Мендибаева Мулдиір Болатбековна (Қызылорда, Қазақстан)	24
Данабатырова Диана Нұрланқызы (Өскемен, Қазақстан)	29
Жанканова Айгерім Досымовна, Каликова Гульжан Абдимажитовна (Қызылорда, Қазақстан)	32
Чжан Ханьвэнь, Пань Юе (Далянь, Қытай)	35
Жусупова Гульнур Айдаровна, Каюпова Дидар Сламбековна (Қызылорда, Қазақстан).....	38
Жэнь Тяньи, У Нань (Далянь, Қытай)	40
Есентурова Бақыт Саттыбалдықызы (Өскемен, Қазақстан)	44
Асхатқызы Ботагөз (Алматы, Қазақстан)	50
Алмабаева Эльвира Эсенбаевна (Бишкек, Кыргызская Республика)	55
Тұрарқызы Нұрай (Қызылорда, Қазақстан)	58
Ахметия Құралай (Қызылорда, Қазақстан)	63
Болыс Аида Ержанқызы (Алматы, Қазақстан)	68
Бегалиева Ляззат Бегалиевна (Алматы, Қазақстан)	72
Жамбыл Айбек Ардақұлы (Алматы облысы, Қазақстан)	77
Жолымбетова Аида Ғабитқызы (Нур-Султан, Қазақстан)	79
Abdin Anar, Kanzharova Akbayan (Aktobe, Kazakhstan)	83
Tursynova Dana Aidynkyzy (Nur-Sultan, Kazakhstan)	86
Воротникова Софья Александровна, Романовская Елизавета Николаевна (Москва, Россия)	90
Нередкова Светлана Сергеевна (Луганск, Украина)	94
Кемельбекова Эльмира Абденовна (Нур-Султан, Қазақстан)	100
Тыным Шахризада Қайратқызы (Қызылорда, Қазақстан)	105
Amina Tazhikerimova (Nur-Sultan, Kazakhstan)	110
Voribayev Sayat Makhambetuly (Aktobe, Kazakhstan)	113
Джакипова Гульсана Амантаевна (Нур-Султан, Қазақстан)	117

Оспанова Гүлмария Турысбекқызы (Алматы, Қазақстан)	122
Турабаева Л.К. (Шымкент, Қазақстан)	128
Калменова Сауле Амирбекқызы (Nur-Sultan, Kazakhstan)	132
Базарбаева Гүлбарчын Долонбаевна, Искендерова Майрам Жыргалбековна (Бишкек, Киргизстан)	134
Ахунов Бакытжан Кенжебекович, Дуйсенова Турар Жайшылыковна (Қызылорда, Қазақстан)	139
Кайранбаева Назым Нургельдиевна, Кайранбаев Нурали Сагидуллаевич (Алматы, Қазақстан)	142
Бейсенова Ж.С. (Қазақстан, Нур-Сұлтан)	145
Musabek Beksulu Kanatkyzy, Turganbekova Assel Zhumatkyzy, Kerimbek Gulnur Turebekkyzy (Taraz, Kazakhstan)	150
Хажидмаа Цолмон (Улан-Батор, Монғолия)	152
Баялиева Гүлмира Жарылқасынқызы (Қызылорда, Қазақстан)	156

Научное издание

МАТЕРИАЛЫ
Международного научно-методического
журнала
**«GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2021:
CENTRAL ASIA»**

Сборник научных статей
Ответственный редактор – Е. Абиев
Технический редактор – Е. Ешим

Подписано в печать 08.02.2021
Формат 190x270. Бумага офсетная. Печать СР
Усл. печ. л. 25 п.л. Тираж 10 экз.